

Hungarus-tudat és diákmentalitás a 18. századi göttingeni peregrinációban - különös tekintettel a medicinára - emlékkönyvek és egyéb peregrinációs források tükrében

Doktori értekezés

Rab Irén

Semmelweis Egyetem
Patológiai Orvostudományok Doktori Iskola

Konzulens: Dr. Forrai Judit, DSc., egyetemi docens

Hivatalos bírálók: Dr. Monok István, DSc., főigazgató
Dr. Feith Helga Ph.D., tanszékvezető főiskolai docens

Szigorlati bizottság elnöke: Dr. Forgács Iván, egyetemi tanár

Szigorlati bizottság tagjai: Dr. Sótonyi Péter, Ph.D., egyetemi adjunktus,
Dr. Sipos András, Ph.D., főkönyvtáros

Budapest
2015

TARTALOMJEGYZÉK

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	5
1. BEVEZETÉS.....	6
1. A hungarus-tudat.....	6
2. Peregrinatio academica.....	7
3. Göttingen státusza.....	8
2. CÉLKITŰZÉSEK.....	9
3. MÓDSZEREK.....	10
1. Bibliográfiai források felhasználása és ellenőrzése.....	10
2. Levéltári és kéziratári források feldolgozása.....	10
3. Nevek írásmódjának problematikája.....	11
4. A felhasznált források ismertetése.....	11
4.1 Egyetemi anyakönyvek.....	11
4.2 Peregrinációs emlékkönyvek.....	12
4.3 Peregrinációs naplók és levelezések.....	14
4.4 Levéltári és primer források.....	14
4. EREDMÉNYEK	
1. ÉRTELMISÉGI MAGATARTÁS: A HUNGARUS-TUDAT.....	16
1.1 Nemzetiségi arányok.....	16
1.2 Natio hungarica és a hungarus-tudat.....	17
1.3 A többnyelvűség.....	18
1.4 A szakirodalom megítélése	19
1.5 A hungarus értelmiségi magatartás kialakulása.....	19
1.6 Az értelmiség prototípusa	22
2. EGYETEMTÖRTÉNET ÉS PEREGRINÁCIÓ	25
2.1 Egyetemtörténet	25
2.2 A magyarok egyetemjárása	26
2.3 A peregrinációs politika	30
2.4 Az egyetemjárás költségei	34
2.5 Külföldi beneficiumok, ösztöndíjrendszer	36

3. A GÖTTINGENI EGYETEM	38
3.1 Az alapítás.....	38
3.2 Diákok	41
3.3 Tanrend	42
3.4 Professzorok	42
3.5 Németország „legkiválóbb egyeteme”	44
4. AZ ORVOSI KAR	45
4.1 Professzorok	45
4.2 Felszereltség	46
4.3 Képzési struktúra	49
4.4 Végzettség	52
4.5 Magyar orvosok	53
4.6 Orvosi pálya az emlékkönyvek tükrében: Cseh-Szombaty Sámuel	58
4.6.1 Az első emlékkönyv bejegyzései [R 694] első peregrináció	59
4.6.2 Az első emlékkönyv bejegyzései [R 694] második peregrináció	68
4.6.3 A második emlékkönyv [R 693].....	70
4.6.4 Az úti napló [R 695].....	70
5. A TEOLÓGIAI KAR	73
5.1 Professzorok	74
5.2 Oktatás, tanrend	75
5.3 Diákok	77
5.4 Freysmuth Joseph életének rekonstrukciója	79
5.4.1 A család	79
5.4.2 Diákévek – a pozsonyi evangélikus líceum	80
5.4.3 Peregrinációra várva	82
5.4.4 Az emlékkönyv [Duod. Lat. 118]: első peregrináció: 1769-1772.	83
5.4.5 A második peregrináció: 1781- 1785.	89
6. A FILOZÓFIAI KAR	91
6.1 Professzorok és tudományterületek	91
6.2 Tanszékek, tantárgyi kínálat	93
6.3 A diákok	94

6.4 Magyar diákok a filozófiai karon	95
6.5 Budai Ézsaiás (1766-1841)	98
6.5.1 Göttingeni tanulmányok	99
6.5.2 Promóció[UAG Phil.1]	100
6.6 A hungarusok legkedveltebb professzorai	102
7. A JOGI KAR	102
7.1 Új szemléletmód a jogi képzésben	102
7.2 A magyar diákok	105
7.3 Gróf Teleki Pál (1733-1755)	105
7.4 Gróf Teleki László (1764-1821)	107
7.4.1 Kézirattári források [MTAK Kézirattár].....	107
7.4.2 Egy arisztokrata tanulmányai	107
7.4.3 Teleki László göttingeni tanulmányai	108
7.4.4 Az emlékkönyvek	110
7.4.4.1 [Tört. Napló 8°1]	110
7.4.4.2 [Tört. Napló 8°5].....	112
8. DIÁKMENTALITÁS	113
8.1 Az egyetemi törvények	113
8.2 „Der Göttinger Student”: a mintadiák	117
8.4 A magyar imázs: szorgalom és jó magaviselet	117
8.4 Szórakozás	118
8.5 A magyarok és az 1790. évi diáklázadás	119
8.5.1 A történet feldolgozása	120
8.5.2 Magyar vonatkozások a feltárt forrásokban	122
8.5.3 Magyar forrás az eseményekhez: Katona Zsigmond útinaplója	122
8.5.3.1 Katona útja Göttingenig.....	123
8.5.3.2 Megérkezés Göttingenbe	124
8.5.3.3 „A göttingai revolutionnak historiája”.....	125
8.5.4 Utójáték	129
8.5.5 Statisztika: a göttingeni diákság 1790-ben	130
8.5.6 Album amicorum, a diákság kapcsolati hálójának forrása	130

5. MEGBESZÉLÉS

1. Göttingeni hungarus tanárok	132
2. Kiváló diákok	134
3. A diákok	136
3.1 Erdélyi diákok	137
3.2 Magyarországi diákok	140
4. Magyarországi provincializmus?	143
5. Kitekintés	145
6. KÖVETKEZTETÉS – ÖSSZEGZÉS	147
7. ÖSSZEFOGLALÁS – SUMMARY	150
8. FORRÁSJEGYZÉK	152
9. IRODALOMJEGYZÉK	154
10. SAJÁT PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE	161
11. KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	163
12. FÜGGELÉK	164

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

ac.	- academia
ADB	- Allgemeine Deutsche Biographie
D.Med & Chir.	- Doctor Medicinae et Chirurgiae
DRK K	- Debreceni Református Kollégium Könyvtára
ELTE	- Eötvös Loránd Tudományegyetem
EOL	- Evangélikus Országos Levéltár
fl.	- florenus (forint)
GGA	- Göttingische Zeitungen von gelehrten Sachen (1753-1801); Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen, 1802-től Göttingische Gelehrte Anzeigen
HANS SUB	- Handschriftabteilung der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek
IAA	- Inscriptiones Alborum Amicorum
kat.	- katolikus
k.k.	- kaiserliche & königliche
prot.	- protestáns
MTAK K	- MTA Könyvtár Kézirattár
OL-HL	- Nemzeti Levéltár Helytartótanácsi Levéltár
OSZK	- Országos Széchényi Könyvtár
RAA	- Repertorium Alborum Amicorum
Rtlr	- Reichstaler (birodalmi tallér)
StAGö	- Stadtarchiv Göttingen
teol.	- teológia, teológus
UAG	- Universitätsarchiv Göttingen
UKSAV	- Ústredná knižnica Slovenskej akadémie vied, Bratislava (Pozsony)

1. BEVEZETÉS

Dolgozatomban a hungarus-tudat és diákmentalitás alakulását vizsgálom a göttingeni peregrináció kínálta források – matrikula, emlékkönyvek, naplók, levelezések, peregrinációs és egyetemi iratok - tükrében. A külföldi egyetemeken tanult diákok közül a 18. század közepétől a göttingeni hungarusok vettek részt mennyiségileg és minőségileg is legnagyobb súllyal a magyarországi oktatási és tudományos életben. A göttingeni egyetemről, magyarországi hatásáról és az itt tanult magyarokról számtalan publikáció jelent már meg. Úgy tűnik, hogy Göttingennel kapcsolatban már mindent feldolgoztak. Kutatásaim eredményeivel szeretném igazolni, hogy mennyi feltáratlan anyag van még a levéltárakban, kéziratárakban, és ezek feldolgozása a 'göttingeni tablót' mennyire színesítheti.

1. A hungarus-tudat

A hungarus-tudat sajátos magyar nemzeti öntudat, mely anyanyelvtől függetlenül összekötötte a Kárpát-medence, azaz a történelmi Magyarország területén élő népcsoportokat. Egyfajta kulturális nemzeti identitás ez, egy nagyobb közösségbe való integrálódás igénye az asszimiláció külső kényszere nélkül.

A hungarus-fogalom a magyar történelmi, irodalmi, kultúrtörténeti értekezésekben újra és újra megjelenik, különböző árnyalatokban, néhol tartalomban is eltérő definíciókkal. Kosáry Domokos meghatározásában [Kosáry 1980:44] a felvilágosodás korának magyarországi értelmisége gyakran többnyelvű, egyszerre német, magyar, szlovák, mely etnikai megkülönböztetés nélkül magyarországinak, '*hungarusnak*' tekintette és nevezte önmagát. Társadalmi bázisa a városi polgárság, amelynek magas műveltségi színvonala mintát nyújtott más, a társadalmi hierarchiában lejjebb vagy feljebb elhelyezkedő rétegeknek, megteremtve ezzel az értelmiségi létezés alapformáit.

A hungarus önmeghatározásként elsősorban peregrinációs forrásokban, külföldi akadémiák matrikuláiban, irataiban fordul elő. A diákok nevük mellé odaírták származásukat, és ebben az esetben csak a területi megjelölés számított, ahonnan jöttek és ahova tartoztak. Az erdélyiek *transylvanus-hungarusnak*, a magyarországiak *hungarusnak* nevezték magukat, függetlenül attól, hogy az ország területén élő melyik népcsoportból származtak, és mely nyelv volt az anyanyelvük. A külföldön végzett tanulmányok elismert tudást, műveltséget és megélhetési forrást nyújtottak, és

társadalmi hovatartozástól függetlenül egy kiemelt csoporthoz, az értelmiséghez való csatlakozást jelentették. A középkorban az egyház igényelte a litteratusokat, a reformáció a hittel együtt terjesztette a tanulás igényét, az újkor pedig világi alapokra helyezte a tudást, és általánossá tette a tanulás szükségességét. Az értelmiségi létezés alapformái örökletessé váltak, lelkész, tanár, orvos dinasztiák alakultak ki, akiknél a legfontosabb érték a tudás, az életcél pedig a tanulás feltételeinek megteremtése volt. A mindenkire kötelező hivatalos latin mellé a magyar nyelvtudás igénye vált fontossá, a pozsonyi, eredetileg német evangélikus líceumban nemcsak tanítottak magyarul, hanem tervezték tanítási nyelvként való bevezetését. Amikor II. József (1780-1790) a német hivatalos nyelvként való használatát elrendelte (1784), a hungarusok egyöntetűen tiltakoztak.

2. Peregrinatio academica

A külföldi akadémiákon való tanulás a középkor óta ismert tanulási forma, a 18. században érte el a csúcspontját. A katolikusok számára a nagyszombati egyetem kínált akadémiai képzést, és külhoni vonatkozásban a középkori tradíciókhoz híven többnyire Bécs, Prága és Krakkó vonzásában maradtak. A protestánsoknak nem volt hazai felsőoktatási intézményük, és úgy tűnik, nem is akartak. Mária Terézia (1740-1780) az 1760-as évek elején kezdeményezte egy protestáns egyetem felállítását Nagyszombaton, de ez elsősorban a reformátusok tiltakozása miatt nem valósult meg. A peregrináció nyújtotta tudást, tapasztalatot, világlátást valamint viszonylagos függetlenségüket a protestáns egyházak nem akarták feláldozni, hiszen egy hazai intézmény mindenképpen a hatalom kontrollja alá került volna. Egyébként is jól működő alapítványrendszerük volt a külhoni protestáns egyetemeken.

A magyarországi és erdélyi akadémiták elsősorban a protestáns német és holland egyetemeket célozták meg és vándorlásuk során a lehetőségekhez képest több intézményt is felkerestek. A 18. században a németországi egyetemeken összességében 4500 hungarus tanult. A leglátogatottabb a jénai (1228), a wittenbergi (775) és a hallei egyetem (622) volt. [Tar 2004; Szögi 2001] Wittenberget a protestáns magyar hagyományok tartották még mindig az élmezőnyben, de németországi jelentősége folyamatosan csökkent, 1812-ben be is zárták. Halle az evangélikus szellem

megújulásának fellegvára volt, Jénába pedig majdnem minden hungarus betért legalább egy szemeszter erejéig.

3. Göttingen státusza

Göttingen különleges szerepet töltött be Németországban: az első modern értelemben vett egyetem volt, ahol a teológiai fakultás elsőbbségét és a többi kar fölötti felügyeleti jogát elvették. A felvilágosodás szelleméből az angol mintára, módszerekben a hallei egyetem eredményeire építettek. Halléban még megbotránkozást keltett, amikor a század elején Christian Thomasius (1655-1728) németül tartott előadást, Göttingenben már a latin ment ritkaságszámba. Az egyetem szabad szelleme és a hagyományos oktatási feladatok mellett a gyakorlati képzés és a modern értelemben vett kutatások elindítása Göttingent az európai egyetemek élvonalába helyezte. A társadalomtudományokban felismerték a források használatának, a természettudományokban pedig az örökös kísérletezésnek a fontosságát, és ezzel nagymértékben hozzájárultak a tudományok specializálódásához. Göttingen paradigmaváltást jelentett az egyetemi képzésben: megjelent a kutatóegyetem fogalma. Így vált a társadalmi elitnek kigondolt intézmény a tudományosság elitjének intézményévé.

A 18. században itt tanult hungarusok száma (249 fő) alapján a többi németországi egyetemmel való összehasonlításban Göttingen a középmezőnybe tartozik, jelentősége a magyar tudományosság kialakulása szempontjából viszont felbecsülhetetlen. A külhoni akadémiákat jártak közül a göttingeni hungarusok vettek részt mennyiségileg és minőségileg is legnagyobb súllyal a fellendülő magyar irodalmi és tudományos életben. Leginkább a nemzetközi tudományosságban is elismert három magyar nevet szokták emlegetni: Gyarmathy Sámuel (1751-1830), Bolyai Farkas (1775-1856) és a következő század elején itt tanuló Kőrösi Csoma Sándor (1784-1842). Dolgozatomban én azokra fektetem a hangsúlyt, akik kevésbé ismertek az utókor számára, de annál inkább azok voltak saját korukban, jelentőségük ezért felbecsülhetetlen a magyarországi szellemi fejlődés számára.

2. CÉLKITŰZÉSEK

A disszertációban bemutatom az egyetem felépítését, a tanulás és tanítás rendjét, tartalmát, a promóciók lefolyását, mindezt karonkénti bontásban, kiemelve a hungarus részvételt a század során. A karokhoz kapcsolódva különböző, eddig feldolgozatlan források alapján egy-egy életút ismertetésére vállalkozom.

- Cseh-Szombaty Sámuel peregrinációs emlékkönyveinek és útinaplójának feldolgozásával egy orvos hivatására való felkészülését;
- Freysmuth Joseph emlékkönyve és a peregrinációjával kapcsolatos levéltári források alapján egy atipikus peregrinus teológus életutat;
- Saját kezével írott önéletrajza és a debreceni kollégiummal folytatott levelezésének összevetésével Budai Ézsaiás vitatott emberi habitusát;
- Teleki László emlékkönyvei, egyetemi jegyzetei alapján egy jogot tanult elkötelezett arisztokrata személyiségét kívánom bemutatni.

1. Főbb típusok bemutatása: A célom ezzel az volt, hogy az egyetemjárók típusait bemutassam, hiszen ők négyen mind egy-egy társadalmi típust képviselnek. Teleki a reformokért elkötelezett erdélyi kálvinista grófi család sarja, melynek tagjai kormányzati pozíciókban Magyarországon tevékenykedtek, Budai partiumbéli kismemesi családból az érvényesülés egyedüli útjaként a tanulást választhatta. Freysmuth és Cseh-Szombaty nyugat-magyarországi fejlett városokból jövő polgárfiak voltak, egyikük evangélikus német, a másik református magyar.

2. A diákmentalitás nyomon követése: A típusok a mentalitást is érzékeltetik. A következő kérdés, hogyan kapcsolódik az otthonról hozott nevelés a külföldön tapasztalt viselkedési formákhoz, lehet-e integrálódni egy idegen kultúrájú diákközösségbe? Egyáltalán, hogyan éltek a magyarok az idegen környezetben, kikkel barátkoztak, mivel töltötték szabadidejüket? A diákmentalitás általános jellemzőinek ismertetése mellett ezekhez a kérdésekhez az 1790-es göttingeni diáklázadás levéltárban és naplóiban őrzött magyar vonatkozásait használtam fel. Ebben ugyanis jól követhető a magyarok gondolkodásmódja, amelyre a konfliktusok kerülése, a megegyezési szándék, a feljebbvalók tisztelete, de ugyanakkor a bátor igazságkeresés volt a jellemző.

3. Mit jelent a hungarus identitás külföldön? Mindezek feltárására az emlékkönyvi

bejegyzések és a peregrinációs naplók jó lehetőséget nyújtanak, sőt eddigi ismereteinket is olykor felülírják.

3. MÓDSZEREK

Dolgozatom a feltárt anyag jellege miatt enciklopédikus jellegű. Ennek következtében igen sok személyről esik szó benne. Őket lehetőség szerint születési és halálozási évszámokkal igyekeztem azonosítani, illetve ha a tárgyalt anyag jellege úgy kívánta, fontosabb életrajzi adatokat is hozzáfűzni. Ez a megoldás nem túl szerencsés, jobb lett volna a dolgozat végén egy listát közölni az előfordult személyekről, ezt azonban a disszertáció formai követelményei nem tették lehetővé.

1. Bibliográfiai források felhasználása és ellenőrzése

A német személyek beazonosításához az Allgemeine Deutsche Biographie [ADB] 1875-1912 között 56 kötetben megjelent és ma már teljes körűen interneten is hozzáférhető változatát <http://www.deutsche-biographie.de>, valamint az August Hirsch által 1888-ban kiadott hatkötetes Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker [Hirsch 1888] című munkáját használtam. A magyarokhoz Szabó Miklós és Szögi László Erdélyi peregrinusok kötetét [Szabó-Szögi 1998], illetve Szinnyi József [Szinnyi 1891] és Wespri István [Wespri 1960-68] biográfiáit használtam. Ezeket külön nem jelöltem, mert áttekinthetlenné tették volna a szöveget. Egyéb esetekben természetesen az előírt módon hivatkoztam a forrásokra.

2. Levéltári és kéziratári források feldolgozása.

Dolgozatomban sok levéltári és kézirat, eddig publikálatlan forrásanyagot használtam fel. Göttingenben az Egyetemi Levéltár [UAG], az Egyetemi Könyvtár kéziratára [HANS] és a Stadtarchiv [StAGö] gyűjteményét kutattam, Pozsonyban a volt evangélikus líceum kézirateit [UkSAV], Budapesten a Nemzeti Levéltár Helytartótanácsi Levéltári Gyűjteményét [OL-HL], az MTA Könyvtár Kézirattárában [MTAK K] Teleki László hagyatékát néztem át. Kutatásokat végeztem az Evangélikus Országos Levéltárban [EOL], a Debreceni Református Kollégium Könyvtár Kézirattárából [DRK K] pedig a Cseh-Szombaty kéziratokat kaptam meg. Az emlékkönyvi feldolgozásokban az IAA módszerét követtem.

3. Nevek írásmódjának problematikája

Sok esetben gondot okozott a nevek írásmódja. Miután ebben a korban nem alakult még ki az egységes név- és betűhasználat a magyar nyelvben, ráadásul a peregrinusok többnyire latinosan írták be magukat a matrikulába és az emlékkönyvekbe, a dolgozatban mindig azt a névváltozatot használtam, ahogyan az adott forrásban szerepelt. Kivétel ez alól Cseh-Szombaty Sámuel és Freysmuth Joseph, mindkettőjük neve többféle változatban fordult elő. Cseh-Szombaty nevét ezért úgy jelöltem, ahogy ő maga írta egyik albuma (R 693) nyitó oldalán: *Cseh-Szombaty Sámuel*. Freysmuth-tól több autográf maradt meg, nála a *Freysmuth Joseph* változatot választottam.

A latin vagy német terminus technicusokat valamint az idézeteket kurzívval jelöltem. Az idézetek fordításait magam készítettem. Az ábrákat és táblázatokat a megadott források megjelölése alapján magam szerkesztettem.

4. A felhasznált források ismertetése

4.1 Egyetemi anyakönyvek

Az egyetemi anyakönyvek módszeres feldolgozása és kiadása Németországban már a 19. század végén elkezdődött, de a hatalmas anyag a teljes megjelentetést nem tette lehetővé. Franz Eulenburg száz éve a Németországban fellelhető összes matrikulát átvizsgálva -Trier és Rinteln matrikulái teljesen hiányoznak, a heidelbergi anyakönyv pedig a harmincéves háborúban (1618-1648) megsemmisült - megközelítően pontos számot adott a beiratkozott diákokról. Eszerint 1385 és 1800 között német nyelvterületen (Svájcot és a Habsburg Birodalmat is beleszámítva) mintegy 1,5 millióan jártak egyetemre. [Eulenburg 1904] Az egyes matrikulákat az egyetemek vagy megbízott kutatócsoportok közös koncepció meghatározása nélkül dolgozták fel, így használatuk nehézkes, adataik pontatlanok. Ugyanez jellemző a magyarországi egyetemjárásának feltárására. Korai szórványos feldolgozások után az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárának kutatócsoportja Szögi László vezetésével vállalkozott a peregrináció teljes körű feldolgozására. A kiadványsorozatnak eddig 16 kötete jelent meg. A feldolgozások időhatárai bár megokoltak, de sokszor indokolatlanok. Összehasonlításokat tenni az átfedések miatt nehezen lehet, a nevek feloldása pontatlan és nem következetes. Ennek ellenére a sorozat nagy szolgálatot tett a peregrinációval foglalkozó kutatóknak. Ha a kötetek tartalma digitális adatbázisban hozzáférhető lesz,

mód adódik a javításokra, kiegészítésekre, az átfedések kiszűrésére és végre teljes képet kaphatunk a magyarok egyetemjárási szokásairól.

A göttingeni hungarusok azonosításához a göttingeni matrikulakiadást [Selle 1937], Borzsák István [Borzsák 1955] hallgatói listáját, Tar Attila [Tar] és Szögi László [Szögi] köteteit, valamint Szabó Miklós és Szögi László [Szabó-Szögi 1998] életrajzi adatokat is tartalmazó közös kiadványát használtam. Utóbbi csak az erdélyi peregrinusokra vonatkozó információkat tartalmazza, a magyarországiakról hasonló természetű munka a mai napig nem jelent meg. A felvidéki líceumok matrikuláinak feltárása sem készült el, pedig ezek az utódintézményekben fellelhetőek. Sajnálatos, hogy a magyarországi egyetemjárókhoz még mindig Szinnyi József 1891-ben megjelent annotált bibliográfiája, a Magyar írók élete és munkái vehető kézbe, amelynek adatai érthető módon hiányosak és elavultak.

4.2 Peregrinációs emlékkönyvek

A számítógépes adatbázisok létrejötte az utóbbi évtizedben lehetővé tette egy eddig elhanyagolt kultúrtörténeti forrás, a peregrinációs emlékkönyvek feldolgozását és publikálását. Az emlékkönyv-használat főúri szokásként indult a 16. század elején, jobbra a nevüket és rangjukat valamint a családi címet jegyezték be a rokonok, ismerősök, vendégek, a fejedelmi ház tagjai a bőrkötéses kódexekbe. Elég hamar, már a 16. század első felében, Wittenbergben elkezdődött az arisztokrata szokás polgárisítása. Az egyetemen megfordulók eleinte könyveik üres lapjaira, később kifejezetten erre a célra készített üres lapú könyvecskékbe írtak be a professzorokkal, majd diáktársakkal, később mindenkivel, akit vándorlásuk során arra érdemesnek találtak. A 18. századtól magyarországi diák sem indult már útnak emlékkönyv nélkül.

A könyvecskének minden nyelvben más az elnevezése. A németek *Stammbuch*-nak (törzskönyv, származási könyv) nevezik, ami utal a könyv eredeti funkciójára. Latinul *Album amicorum*, ami baráti albumot jelöl, ennek fordítása az angol '*friendship album*', de angol nyelvterületen '*autograph album*'-nak is hívják. Magyarul az emlékkönyv elnevezés használatos. Dolgozatomban az album és emlékkönyv kifejezéseket változtatva használom.

Az emlékkönyvnek lassanként alakultak ki a műfaji előírásai. A bejegyzés kötelező elemei a keltezés, a dedikáció, maga az aláírás és természetesen az *inscriptio*, amely

lehet valamiféle magvas idézet, vagy a bejegyző saját fogalmazványa, bár ez utóbbi ritkább. A bejegyző beírhatta saját jelmondatát, vagy rajzolhatott a könyvecskébe. A 18. századi emlékkönyvi rajzok a diákélet mozzanataiból nyújtanak színes választékot, így a diákmentalitás történetének fontos forrásai. Az árnyképek divatjának elterjedése a 18. század végén pedig a bejegyző külsejére nyújt információt.

Az emlékkönyvek módszeres gyűjtése a 20. században, kultúrtörténeti forrásként való felfedezése és felhasználása viszont csak a 20. század végén indult meg. 1998-ban Wilhelm Schnabel az állami és magántulajdonban lévő albumok bibliográfiai szintű információkkal ellátott nyilvántartására adatbankot hozott létre. Az adatbank, a Repertorium Alborum Amicorum [RAA], jelenleg 24000 albumot tart számon világszerte, 2500 album esetében a bejegyző neve után is lehet keresni. Ez 164000 inscriptiot jelent összességében. Óriási szám, amelyhez képest a Szegedi Egyetem 2003-ban indult adatbázisa, az Inscriptiones Alborum Amicorum [IAA] jóval szerényebb méretű. Ez a projekt azonban, amelynek magam is főmunkatársa vagyok, csak hungarica jellegű albumok és hungarica bejegyzések teljes mélységű feldolgozásával foglalkozik. Eddig 99 magyar tulajdonosú emlékkönyv 1560 és 1800 között keletkezett összesen 11.000 bejegyzését tettük közzé. A felkutatott emlékkönyvek száma ennél jóval nagyobb és a kutatásoknak köszönhetően folyamatosan emelkedik. Az albumokat lehetőség szerint digitalizáltatjuk, hogy a későbbiek során egy repozitóriumban hozzáférhetőek legyenek.

„*Ohne die Stammbücher läßt sich Studenten-Geschichte nicht schreiben*”¹ [Deneke 1938:85] Valóban, az emlékkönyvek ugyanis a mikrotörténet-kutatás eszközeként lehetőséget adnak életutak, emberi kapcsolatok, műveltség és mentalitás feltárására. Nyomon követhető, hogy az albumtulajdonos hol járt, mit csinált, kikkel találkozott, hogyan gondolkodott és milyen kapcsolatokat ápolt. Modern szociológiai megközelítésben az emlékkönyvi bejegyzések egy társadalmi csoport vagy kisebb közösség kapcsolati hálóját vetítik ki. Ráadásul az albumtulajdonos gondolkodásmódja a bejegyzők megválogatásán, a bejegyzők mentalitása pedig az inscriptiokon keresztül nyomon követhető. Az érintettek is tudatában voltak ennek: „*Visszaküldém nekik Albumomat, megtetszik abból, mit jegyeztek fel, mind maga, mind pedig a hoffmestere*

---

¹ *Az emlékkönyvek nélkül nem lehet diáktörténelmet írni.*

friss és amabilis ember.”- írta naplójába Halmágyi István 1752-ban. [Halmágyi 1906] A magyarok még a 18. század második felében is latin klasszikusokat és a Bibliát idézték műveltségük csillogtatására, a németek ekkor már kortárs német költőkből válogattak. A század vége felé megszorodott az angol és francia nyelvű inscriptiok száma, ráadásul az idézett szerzők szinte mind a felvilágosodás reprezentánsai voltak.

Dolgozatomban öt emlékkönyvet (Cseh-Szombaty Sámuel [R 693, R 694] Teleki László [Tört. Napló 8° 1 és Tört. Napló 8° 5], és Freysmuth Joseph [Duod.Lat. 118] felhasználva próbálom a fentiek alapján az albumtulajdonosok mentalitását felvázolni és ebből következtetéseket levonni az általuk képviselt társadalmi csoportra vonatkozóan. Cseh-Szombaty publikálatlan emlékkönyvei a Debreceni Kollégiumi Könyvtár Kézirattárában találhatók, Teleki László két emlékkönyve az MTA Könyvtár Kézirattárában. Az utóbbiak általam történt feldolgozása az IAA adatbázisában hozzáférhető, csakúgy, mint az OSZK tulajdonában lévő Freysmuth album összes bejegyzése. Ezekre az IAA rekordszámait alapján hivatkozom. Emellett a dolgozat készítése során további 9 emlékkönyv bejegyzéseit használtam fel.

4.3 Peregrinációs naplók és levelezések

A diákok egy része egyetemjárásáról naplót vezetett. Ez a peregrináció-történet magánvonatkozása: hogyan látta egy hungarus a külföldet, hogy érezte magát, és miként reagált a látottakra. Göttingeni vonatkozású Halmágyi István (1752-53), Katona Zsigmond (1789-90) Kis János (1791-92), Fogarasi Sámuel (1796-97) és Körmöczy János (1796-97) naplója. Cseh-Szombaty Samuel naplóját második vándorútja előtt nyitotta (1790-1792) és ebben göttingeni vonatkozású fejezet nem szerepel. Valószínű, hogy mások is vezettek naplót, de ezeket nem ismerjük.

Naplót lehetne összeállítani Berzeviczy Gergely (1784-86) leveleiből, amelyekben rendszeresen és részletesen beszámolt édesanyjának tanulmányairól, utazásairól, ünnep- és hétköznapijairól. Budai Ézsaiás (1792-94) debreceni pártfogóival folytatott levelezése is fontos adalék a diákmentalitáshoz. Ezeket a leveleket kiadták, mint ahogy a naplók egy részét is. Rájuk az adott helyen mindig hivatkozom.

4.4 Levéltári és egyéb primer források

Göttingeni Egyetemi Levéltár (UAG): Ez a levéltár számos magyar vonatkozású iratcsomót őriz, amelyek jó része máig feltáratlan. Itt találtam rá az 1790-es diáklázadás

magyar száaira, promóciós iratokra, bizonyítványokra. Értékes forrás a diákok azonosításához az 1766 óta vezetett *Logis Verzeichnis*, ugyanis a diákok csak az egyetem által közvetített szálláshelyeket vehették igénybe. A városba érkezésük után 2 héten belül és azután minden szemeszter elején jelentkezniük kellett a *Logis-Comissar*-nál. A Logisba belekerült a nevük, származásuk, a beiratkozás ideje és a választott szak, valamint a lakástulajdonos neve és foglalkozása. A tanulmányok befejezését a jegyzékből való kimaradás jelzi. A Logis alapján szemeszterenként kimutatást készítettek, innen tudjuk meg a pontos hallgatói létszámot karokra bontva, a fluktuációt, sőt a város lakáskiadásból származó bevételét is. Az egyes karok archívumában található a promócióhoz kapcsolódó iratok: a disszertáció, a jelölt önéletrajza, de a promóciós illeték tételes elszámolása is. A teológiai kar hallgatóiról külön kimutatást vezetett, ebbe magaviseletük és szorgalmuk minősítése is belekerült. Hasonló nyilvántartást vezettek a szabad asztalok odaítéléséről, mert ehhez a rászorultság mellett a jó tanulmányi előmenetel is feltétel volt.

Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltár [OL HL C 43]: az itt található peregrinációs iratok – peregrinatio acatholica - a kutatott korszakhoz elengedhetetlen és gazdag forrásanyagként szolgálnak.

Primer forrásnak számít a GGA-ban 1748 óta megjelentetett tanrend, amely a következő szemeszter collegia kínálatát tartalmazta. A tanrendet füzet formájában árusították, mindenki vehetett magának, a GGA-ban való megjelentetés inkább egyfajta reklámot jelentett az egyetemnek. A GGA a legrégebbi alapítású, ma is megjelenő tudományos folyóirat, kritikai szemle. Első kiadója az egyetem volt, 1753-tól kezdődően pedig az *Akademie der Wissenschaften zu Göttingen*. A lap neve kétszer változott, 1739-52: *Göttingische Zeitungen von gelehrten Sachen*, 1753-1801: *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*, 1802-től *Göttingische Gelehrte Anzeigen* volt a címe. A páratlan értékű régi számokat digitalizálták, ma már interneten is hozzáférhetőek. A tanrend az adott időszakra vonatkozóan pontos képet nyújt az egyetemen oktató professzorok számáról, érdeklődéséről, a collegia-kínálat pedig az oktatás színvonalára és a megszerezhető ismeretek gazdagságára vet fényt.

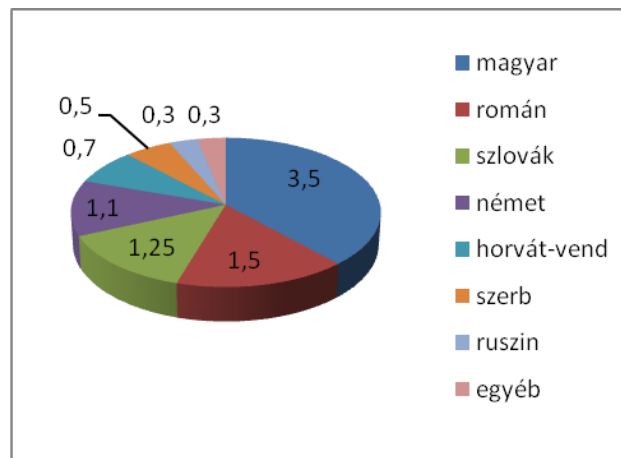

4. EREDMÉNYEK

1. ÉRTELMISÉGI MAGATARTÁS: A HUNGARUS-TUDAT

1.1 Nemzetiségi arányok

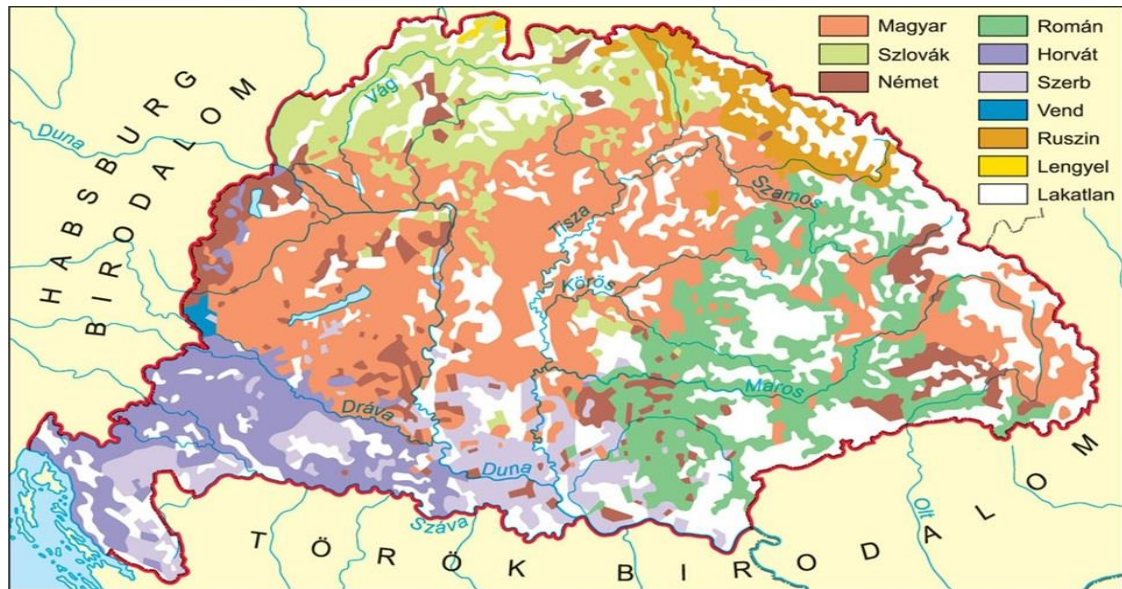
Magyarország már a középkor folyamán soknyelvű és sokkultúrájú ország volt, melyben akkor még a magyar népesség súlya volt a döntő. A XVI. századtól azonban a területileg és politikailag szétszabdalt egykori Magyar Királyságban a nemzetiségi arányok a magyar náció szempontjából egyre romlottak, és a török kiűzését követően az ország területi integritását sem állították vissza. A magyarok két hazában éltek, számarányukat tekintve a Magyar Királyságban és Erdélyben is kisebbségbe kerültek. A betelepítések tovább rontották az arányokat, a II. József-kori első népszámlálás adatai szerint a határőrvidéket is hozzászámolva 9,2 millióra duzzadt népességnek mindössze 40%-a volt magyar. [1. ábra]

1. ábra: A Magyar Korona országainak etnikai arányai 1784-ben, [Kosáry 1980:61-62] alapján (A számok millióban értendők.)

Az ország etnikai térképe [2. ábra] látszólag egységes tömböket mutat, a valóságban azonban az egyes népcsoportok egymásba nyúlva, keverten éltek. Különösen jellemző ez a városokra, ahol a mindenütt megtalálható német és magyar polgárok mellett földrajzi területtől függően a Felvidéken szlovákok, a volt hódoltsági területek városaiban szerbek, görögök, Erdélyben románok éltek szép számban. A vallási megosztottság ezt a képet tovább tarkította. A szlovákok és németek lakta felvidéki területek lakossága többnyire evangélikus, Erdély és a Partium magyarsága református vagy unitárius, az ugyanitt élő románok pravoszláv, az ország közepén élő magyarok, a

betelepített svábok valamint a horvátok jellemzően római katolikus vallásúak. A szórványban élő népcsoportok vallása változó: a szerbek az ortodox liturgia követői, a kunkapitányságok lakói reformátusok, a Felvidéken élő magyarok körében pedig sok evangélikus vallásút találunk.

2. ábra Magyarország népei a 18. század végén (forrás: www.sulinet.hu)

1.2 Natio hungarica és a hungarus-tudat

A többféle nyelv és etnikum ellenére Regnum Hungariát a középkor folyamán külföldiek és az ország lakosai egyaránt történeti és kulturális egységnek tekintették. Az összetartozás tudatát ekkor a nemesi nemzettudat, a *natio hungarica* jelentette. [Bíró 2005] Ebben a monarchiában gazdasági és ebből következő politikai súlya miatt a magyar nemesség töltötte be a vezető szerepet. A társadalmi rendhez való tartozás, a rendi tudat felülírta az etnikai tudatot. A magyarországi rendek – nemesség, egyház és polgárság – egy többnemzetiségű monarchia társadalmának alkotóelemei voltak, ahol a politikai státusz biztosította jogok a nyelvi-etnikai identitásnál erősebbnek számítottak. Ez nem pusztán magyar, hanem korjelenség, az újkorig a monarchiák általában többnyelvűek és többnemzetiségűek voltak. Franciaországban ebből a konglomerátumból egységes nemzetállam alakult ki, Magyarországon viszont a magyarral együtt élő népek külön nemzetekké, majd önálló államokká fejlődtek.

A *natio hungarica* mellett párhuzamosan kialakult egy másfajta identitás is. Már a középkori értelmiség etnikai hovatartozásától függetlenül a közös hazához tartozónak ('*patria nostra*', '*mea Hungaria*', '*communis patria*') vallotta magát. [Klaniczay 2001] Az újkori peregrinusok hungarusként jegyezték be magukat az egyetemi anyakönyvekbe, ami itt magyarországit jelentett, és olykor szűkebb pátriájukat (Posoniensis-Hungarus etc.) is megjelölték. Az erdélyi magyarok viszont a *Transylvanus-hungarus* elnevezést használták, így különítve el magukat az erdélyi szászoktól. Esetükben a hungarus pusztán nációjuk megnevezésére szolgált. A rendi státusztól többnyire független értelmiség számára a területelvű identitás fontosabbnak számított a nyelvinél. Az önazonosítás e formáját nevezzük *hungarus tudatnak*, mely nem pusztán az értelmiséget, hanem a Magyarországon élőket - tekintet nélkül etnikai, nyelvi és vallási különbségekre - a 18. század végéig összekötötte.

1.3 A többnyelvűség

A többnyelvűség a nemesi nemzettudatnak éppúgy velejárója volt, mint a hungarus tudatnak. Nemcsak az államra volt jellemző, hanem a kisebb közösségekre, városokra, falvakra, illetve az egyes emberekre is. Székely György a középkor végi magyarországi városok nyelvhasználatát vizsgálva kimutatta, hogy a városok vezetése többnyire a német patríciusok kezében volt, de a hivatalos nyelvhasználat mindig a polgárok összetételétől függően változott. A királyi rendeleteket latinul fogalmazták, de németül, magyarul, helyenként szlovákul is kihirdették. Pozsony már 1436-ban olyan városi jegyzőt keresett, aki magyarul, csehül, németül és természetesen latinul is tudott fogalmazni, Sopron városa pedig 1599-ben előírta, hogy a németeknek tudniuk kell magyarul. [Székely 1974] Az országon belül nagy volt a diákmobilitás. A pozsonyi líceum németajkú diákjai Debrecenbe, Sárospatakra, Erdélybe jártak magyart tanulni, az erdélyi magyarok a szász líceumokat, a református magyarországiak pedig általában a felvidéki iskolákat választották a német nyelv gyakorlásához. A szlovákok olyan német gimnáziumokba küldték gyermekeiket, ahol lehetőség nyílt magyarul is tanulni. Egy magyarországi polgár az anyanyelvén kívül legalább kettő vagy ennél több nyelvet beszélt, és hitét ki-ki saját anyanyelvén gyakorolhatta.

Ezt a jelenséget rögzítette 1777-ben a *Ratio Educationis*. A királyi rendelet alapkoncepciója abból indult ki, hogy „*Magyarországon és társult országaiban olyan*

lakosok élnek, akik nemzetiségükben, nyelvükben és vallásukban is különböznek... már a gyerekek nem csupán egy nyelven, hanem két vagy akár három nyelven is beszélnek... számos vidéken semmi nehézséget nem okoz a többféle nyelv használata... a latin nyelvben való jártasság feltétlen szükséges.” [Mészáros 1981:62] A bécsi egyetem matrikulájába 1780-tól bejegyezték a diákok által beszélt nyelveket. A hungarusok neve mellett minimum három, a magyar, német és latin található, de ezen túl származás vagy területi illetékesség szerint más nyelvek is (szlovák, cseh, lengyel, román, horvát, szerb) előfordulnak. A Budáról származó Dewitsch Mathias horvátul és szlovákul, az eperjesi Komáromi Joannes csehül, a pozsonyi Steiner Pál szlovákul, a nagyszebeni Kielsch Andreas pedig románul is tudott a három alapnyelv mellett. [Kiss 2000]

A *lingua franca* az országban évszázadokon át a latin volt, használata áthidalta a nyelvi megosztottságot és az esetleges etnikai ellentéteket, ugyanakkor biztosította az egyes népcsoportok nyelveinek egyenrangúságát. A felvilágosult abszolutizmus gondoskodott anyanyelvi iskolákról, tananyagról és tanítókról, szorgalmazta a latinban való jártasságot, de beszivárogtatta és az anyanyelvek fölé kívánta emelni a németet. [Mészáros 1981] A németesítéssel szemben erősödő magyar identitásharc megindított egy autonóm magyarosító folyamatot is, ami a közös hungarus-tudat felbomlásához vezetett. A franciához hasonló egységes nemzetállam mégsem tudott létrejönni: a hungarus-tudatot lebontó magyar nacionalizmussal egy időben fejlődtek ki a szlovák, horvát, román nemzeti mozgalmak.

1.4 A szakirodalom megítélése

A témával foglalkozó szakirodalom a magyar történelem e sajátosságát, a hungarus-jelenséget egyöntetűen pozitív módon ítéli meg. Pukánszky Béla a németek szemszögéből a közös hazához való lojalitást és a motiváltságot, Tarnai Andor az ország érdekében kifejtett közös tudományos és politikai szerepvállalást [Tarnai 1969], Kosáry Domokos a polgári értelmiség megerősödését [Kosáry 1980], Bíró Ferenc a nemzetiségi békét és hazafias öntudatot [Bíró 2005], Miskolczy Ambrus a függetlenségi hagyomány folytatását és az etnikai nemzetek fölött álló közös haza fontosságát [Miskolczy 2012] emelte ki.

1.5 A hungarus értelmiségi magatartás kialakulása

A hungarus tudat megerősödését a peregrinációnak és a felvilágosult, elsősorban polgári értelmiség megjelenésének köszönhetjük. Az ország természeti gazdagságáról, hadi érdemeiről korábban használatos klisék elfelejtődtek, a 17. század közepétől Magyarország nemzetközi megítélése sokat romlott, a magyarokról negatív, sokszor rosszindulatú sztereotípiák keringtek. Ennek forrását Tarnai kimutatásai szerint elsősorban korabeli német írásokban találjuk meg: Magyarországon kevés a művelt ember, mert a népjellem alkalmatlan magasabb rendű szellemi tevékenységre, legfeljebb földet művelnek, legeltetnek, vagy katonáskodnak, dolgozni nem szeretnek. Ami érték Magyarországon van, az a német munka és szorgalom eredménye, ha magasabb tudományt akarnak tanulni, külföldi, főleg német egyetemre kell menniük. Ennek ellenére a magyarok veszedelmesen németgyűlölők. A lakosság hitszegő, az urak kétszínűek és ravaszak – szölte az ítélet. [Tarnai 1969:71f]

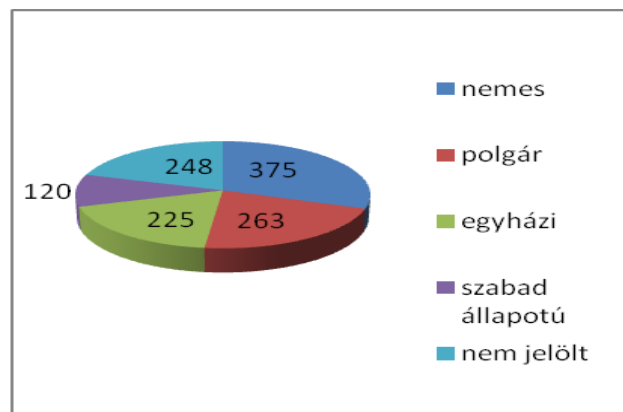
Az európai egyetemeket megjáró akadémiták hazatérve valóban szembesültek az ország elmaradottságával, de ez és a vádaskodások felerősítették hazafias öntudatukat. A magyar, német és szlovák anyanyelvű, egyetemet járt, főként felvidéki hungarusok hazájuk jó hírét helyreállítandó szándékkal, hallatlan energiával láttak neki az ország múltjának és értékeinek tudományos feltárásához. Tevékenységüket vallási és etnikai előítélet nélkül tették, magukat egy nagyobb közösség, a *respublica litteraria* tagjának minősítve. [Szelestei 2010:156] Többségük teológiai végzettségű volt, egyházi hivataluk mellett foglalkoztak a tudományok magyar vonatkozású összegzésével és kiadásával. A lelkészi és tanári hivatás idővel szétvált, felértékelődött a tanári pálya, a XVIII. század közepétől pedig tovább differenciálódott az értelmiség, és az állami felvilágosult reformok szolgálatába szegődött.

A század első felében az egyetemet végzett erdélyi diákok 79 %-a helyezkedett el tanárként vagy lelkészként egyházi pályán, a század második felében viszont már csak 63,6 %. Ezzel ellentétes arányban nőtt a világi pályát választók aránya (20,7-ről 36,3 %-ra). [Szabó-Szögi 1998:36] A foglalkozások diverzitása a kor szükségleteiből következett: az egészségügy, a közigazgatás, a műszaki-katonai pálya, sőt a művészetek és a mezőgazdaság is jelentkezett a maga értelmiség-igényével. Megnövekedett azoknak a foglalkozásoknak a száma is, amelyek tanultságot, de nem egyetemi végzettséget igényeltek. Ezeket a '*domidoctusok*', azaz a hazai kollégiumokban, líceumokban végzett diákok töltötték be. A kor értelmiségi életpálya modellje: európai

felkészültséggel bekapcsolódni a nyugat-európai tudományosság vérkeringésébe, és annak eredményeit meghonosítani. A peregrinusok közül kevesen maradtak külföldön, a megszerzett ismereteket hazájukban akarták hasznosítani, de egyházuk iránti kötelezettségük is hazaszóltatta őket.

Az 1784-es népszámlálás összeírta a férfiak foglalkozását. Eszerint 5000 „*tisztességesebb karakterű férfi*” élt ekkor a két hazában, azaz ennyi nem nemes, többnyire felsőfokú végzettségű orvos, ügyvéd és egyéb tisztviselő állt királyi, városi, földesúri szolgálatban. Ez természetesen nem az értelmiségiek összlétszáma. 18.487 különböző felekezetű papot számoltak össze és csak találgatni lehet, hogy a falusi, mezővárosi tanítókat melyik foglalkozási csoportba sorolták be? [Danyi-Dávid 1960]

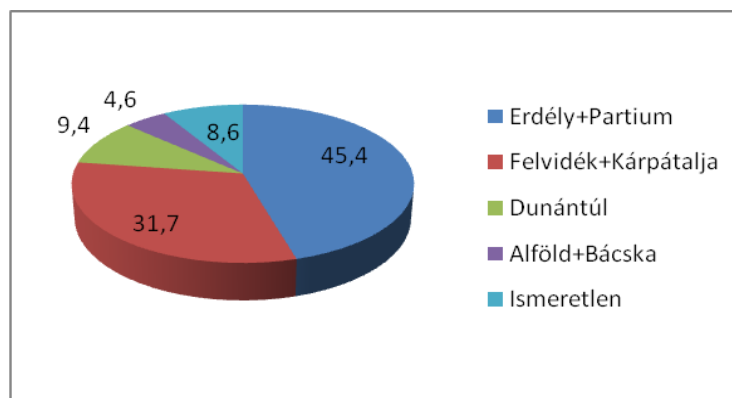
Érdeemes pillantást vetni az akadémiai értelmiség származására is! Erdélyi adat, hogy amíg a 16-17. században az akadémikák 58 %-a származott polgári, értelmiségi családból, addig a 18. században arányuk 81%-ra emelkedett. [Tar 2004:42] Az erdélyitől eltérő képet mutatnak a magyarországi útlevélkérelmek. (3.ábra) A Helytartótanácsi Levéltár adatbázisa szerint 1743-79 között 1231 személy folyamodott útlevéleért, és származásukat legtöbbször rögzítették. Az útlevélkérelmek alapján Magyarországon 30% a nemesi származású, 21,5 % a polgári, 18% az egyházi és 10% a szabad állapotú lakosok részvétele az egyetemjárásban. [OL-HL 2]

3. ábra: Magyarországi útlevélkérelmezők származás szerint 1743-79. [OL-HL adatbázis]

Mindez a tudás, az értelmiségi foglalkozás felértékelődését mutatja, de személyekre bontva az értelmiségi dinasztiák kialakulását is jelzi. A kolozsvári Pataki család három generációja volt orvos a 18. században, a győri Torkosok első generációja a Halléban tanult pietista lelkész, Torkos András, aki egyik fiát orvosnak, másikat lelkésznek adta.

Ez a változat ismétlődött a harmadik generáció életében is. Háromnál több nemzedéket vezethetünk vissza sok lelkész-családnál. Aki külföldre jutott tanulni, gyermekeit is oda küldte. A németországi peregrináció feldolgozott adataiból látható, hogy a tanulást a városlakók preferálták. A 18. században a német akadémiákra indulók egyharmadát (1299) a kiemelt városok küldték, ugyanakkor az elmaradott, a török uralom alól felszabadult területek – az Alföld, Bácska és a Bánát – alulreprezentáltak maradtak. [Tar 2004:42] Az erdélyi peregrinusok 60 %-a szász nemzetiségű, ők általában városlakók voltak. [Szabó 1980:160]

4. ábra: Magyarországi és erdélyi diákok német egyetemeken (1694-1789) nagyrégiók szerint [Tar 2004] adatai alapján

1.6 Az értelmiség prototípusa

A hungarus értelmiségi magatartás prototípusa Bél Mátyás (1684-1749), aki így írta körül a maga identitását: „*lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus.*” Bélnek köszönhető a pozsonyi líceum megreformálása, mely még Debrecenre is hatott, tankönyvek sora, melyekben a latin 'apanyelvhez' német, magyar, szlovák anyanyelvű magyarázatokat fűzött, a németek számára készített magyar nyelvkönyv, szlovák Biblia és a latin nyelvű *Notitia Hungariae*, azaz Magyarország történeti-földrajzi leírása. Ez utóbbival célja az volt, hogy a külföld Magyarországgal szembeni előítéleteit eloszlassa. A vállalkozást eleinte Bécsben és a vármegyékben egyaránt bizalmatlanul fogadták, Bélét ügynöknek vélték, de végül megkapta a királyi engedélyt. A nagyszabású munkát „*hazai és külföldi tudós férfiak közreműködésével*” kívánta elvégezni. [Kapronczay 2007:123] Az 1723-ban megjelent mintakötetben felsorolta munkatársait, neves orvosokat, történészeket, tudósokat. Bevonta az anyaggyűjtésbe a pozsonyi líceum diákjait, egykori tanítványait. Főurak és polgárok, katolikusok és protestánsok,

németek, magyarok, szlovákok, egyszóval hungarusok segítették a vállalkozás létrejöttét. [Tóth 2007] A Notitiát a Ratio Educationis iskolai tankönyvként ajánlotta.

Egyéni vállalkozás volt Rotarides Mihályé (1715-1747). A gömöri ifjú peregrinációra indulásakor emlékkönyve címlapján megjelölte tanulmányai célját: „*rerum patriae studiosissimus*”. A nagy terv Czvittinger Dávid (1680?-1743) 1711-ben megjelent *Specimen Hungariae Literatae*-jének kiegészítése volt. Czvittingerhez hasonlóan Magyarország és Erdély területén írással foglalkozók műveinek összegyűjtésére vállalkozott. Beutazta Magyarországot, felkereste az iskolákat, lelkészeket, könyvekkel foglalkozókat. Németországban a wittenbergi egyetem ajánlásával minden jelentősebb könyvtárban kutatót. Emlékkönyve forrás arra, hol gyűjtött anyagot Rotarides. [Kárpáti, Szentiványi, Tarnai 1965] A hatalmas munkának azonban csak töredékét, a bevezetőt sikerült megjelentetnie. A gyűjtött anyag korai halála miatt szétszóródott, maradéka különböző német, szlovák és magyar gyűjteményekben még fellelhető. Czvittinger Specimenje volt egyébként az alap a historia litterariával foglalkozók számára. Nem elvetették, hanem tovább bővíteni akarták. Szelestei szerint a század első felében egy tucatnál több kéziratos kiegészítés készült hozzá. [Szelestei 2010:165]

Ezek a művek még a *historia litteraria Hungariae* szellemében születtek, de a tudományterületekre való szakosodás is megkezdődött. Legelőször az orvostudomány vált ki. Ezt jelzi Weszprémi István (1723-1799) nagyszabású orvostörténeti biográfiája, a *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. Mint a kor egyéb vállalkozásait, ezt is a hasznosság szándéka és a hungarus-büszkeség hozta létre. Bár Weszprémi neve jegyzi a munkát, létrejöttében sokan működtek közre. A kor kommunikációs csatornáján, a levelezés útján gyűjtötték az anyagot, a megszerzett információkat rögtön továbbították az érintettnek. E levelezési háló feltérképezése a hazai tudománytörténethez rengeteg adalékot szolgáltatna.

A levelezés nemcsak az országhatáron belül zajlott, hanem kiterjedt az európai tudós világra. A magyarországiak tevékenységükkel felhívták magukra az európai tudós világ figyelmét, kutatási eredményeiket külföldi modell alapján publikálták és tagjaivá váltak az európai *respublica litterariának*. Mindezt megkönnyítette a tudományok közös nyelve, a latin, később a német. Európai tudós társaságok választották be tagjaik sorába a hungarusokat, ők pedig igyekeztek hasonló szervezeteket és folyóiratokat alapítani

Magyarországon. Bél Mátyás már 1718-ban tudós társaság alapítását tervezte, mely minden szakterületet összefogna, Fischer Dániel (1695-1746) *Eruditis Pannoniae*-ja 1730-ban csak a historia naturalisra terjedt ki. A Windisch Károly (1725-1793) alapította pozsonyi tudós társaságba (1752) vallás, rang és nemzetiségi megkötés nélkül bárki jelentkezhett, ráadásul az itt elhangzó előadásokat kiadták. 1764-ben Windisch alapította és 10 éven át szerkesztette az első pozsonyi újságot, a *Pressburger Zeitungot*. Kollár Á. Ferenc (1718-1783) honismertetési szándékkal országos kiterjedésű tudós társaságot akart létrehozni *Societas literaria* néven, melyben a tagok levelezés útján tartották volna a kapcsolatot.[Kapronczay 2007] „*Igen sajnálatos, hogy a magyar tudósokat ilyesféle tudós társulat az idők mostohasága miatt mind a mai napig nem foghatta össze.*” – írta Wespri Kollár kezdeményezéséről. [Wespri, 1960:93]

A tudománnyal foglalkozók kapcsolati hálóját erősítette a szabadkőművességhez való kötődésük. A század közepén kezdődő mozgalomnak a 80-as évekre Magyarországon és Erdélyben már mintegy háromezer fős tagsága volt. A szabadkőműves páholyokban nem számított rang, nyelv és vallás, tagjaik a haza és a világ jobbításáért a reformok szolgálatába szegődtek. A szabadkőművesség kapcsolati tőket jelentett, ajánlóleveleket, nyitott ajtókat és mindenkori segítséget Európa-szerte. [H. Balázs 1979] A felsoroltak mellett számos jeles 18. századi hungarus tudóst nevezhetnénk meg. Polihisztorokat, akik a közlés célja és a befogadói közeg nyelve szerint latinul, magyarul vagy németül írtak, és megalapozták a tudományok művelését Magyarországon, de említhetnénk ismert vagy elfeledett lelkészeket és tanárokat is, akik az ország állapotának javításához hozzájárultak. Hungarusnak számítanak azok a jozefinista katolikus és protestáns főurak is, akik gyűjteményeikkel gazdagították a hazát. Teleki Sámuel, Erdély kancellárja, a Teleki Téka alapítója (1802) maga is peregrinus diák volt; a katolikus Festetich György nemcsak könyvtárat, hanem gazdasági főiskolát is létesített birtokán. Széchényi Ferenc a hazának ajándékozta hungarica könyvgyűjteményét, erről katalógust készített és szétküldte Európában a kor jeles tudósainak, íróinak, politikusainak, összesen 553 személynek, társadalmi állásra és etnicitásra való tekintet nélkül. [Deák-Zvara 2012] A katalógus büszke összefoglalása a magyar vonatkozású irodalomnak. A göttingeni királyi tudós akadémia – *Societas Regiae Scientiarum*² - mindhármukat tiszteletbeli

² A tudományos akadémia német neve *Königliche Societät der Wissenschaften zu Göttingen*.

tagjává választotta. Természetesen ott találjuk őket a szabadkőművesek körében, a modern gondolkodású reformerek gyűjtőhelyén. [Abafi 1993]

2. EGYETEMTÖRTÉNET ÉS PEREGRINÁCIÓ

2.1. Egyetemtörténet

1500-ig Európában összesen 77 egyetemet alapítottak, ide számít a rövid életű Pécs (1367), Óbuda (1395), illetve Pozsony (1465) egyeteme is. Itália 20, Franciaország 17, a Német Birodalom és Spanyolország 12-12, Anglia mindössze 3 akadémiai intézménnyel büszkélkedhetett. [Rügg 1996:87] Az egyetemalapítási kedv az évezred második felében sem csökkent. A 16. század eleje, mint határvonal nem véletlen. Nemcsak a nyomtatott könyv tömegessé válása, hanem a megváltozott életviszonyok is éles cezúrát húztak. A gazdaság és társadalom átalakulása új szellemi utak keresésére ösztönzött. A humanizmus alapjaira támaszkodva végérvényesen szakítottak a skolasztikával. Az addig egységesnek számító európai egyetemügy, melynek szellemisége felett a pápai hatalom örködött, megbomlott. A jezsuiták vezetésével a katolikus egyház sorra alapította az új egyetemeket Dél-Európában és hatalma védelmében egy sor reformot vezetett be. Tőlük északra viszont hódított a reformáció, a régi neves egyetemek elvesztették vonzerejüket, az új szellemiséget új egyetemi központokban hirdették. Amikor I. Miksa³ az 1495-ös wormsí birodalmi gyűlésen felszólította a fejedelmeket, hogy tartományukban alapítsanak egyetemet, nem gondolta, hogy pár évtized múlva a *cuius regio eius religio* elvét követve ugrásszerűen fog emelkedni birodalmában az akadémiák száma. A középkorra jellemző nagyarányú mobilitás a felekezeti és területi széttagoltság miatt alapvetően módosult, a kis tartományok kis egyetemei a tartomány számára képezték az értelmiséget. Többek között emiatt nevezték el a 16. század közepétől a 17. század végéig terjedő időszakot a tartományi egyetemek korszakának.

1500-tól 1800-ig további 140 egyetemet alapítottak Európában, 94-et a katolikusok és 46-ot a protestánsok. (1. táblázat) Persze nem ennyi akadémia működött ebben a korban és nem ilyen elosztásban, hiszen a középkori intézmények nagy része továbbélt, és

---

³ I. Miksa német királyként (1486-1519) elnökölt a wormsí birodalmi gyűlésen, német-római császárra csak 1508-ban választották meg.

közülük jó pár – például Heidelberg, Wittenberg, Frankfurt/Oder – a reformáció szolgálatába szegődött. [Rüegg 1996:74]

1. táblázat: Európai egyetemalapítások a kezdetektől a 18. sz. végéig,
Rüegg [1996:81-99] adatai alapján

Ország	1200 előtt	1201- 1300	1301- 1400	1401- 1500	1501- 1600 kat./pro	1601- 1700 kat./pro	1701- 1800 kat./pro	összes alapítás kat./pro	Működő egyetem 1789.
Itália	3	8	7	2	12 / -	4 / -	7 / -	43 / -	26
Francia ország	1	3	5	8	7 / 6	4 / 3	4 / -	32 / 9	25
Spanyol ország	-	3	3	6	23 / -	2 / -	4 / -	41 / -	23
Német Birodalom	-	-	4	8	4 / 5	4 / 8	4 / 4	24 / 17	34
Habsburg Birodalom	-	-	1	-	6 / -	6 / -	3 / -	16 / -	12
Hollandia	-	-	-	1	- / 2	- / 3	-	1 / 5	5
Anglia/ Skócia	1	1	-	1	- / 3	-	-	3 / 3	6
egyéb		1	4	4	- / 4	- / 5	- / 1	9 / 10	11
Összesen alapított	5	16	24	30	52 / 20	20 / 19	22 / 5	169 / 44	142

2.2 A magyarok egyetemjárása

A magyarok a kezdetektől látogatták a külföldi akadémiákat. Koronként más-más egyetemet preferáltak: Párizs az Árpád-korban volt a legnépszerűbb. Ebben nagy szerepe volt a III. Béla (1172-1196) korától jellemző francia hatásnak és persze a megnövekedett kancelláriai adminisztráció értelmiség-igényének. A 13. századtól az itáliai egyetemek népszerűsége nőtt meg, melyben a magyar külpolitika észak-dél tengelyű építkezésének volt szerepe. A peregrinusok ekkor szinte kivétel nélkül Itáliát keresték fel, elsősorban Vicenza, Padova, Bologna és Ferrara egyetemeit. Mátyás korában (1458-1490) megugrott az itáliai egyetemekre vándorlás, amelyben a király Itáliához és az olasz humanizmushoz fűződő kapcsolata tükröződik. Bécs és Krakkó népszerűségét geográfiai helyzetének és a magyarországi egyetemek életképtelenségének köszönhette. A német nyelvű Bécsbe elsősorban az erdélyi és felvidéki szász ifjak indultak, Krakkó viszont a magyar anyanyelvűek között volt népszerű. Bécsben a kezdetektől meghatározó volt a magyar jelenlét, 1366-1450-ig ide

beiratkozott 19780 diák 21 %-a, azaz 4151 tartozott a *Natio Hungarorum*hoz, mely a magyarokon kívül az összes közép- és kelet-európai ifjút is magába foglalta („*omnes Ungaros, Bohemos, Polonos Moravos, Slavos*”). Ha őket leszámítjuk, még akkor is rendkívül magas a magyarok száma: 2828. [Magyary 1996:254f]

A középkorra vonatkozó magyar egyetemjárásról nem készült ez idáig teljes körű feltárás. Szögi László a peregrinusok számát 2005-ben 9000-re, [Szögi 2005] 2008-ben már 13.000-re becsülte. [Szögi 2008] Egyedül Tonk Sándor tárta fel teljes körűen a rendelkezésre álló matrikulák és egyéb források alapján az erdélyi diákok vonatkozásában a középkori *peregrinatio academicát*. [Tonk 1979] Tonk szerint 1177-1520 között 2496 erdélyi diák tanult külföldön, legtöbbször a bécsi (1408) és a krakkói (814) egyetemet látogatták. Az akadémiták kilenczede a 15. században tanult, azaz ekkor évente akár 100 fölé is emelkedhetett a peregrinusok száma! Egy kisebb egyetem kitelt volna belőlük, ezért érthetetlen, hogy a 14-15. század magyar egyetemalapítási kísérletei kudarcot vallottak. A pozsonyi egyetemre Mátyás a kor kiváló humanista tudósait hívta meg, a pozsonyi ifjak többsége mégis Bécset választotta.

Az újkorra⁴ már megbízhatóbb adatokkal rendelkezünk. „A magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban”⁵ elnevezésű sorozat teljes körű szándékkal dolgozta fel a *peregrinatio academica* magyar vonatkozásait. Kutatásaik szerint 1526 és 1789 között 24600 magyar iratkozott be az európai egyetemekre [2. táblázat], ami átlagosan két akadémián való tanulást feltételezve 12-15000 személyt jelent. Egynegyedük erdélyi, részvételi arányuk a peregrinációban kezdetek óta változatlan. Szabó Miklós 1521 és 1800 között 5804 erdélyi immatrikulációt számolt össze, ami 4623 személyt takar [Szabó 1980]. Az erdélyi diákok eszerint átlagosan 1,25 akadémiát látogattak.

A magyarok messze az európai átlag fölött vettek részt az egyetemjárásban. A közel azonos paraméterekkel rendelkező Norvégiából (terület, létszám, egyetem hiánya) ötödannyian (5704 fő) tanultak az európai egyetemeken 1536-1813 között, mint a magyarok. [Szögi 2008] A magyarok egyetemjárásának okát nem pusztán a magyarországi egyetem hiányával kell magyaráznunk: a soknemzetiségű és több felekezetű két magyar hazában erős társadalmi igény volt a külföldön megszerezhető tudásra. Más volt az odahaza és más a külföldön elért tudás társadalmi megítélése.

⁴ A dolgozatban újkornak a reformáció kezdetétől (1517) a 18. század végéig terjedő időszakot nevezem.

⁵ Szerkeszti Szögi László, közreadja az ELTE Levéltára. – A sorozatnak 2011-ig 16 kötete jelent meg.

Nagyszombatban 1635 óta működött egy 'csonka' katolikus egyetem – a jogi képzés 1667-ben, az orvosi 1769-ben indult be -, a peregrinusok között mégis sok katolikust is találunk (40 %).

2. táblázat Magyar diákok az európai egyetemeken a 1526-1789 (Szögi adatai nyomán)

	német	holland	svájci	itáliai	lengyel	angol	bécsi	birodalmi	összesen
1526-1550	241	0	1	54	203	0	286	0	785
1551-1600	1350	2	34	278	155	10	346	280	2455
1601-1650	1725	723	19	249	42	128	635	662	4183
1651-1700	2272	865	33	237	4	135	1422	639	5607
Összesen	5588	1590	87	818	404	273	2689	1581	13030
1701-1750	2258	882	194	192	26	34	1525	750	5860
1751-1789	1582	525	438	147	45	6	2333	506	5582
Összesen	9428	2997	719	1157	475	313	6547	2837	24473

Szembetűnő a német egyetemek látogatottságának emelkedése, ami mögött vallási és politikai okok rejlenek. A német egyetemeket - elsősorban az újonnan alapított Wittenberget - először a kíváncsiság okán kereste fel évenként néhány diák, majd a reformáció hatására a protestáns hitre térteknek nem is volt nagyon más választásuk. A 16. század második felében már ez a legkedveltebb úti cél (56%), és kétszáz éven keresztül folyamatos emelkedést tapasztalunk. Wittenberg népszerűsége a 18. században csökkent, bár még ekkor is a második leglátogatottabb német egyetem volt. A felvilágosodás századában a pietista szellemet és tudományosságot hirdető Halle, illetve Jéna került előtérbe. (3. táblázat) Megfigyelhető, hogy amilyen arányban nő egy egyetem népszerűsége hazájában, úgy nő meg az érdeklődés iránta a magyar peregrinusok körében. Az egyetemválasztást persze az ösztöndíjak is befolyásolták. Az Odera menti Frankfurt közepes akadémiának számított a Német Birodalomban, a 18. századi rangsorban évi átlagos 175 fő beiratkozással a 19. helyen állt, a magyarok körében viszont stabilan a leglátogatottabb egyetemek közé tartozott, itt számos kedvezmény állt ugyanis rendelkezésükre.

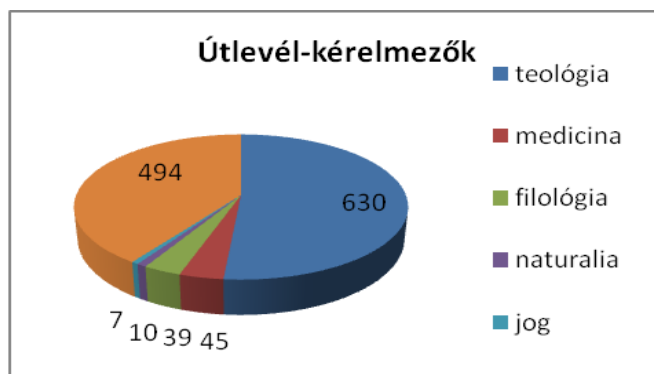
3. táblázat Hungarusok száma az 5 leglátogatottabb német egyetemen
1526-1789-ig (Szögi és Tar adatai alapján)

	Egyetem	1526-1600	1601-1700	1701-1799	Összesen
1.	Wittenberg	1242	1265	775	3282
2.	Jéna	22	306	1228	1556
3.	Leipzig	66	348	319	733
4.	Frankfurt/Oder	116	322	257	695
5.	Halle	-	23	622	645
	Összesen	1446	2264	3201	6911

1526-1789 között a német egyetemeket összességében közel 9.500 hungarus (az összes peregrinus 38,6%-a) kereste fel. Nem csoda hát, hogy a magyarországi tudományosságra a legnagyobb hatást ettől a korszaktól kezdve a német kultúra gyakorolta. A német egyetemekkel csak a Habsburg birodalom egyetemei, elsősorban Bécs vehette fel a versenyt. Miután elsősorban a magyarországi magyarok maradtak vagy tértek vissza a katolikus hitre, őket találjuk Bécsben. A Partium és Erdély magyar lakossága zömében a kálvini, az erdélyi szászok, a felvidéki németek, magyarok és szlovákok a lutheri reformáció híveiként a protestáns német, holland, svájci és néha az angol egyetemeket látogatták. Az átjárás a 18. század közepéig szinte kizárt volt, ekkor – a külföldre járást gátolandó – megnyitották a nagyszombati egyetem jogi és a bécsi egyetem orvosi fakultását a protestánsok előtt.[Kosáry 1980] Ettől kezdődően eltolódott az egyensúly, a külföldi egyetemjárás fokozatosan a Habsburg Birodalom tanintézetei felé irányult.

Arra nézve kevés az adat, hogy mit is tanultak a diákok az akadémiákon. A matrikulákba csak a 18. századtól kezdték el bejegyezni a választott szakot, de ez sem vált általánossá. A 18. században a Német Birodalomban beiratkozottak egyharmadáról vannak ilyen irányú információink. Az arányok talán segítenek: 21% teológiát, 5% medicinát, 4,26 % jogot és mindössze 0,73% választott bölcséletet. [Tar 2004:31] Más arány tapasztalható az Országos Levéltár adatbázisában (5. ábra), bár ebben csak a magyarországi útlevélkérelmezők szerepelnek. Eszerint 1743 és 1779 között a Helytartótanács 1231 útlevélkérelmet bírált el. 51% folyamodott engedélyért teológiai,

4% orvosi, 3,1% humán és mindössze 0,5% jogi tanulmányok külföldi tanulásához. Természettudományokat 10 kérelmező kívánt tanulni, zenét 1, hadi építészetet 2, kereskedelmi ismereteket 1 kérelmező. 494 esetben (40%) nincs választott szak megjelölve. [OL-HL 2]

5.ábra: 1743-1779 között úti engedélyért folyamodó magyarországi diákok tanulási iránya (forrás: OL-HL 2)

2.3 A peregrinációs politika

A 18. századig szabadon lehetett Európában közlekedni, csak a rossz útviszonyok, háborúk, a járványok miatt elrendelt zárlat és a közbiztonság hiánya nehezítették az úton járók helyzetét. A pestisjárványok időről időre elzárták az utakat, a 15. században a török terjeszkedése a délre, a huszita háború pedig az északra jutást lehetetlennítette el. Sokszor elég volt egy-egy helyi csetepaté ahhoz, hogy csak kerülővel vagy egyáltalán ne lehessen továbbjutni. Nem volt jobb a helyzet a 16-17. században sem. Az ebből a korból megmaradt útinaplók, levelezések az utazás veszélyeiről és kellemetlenségeiről számolnak be. Mindenesetre az útra kelés szabadságát az államigazgatás nem akadályozta. A veszélyes út és a nehézségek ellenére sem apadt a tanulni vágyók elszántsága, a kalandvágy és az értelmiségi életpálya ígérete legyőzte a félelmet.

A peregrinusok szabad mozgását először III. Károly (1711-1740) 1725-ben kiadott rendelete korlátozta. A központosított politika számos közigazgatási és adminisztrációs jogszabályt dolgozott ki. A külföldre menetelt útlevélhez kötötte, melyet a helyi hatóság igazolása és a kancellár engedélye alapján a Helytartótanács adott ki. Az erdélyi diákoknak guberniumi útlevél kellett, melyet aztán Bécsben hagytak jóvá. A korlátozás a protestánsokat sújtotta elsősorban, hiszen a katolikusok nagy része a Habsburg

Birodalom egyetemlein tanult. III. Károly korában mégis viszonylag könnyű volt útlevelhez jutni, mert a *Pragmatica Sanctio* (1723) elfogadásáért cserébe a király lekötöztetettje volt az európai protestáns hatalmaknak.

Mária Terézia viszont már sorra hozta a peregrinációt korlátozó rendeleteit. Kancellárjának véleménye szerint az „*akatholicusok utazásai veszedelmesek, mert a kelletténél jobban megerősíti őket dogmaikban, olyan elveket szívnak magukba a külföldi egyetemeken, melyek veszélyeztetik az 'apostoli királyság' biztonságát. Vészhozó könyveket hoznak be, melyeknek tartalma a rend felforgatására izgatja az alattvalók lelkét.*” [Antal 1908] Éppenséggel az 1720-ban felállított könyvvizsgáló bizottság, azaz a cenzorok jelentéseiről van itt szó: megszoroztak az akadémiták által behozott tiltott könyvek. Ez adott alapot a királynőnek adminisztrációs szigorításra. 1748-tól útlevelet csak nemes ember kaphatott, ha hatósági igazolással bizonyította, hogy a külföldi tartózkodáshoz elegendő pénzzel rendelkezik. A rendelet nemes embert említ, valójában bárki kaphatott úti engedélyt a pénzügyi igazolás birtokában.

Az Országos Levéltárban számos útlevelkérelmet őriznek. Az igazolások sokfélék, egy sokszínű, tanulni vágyó és összetartó társadalom képét tükrözik. A pozsonyi Freysmuth Johann tübingeni és öccse, Joseph göttingeni tanulmányait 1759-ben illetve 1767-ben posztókészítő mester apjuk fedezte egyenként 300 forinttal. Az erről szóló igazolást Pozsony szabad királyi város jegyzője állította ki. Kaszap Mihály bázeli egyetemjárásához szükséges 300 magyar forintot Fejér megye állta, Bencsik Mátyás teszérei plebejust pedig báró Hellenbach György támogatta szintén 300 forinttal. Bornemisza János és Esztergomi Pál - mindkettő sárospataki diák – 1767-ben a miskolci kongregáció előtt tanúkkal bizonyította, hogy nemes ember és a franekeri tanulmányaihoz szükséges „*költsége nem koldult legyen, hanem tulajdon maga és attya keresvényiből álló, mely summa 100 hollandiai aranyból álló legyen*”. A tanú azt „*szemével látván, bizonyosan tudgya.*” A kunkapitányság igazolása szerint a püspökladányi Pap József tanítással teremtette elő a szükséges pénzüsszeget: „*Florenis Hungaricis videlicet 50 ex patrimonio suo, 300 Florenis Hungaricis vero ex praeceptoratu in Oppido Hajdonicali Böszörmény per biennium gesto aquisitis.*”⁶ Paksi Szathmári Mihály pataki diáknak elegendő volt a hatósági igazolás, a pénz eredetének

⁶ 50 Magyar Forint a saját örökségéből, 300 pedig a két éven át tartó hajdúböszörményi rektorkodásból való.

megjelölése nélkül. A legtöbb irat 300 forint meglétét igazolja.⁷ A jobb áttekinthetőség érdekében a Helytartótanács 1770-től összesítő nyilvántartást vezetett a peregrinusokról, melynek rovataiban vallásuk, származásuk, az anyagi fedezet forrása valamint a választott akadémia és a tanulmányok megnevezése szerepel. E nyilvántartás szerint 1770-ben kivétel nélkül mindenki teológiára indult.

Az államtanács a pénzkiáramlásra hivatkozott és kiszámolta a külföldi egyetemjárás okozta gazdasági károkat. A jelentés szerint az 1742-1760 között külföldre ment 700 diák mintegy 210.000 forintot vitt ki az országból. Azzal a szándékkal, hogy a pénzt a birodalmon belül tartsák, megnyitották a nagyszombati egyetem jogi majd a bécsi egyetem orvosi karát a protestánsok előtt, a teológusok számára pedig Nagyszombatban protestáns egyetem felállítását tervezték. Az ötlet személyesen Mária Teréziától származott *'proprio motu'*, aki így szeretne volna a nyugati tanok terjeszkedését megakadályozni, de a terv elsősorban a reformátusok tiltakozásán bukkott el. A tervezetet készítő szász Bruckenthal Sámuel ugyanis a reformátusoknak mindössze 1-1 teológiai és jogi valamint 2 orvosi tanszéket szánt a tervezett 18-ból. A többi az evangélikusok kapták volna, akiket Erdélyben a németajkú szászok jelentettek. A szászok egyébként is kedvezményezettek voltak, a kancellária erdélyi tanácsadói közülük kerültek ki, és anyagilag is sokkal jobb helyzetben voltak a református és unitárius magyaroknál. Mindenesetre a reformátusok joggal érezték úgy, hogy az egyetem terve a protestáns szabadság ellen irányul, csökkentené képzésük színvonalát és végső esetben iskoláik bezárásához vezetne. Valójában attól tartottak, hogy a felállítandó egyetemmel egyházaik a Habsburg-hatalom kontrollja alá kerülnek. A dolog érdekessége, hogy az ötlet a katolikus klérus és az államtanács körében sem talált támogatásra. Az erdélyi püspök inkább Kolozsvárott szeretett volna katolikus egyetemet felállítani, ahol a protestánsok is tanulhattak volna. Egyik ötletből sem lett semmi, az egyetem ügyét rövidesen levették a napirendről. [Fináczy 1927: 368f]

A teológusok leszoktatása a külföldi egyetemjárásról kormányzati programmá vált. A Helytartótanács bizonyítékokat gyűjtött, hogy a lelkeszi és tanári hivatal betöltéséhez szükséges ismereteket országon belül meg lehet szerezni. Barkóczy Ferenc 1763-ban jelentést készített a kormány számára az *akatholicus* peregrináció veszélyeiről.

---

⁷ Az igazolásokat és kérelmeket a Helytartótanácsi Levéltár peregrinációs iratai közül gyűjtöttem ki. (OL-HL 1)

Véleménye szerint a protestáns ifjak hurcolják be „*a naturalisztikus, deisztikus, materialisztikus mételyt*”, és békétlenséget keltenek. Az 1609. XIII. tc. alkalmazását javasolta rájuk, azaz „*haszon és zsold kedvéért senki se mehessen külföldre a király vagy a nádor tudta nélkül*”. A törvényt annak idején az idegen zsoldba szegődött katonák ellen hozták, Barkóczy pedig idegen zsoldnak ítélte meg a külföldi alapítványi támogatásokat. Mindenesetre ettől kezdve maga a királynő írta alá az úti passzusokat.

A külföldi ösztöndíjak igénybe vételét különösen Erdélyben alaposan megszigorították. A jelölteknek három akadémiai vizsgát kellett tenniük az egész professzorátus és a diákság előtt. A vizsgáról részletes jelentést küldtek a Főkonzorciumnak, amely aztán az útlevél megadását javasolta. 1772-től a jelölteket megeskették, hogy hazatérve egyházi szolgálatba lépnek. Az egyházak minden szigorításba belementek, hogy a külföldi tanulmányok lehetősége megmaradjon. A további korlátozások bevezetését a nemzetközi politikai helyzettel indokolták, a hétéves háború (1756-63) idejére felfüggesztették az engedélyek kiadását. Először 1756-59-ig a háborúra hivatkozva senkit nem engedtek külföldre, aztán csak baráti országokba adtak ki úti engedélyt, 1763-tól csak teológusok mehettek, de ők is csak Erlangenbe és Utrechtbe, majd 1766-ban ismét átmenetileg minden kiutazást felfüggesztettek. [Kosáry 1980:516]

Néhány felvilágosult szelleméről híres egyetemre nem, vagy csak ritkán adtak engedélyt. Ilyennek számított eleinte Göttingen is. Ezért a peregrinusok kérelmeikben sokszor olyan akadémiákat jelöltek úti célként, mely elfogadottabb volt, aztán egy kis kerülővel mégis a kívánt helyre érkeztek. 1743-79 között mindössze 31 fő nyújtott be Göttingenbe szóló útlevélkérelmet, ebből 22 iratkozott be ténylegesen. [OL-HL 1] Az adott időszakban ugyanakkor még további 43 magyarországi diák tanult Göttingenben, de ezek többsége (24) más egyetemeken kezdte meg tanulmányait. Az adatok azt mutatják, hogy a szigorítások nem sok eredménnyel jártak, a külföldre kijutott diákok túljártak a hatóságok eszén, és ha kijutottak, ott már szabadon mozogtak. Jól kiismerték magukat külföldön, tapasztalataikat összegyűjtötték, továbbadták, így segítették egymást. Létezett egy mindig frissített '*Úti instructio*', melynek alapján az útvonalról, a szállás és étkezési lehetőségekről, árakról tájékozódni tudtak. A segédlet tartalmazta azt is, hol érdemes megállni: „*[Bétsbe] kell szállni a Leopoldstadtban, in der Grossen Anker Gasse aa 11. Nro-val által ellenbe Schönhez, a ki szabó; nálla szállás és ebéd lészen.*”; hol, milyen látnivalók vannak: „*[Prágába] az Astronomica Turrist,*

Universitás épületét meg-kell nézni...” Érdekes adalék a magyarok 18. századi mobilitására: *[Hálába (Halle)... nem tudom a járást, hanem bizonyosan leszsz Magyar, fel-kell keresni, a Brieftrager reá igazította.]*⁸ [Borzsák 1969:370f]

A toleranciarendelet bevezetésekor (1781) egyszerre 30 diák kért kiutazási engedélyt, amire a hatalom intoleranciával válaszolt. A következő évben kimutatást követeltek a protestáns egyházaknak juttatott külföldi alapítványokról azzal, hogy amíg ez nem készül el, visszatartják a kiutazási engedélyeket. A kimutatás sosem készült el, de úti engedélyeket rövidesen újra kiadtak. Ebben állítólag nagy szerepe volt Rozgonyi Józsefnek.⁹ A református diák nagyapai örökségével peregrinációra indult, de Bécsnél tovább nem mehetett. Ezért itt beiratkozott a katolikus teológiára, aminek híre a császárhoz is eljutott, II. József személyesen fogadta, Rozgonyi felkészültsége lenyűgözte, ezért útlevelet adott neki, és újra engedélyezte a külföldi akadémiák látogatását mindenki számára. 1791-ben a XXVI. tc. 5.§. biztosította a vallásszabadságot és az egyetemjárás szabadságát, de a francia forradalom eseményei majd a napoleoni háborúk következményeként ismét szigorításokat vezettek be. I. Ferenc (1792-1835) uralkodásától kezdve újabb kimutatásokat követeltek a külföldi kapcsolatokról, de valójában minden maradt a régiben.

2.4 Az egyetemjárás költségei

A középkorban kisebb vagyon kellett, ha nem is az egyetemjáráshoz, de a fokozatszerzéshez. A bécsi egyetemen 2-2 éves bölcséleti képzést véve alapul egy baccalauresi fokozat 20, a magisteri további 45-50 aranyforintba került akkor, amikor a gyulafehérvári kanonok éves jövedelme 60 aranyforint volt. [Tonk 1979:115] A tanuláshoz szükséges kiadásokat a nagybirtokos és patrícius családok gyermekei esetében a család állta, az előbbieket kíséretként familiárisaikból is vitték magukkal kíséretet, akiknek költségeit fizették. Gazdagabb földesurak tehetséges jobbággyfiak, a városok pedig szegényebb polgáraik akadémián való tanulását támogatták időnként, ha szükségük volt litteratusokra. A legfőbb patrónus az egyház volt, mivel neki volt igazán szüksége írás- és jogtudó személyekre, ehhez toborzott magának tanulni vágyó ifjakat a kisbirtokos nemesek, városi plebejusok és jobbággyok köréből. Ösztöndíjként lehet

⁸ Ezt az úti instrukciót Saátor János állította össze Sárvári Pál számára 1792-ben.

⁹ Rozgonyi 1784-1790-ig tanult külföldön. Utrechtben, Oxfordban és Göttingenben tanult, de járt Franciaországban és Svájcban is. Hazatérve előbb Losoncon majd Sárospatakon volt főiskolai tanár.

felfogni azokat a káptalani javadalmakat, melyeket már a tanulási időre megadtak, s amelyért cserébe majd a káptalanban, a királyi kancellárián, vagy a bíróságok mellett kellett litteratusként szolgálniuk. [Köblös, 1988:25-29]

A három részre szakadt és vallás tekintetében is megosztott Magyarországon a tanulási kedv nem csökkent. A katolikusok Bécs és a Habsburg Birodalom újonnan alakuló egyetemeit látogatták, a rászorulókat egyházi támogatással. A ma is működő pápai alapítású római *Collegium Germanico-Hungaricum* 1580-tól ingyenes képzést biztosított magyar klerikusoknak. A 17. században V. Pál pápa (1605-1621) tett alapítványt 112 magyarországi és erdélyi katolikusnak az olmützi jezsuita akadémián, VIII. Orbán pápa (1623-1644) pedig a *Collegium Urbanum de Propaganda Fide*ben. [Lukinich 1927] Ezek az intézmények a katolikus papképzést és a katolikus egyház megújítását szolgálták. Az 1635-ben alapított nagyszombati jezsuita egyetem is katolikus ifjakat nevelt, számos támogatással. A katolikus oktatásügy a jezsuiták kezébe került, és a királyi Magyarország területén az állam támogatását élvezte.

A protestánsoknak hitük megőrzéséhez és továbbörökítéséhez képzett lelkészekre és tanárookra volt szükségük, ezt a birodalmi oktatásügy nem tudta és nem is akarta biztosítani. A debreceni hitvallás 1562-ben leszögezte, hogy a magyar világi hatalom kötelessége az iskolákat és az akadémiákat gondozni. Az erdélyi világi hatalom támogatta a külföldre menőket, és közbenjárta annak érdekében, hogy a diákokat beneficiumokkal segítsék. Az erdélyi reformátusok a 17. század végéig a fejedelem vagy egyes főurak támogatását élvezték. Teleki Mihály például 18.000 forintot költött belga és angol egyetemeken tanulóira. Bethlen Gábor évente több szegény sorsú fiataalt küldött külhoni akadémiákra, hogy ott teológiai és bölcséleti tanulmányokat folytassanak. „*Amikor hazatérendesz, úgy az egyházi, mint a polgári dolgokban is, s a közügyek igazgatásában segítségednek hasznát vehessük magunk, nemzetünk, hazánk érdekében.*” írta 1618-ban a Heidelbergben tanuló Bojthi Veres Gáspárnak. Erdélyben még a Bethlenek, Bánffyok, Telekiek, a Felvidéken a Szirmay, Prónay, Jeszenák, Thurzó családok patronálták az akadémiákat. [Antal 1908; Szabó 1980]

Az egyházi hivatalok és a hozzájuk kapcsolódó orvosi, tanári és tanítói értelmiségi foglalkozások később már nem biztosították a társadalmi felemelkedés és a meggazdagodás lehetőségét. Ez az oka annak, hogy a 16-17. században az akadémia

értelmiség szinte kizárólag a városi, mezővárosi és falusi, nem nemesi rétegekből került ki és többségében (69,2%) értelmiségi családokból származott, azaz kialakultak az értelmiségi dinasztiák. Ennek a rétegnek általában nem volt anyagi bázisa tanulmányai finanszírozásához. A költségek előteremtéséhez létrejött egyfajta támogatási rendszer. Igénybe lehetett venni városi, anyaiskolai, vagy külföldi alapítványi ösztöndíjakat. Akiket az egyházi főhatóság jelölt ki, azoknak előírták, mely akadémiákra mehetnek, mennyi időt tölthetnek ott, mikor kell visszatérniük, és azt is, hogy milyen könyveket szerezzenek be. Lehetett főúri pártfogót keresni és nevelői feladatot vállalni külföldi egyetemre induló gazdag ifjú mellett. Az albizálást,¹⁰ mint pénzszerzési forrást – amíg be nem tiltották – és az egyházközség adakozását is sokan vették igénybe. Szokás volt a peregrináció megkezdése előtt iskolamesteri, vagy papi hivatalt vállalva keresni meg a pénzt a tanuláshoz. Ezért a magyarországi diákok külföldi társaikhoz képest idősebbek, komolyabbak és céltudatosabbak voltak.

2.5 Külföldi beneficiumok, ösztöndíjrendszer

Az ellenreformáció a protestáns egyházakat el akarta lehetetleníteni, anyagi és társadalmi bázisaitól megfosztani. A prédikátorok üldözése és mártíromsága kivívta az európai egyházak rokonszenvét, és nemcsak megmentésükre tettek politikai lépéseket, hanem alapítványok, ösztöndíjak létesítésével, vagy alkalmi támogatásokkal segítették a magyarországi protestantizmus életben maradását. A reformátusokat 24, az evangélikusokat 8-10 különféle jellegű beneficium várta a külföldi akadémiákon. Volt, hogy az útiköltségüket fizették, ingyen szállást, vagy szabad asztalt - azaz ingyenes ellátást - kaptak, esetleg ruházatot, könyveket, a tanulmányok idejére ösztöndíjat. A támogatók között találunk külföldi uralkodókat: a hesseni örgrófot, a szász választófejedelmet, a porosz és svéd királyt. I. Frigyes porosz király (1701-1713) 1705-ös ediktumában országa minden akadémiáján 1-1 reformátusnak szabad asztalt, Károly hesseni örgróf (1721-1770) marburgi egyetemén 2 magyar diáknak 300-300 márka ösztöndíjat és 36 márka útiköltséget biztosított.

Városi testületek és magánszemélyek is tettek alapítványokat nehéz sorsú magyar hittársaik számára. A holland rendek Utrechtben, a frieslandi rendek Franeckerben, a

¹⁰ Peregrinációra induló teológus diákok támogatás gyűjtési akciója. Ennek során felkeresték a tehetősebb, adakozó embereket, közösségeket, akiktől tanulmányaikhoz pénzt, emlékkönyvükbe pedig ajánlásokat kaptak. (album→albizálás).

holland és westfáliai rendek Leydenben tett alapítványaiból évente 1.500 guldent, 14 szabad asztalt, tandíjmentességet és könyveket juttattak magyarországi és erdélyi református teológus hallgatóknak. Genfben, Bernben, Zürichben a svájci rendek összesen 1.200 gulden ösztöndíjat és 300 gulden útiköltséget, ruházatra és könyvekre való támogatást adtak 12 magyar református diáknak. Ebből a berni 4 ösztöndíjas helyen egy debreceni, két pataki és egy erdélyi diák osztozott. Ballagi Mór közölt részletes adalékot Borosnyai Lukács Simon 1760 körüli peregrinációjáról írt leveléből: *„Érkezéskor csináltattak egy rendbéli szép öltöző köntöst fein fekete posztóból...ujjas dolmánnyal s 2 nadrággal, fl.Rh. 50, apró köntösre, papucsra, strümpre Duc.4. legszükségesebb könyvekre fl.Rh. 24, minden hónapra, szállásra és asztalra fl.Rh. 12, mellyel az akkori időben meg lehetett élni és úti költségre `palástra` fl.Rh. 60 adtak.”* [Ballagi 1891] Utrechtben Evenvein és Bernardin kisasszonyok alapítványa évente 2.400 guldent osztott szét a magyaroknak, a 16.000 gulden tőkájú Palm'sche alapítvány pedig különböző egyetemekre felhasználható támogatást adott.

Az evangélikusoknak is voltak beneficiumaik: a Hiller'sche alapítvány Tübingenben 2000 gulden éves kamatából 4 erdélyi szász diákot támogatott, Göttingenben a Burgstaller-ösztöndíj évente 1 pozsonyi diák teljes költségét fedezte, és ide szolt a pozsonyi Sophia Scarizkin 10.000 guldenes alapítványa is. A vagyonosabb magyar családok és városok is tettek alapítványokat a külföldi egyetemeken. Az Odera menti Frankfurtban Bánffy György és Teleki Ádám 2-2 református, Greifswaldban a Szirmay család 3.000 guldenes alapítványa 4 evangélikus diák tanulási költségeit vállalta át, Franekerben Teleki Sándor 5, Göttingenben Kendeffy János 2 szabad asztalt biztosított. Wittenbergbe szolt Kassa város alapítványa, amely magánadakozással megfejeelve majd 10.000 forint tőke éves kamatát jelentette. Ezen kívül az egyetemek is adtak ingyenes ellátást és tandíjmentességet rászoruló magyarországi és erdélyi diákoknak. Ilyen kedvezményeket találunk többek között Brémában, Cambridge-ben, Edinburghban, Erlangenben, Halleban, Hanauban, Heidelbergben, Herbornban, Marburgban és Oxfordban is. A támogatás nem mereven felekezeti, vagy területi jellegű volt, az evangélikusok is kaphattak a reformátusok kedvezményeiből, mint ahogy az erdélyi reformátusok is a magyarországiaknak járó támogatásokból. Az unitáriusoknak külföldi

egyháza nem volt, de a jénai és göttingeni konviktusokban például kedvezményes ellátást kaphattak.¹¹

A felsorolás korántsem teljes és kielégítő, mert időről időre változott a támogatás mértéke és összege. Mindenesetre a hit és tanulás védelmében tett hazai és nemzetközi összefogás lenyűgöző, és érthető a Habsburg hatalom minden próbálkozása a protestáns diákok külföldi egyetemjárásának megakadályozására. A 18. század végére mégis alig találunk magasabb pozícióban olyan protestáns teológust, író, lelkészt, tanárt, aki ne tanult volna külföldön. Rangot jelentett, megkülönböztette őket a domidoctusoktól, akiknek csak hazai végzettségük és ezért sokkal kisebb társadalmi elismertségük volt.

3. A GÖTTINGENI EGYETEM

3.1 Az alapítás

Az 1734-ben alapított és hivatalosan 1737-ben felavatott göttingeni egyetem, a Georgia-Augusta, a 18. század végére nemcsak az oktatás, hanem az akadémiai kutatás területén is Európa egyik legrangosabb egyetemének számított. Négy fakultása - azonos feladatokkal és kötelességekkel - egyenrangú volt, a professzorok szabad szellemben oktattak, a francia nyelvórákon Voltaire-t és Rousseau-t olvasták, gazdag könyvtára nyitva állt mindenki előtt. Az alapító, II. Georg August angol király (1727-1760), aki a tartomány választófejedelme volt és minisztere, Gerlach Adolph von Münchhausen (1688-1770) felvilágosult szellemű, elegáns egyetemet akart angol mintára, amely nemcsak a tartomány, hanem a Német Birodalom minden részéből, sőt külföldről is idecsábítja a nemesek és gazdag polgárok gyermekeit, tekintet nélkül vallási hovatartozásukra. Az egyetem alaptörvénye a diákoktól pusztán makulátlan erkölcsöt várt el, olyan gondolkodásmódot, mely nem vonja kétségbe Isten létezését, és nem árt az államnak, melyben él. [Ebel 1961:40]¹² Ezért aztán az egyébként evangélikusnak

¹¹ A külföldi támogatási rendszerről az első összefoglalót az Államtanács készítette el 1766-ban. Először Kemény József publikálta 1844-ben, majd Szilágyi Ferenc 1884-ben és Antal Géza 1908-ban. Összefoglalásuk nem teljes, nehezen áttekinthető, aminek oka vagy a megfelelő információk hiánya, vagy a kor publikációira jellemző pontatlanság. Újabban Szabó Miklós közölt részleteket, de ő csak az erdélyi peregrinusok vonatkozásában. A téma alapos, tudományos kidolgozása még várat magára. – [Kemény 1844, Szilágyi 1884, Antal 1908, Szabó 1980, Szabó-Szőgi 1998]

¹² Az egyetemalapításra VI.Károly német-római császár 1733.január 13-án adott privilégiumot, a királyi privilégiumot és az alaptörvényeket Georg August, Nagy-Britannia királya és a tartomány választófejedelme 1736.december 7-én írta alá. Az egyetem ünnepélyes felavatására 1737.október 15-én került sor.

számító egyetemen református, katolikus, unitárius, ortodox és zsidó vallású diákok is tanultak, megkülönböztetés nélkül. A reformátusoknak Albrecht von Haller (1708-1777) kezdeményezésére 1753-ben saját templomot emeltek, zsidó orvosok doktori címet szerezhettek. Az már nem az egyetemen múlt, hogy doktori címüket másutt nem használhatták.

Münchhausen átgondoltan, hosszú távra tervezett. A 17. században még pénzverési joggal rendelkező egykori Hansa-város megszínylette a harmincéves háborút, épületeinek fele romokban vagy üresen állott, a város lassú pusztulásra volt ítélve. Az egyetem alapítása mindent felpezsdített: a házakat rendbe kellett hozni, újakat építeni, gondoskodni a szállásról, ellátásról, ételmezésről, az egyetem szükségleteiről. Özönltek az iparosok, új céhek alakultak, bank adott hitelt a vállalkozóknak, de a legnagyobb vállalkozó az egyetem volt. Az alapításnál gondos költségvetést készítettek, kiszámították, hogy évi 100.000 birodalmi tallér bevétel esetén érdemes csak az egyetembe invesztálni. A kortársak azon gúnyolódtak, hogy az egyetem első beruházása egy nagy istálló és a hozzá tartozó lovas pálya volt, Münchhausen szerint viszont ez jelentette a jellegzetes göttingeni életmód megalapozását. Előkelő egyetemet akart, *„Egy gróf, vagy egy báró több pénzt hoz, mint száz éhesszájú 'kaltaunenschlucker'¹³ teológus”*- mondta. [Meinhard 1977:15]. A drágának számító intézményben a tehetősebbek fizettek, többszörösét mindennek, de a szegény diákokat ösztöndíjakkal támogatták, nekik még a mindennapi étkezést is ingyen biztosították.

Münchhausen szervezésének köszönhetően ugyanis létrejött egy alapítvány, melybe jórészt a hannoveri kormány, a vidék és a városok fizettek, vállalva a rájuk szabott *'szabad asztalok'* felállítását, azaz a diákok étkezési költségeinek átvállalását. Az egyetem alapelveinek megfelelően ebből vallási kötöttség nélkül bárki, a külföldiek is részesülhettek, a feltétel csupán a rászorultság és a tanulási szorgalom volt. Az alapítvány a 60-as évekre 120-140 diák ingyenes étkezését tudta finanszírozni, ez a teljes hallgatói létszám mintegy ötödét jelentette. Szerződést kötöttek köztisztviselőként álló polgárokkal, hogy diákonként heti 1 tallér fizetése ellenében ebédet és vacsorát – 1752-től már csak ebédet - biztosítsanak. A szerződés tartalmazta a vendéglátó család kötelességeit, a tiszta abrosztól az étrendig. [Ebel 1969:125f] Egy család általában tíz

¹³ A szegény diákok, elsősorban teológushallgatók gúnyneve, a.m.'pacalnyelő'

kosztos diákot vállalt. Az étkezés közösségi együttlétnek és így nevelési lehetőségnek számított, az egyetem újságot fizetett elő, hogy étkezés közben felolvassanak, vitatkozzanak, és gondja volt arra is, hogy a diákok megtanulják az asztali kulturált viselkedés szabályait. Aki nem kapott ösztöndíjat, az önköltségesen vehette igénybe a szolgáltatást. Akadtak olyanok, akik a kiszabott árat sokallták, az előkelők a szolgáltatás színvonalát kevesellték. Az előbbiek heti fél tallérból is megéltek, utóbbiak másfelet is fizettek, hogy kedvük szerinti ételeket kapjanak.

Az egyetemi szabályzat előírta a tartalmas étrendet, és azt is, hogy a heti piacon kell beszerezni hozzá a nyersanyagot, amivel a környékbeli gazdák is jól jártak. Az árakat rögzítették, évtizedek alatt alig változtak valamit. A megbízhatóság és kiszámíthatóság volt jellemző. A vállalkozó egyetem irányította a mindennapi életet, nyomdát, kórházat, gyógyszerteráriumot, italméréseket üzemeltetett, csak rajta keresztül lehetett szálláshoz jutni. A haszonból kiemelt fizetést adtak a professzoroknak, jóval többet, mint más konkurens egyetemeken, ezzel tudták a legjobbakat Göttingenbe csábítani. Később erre már nem volt szükség, rangnak számított Göttingenben tanítani és tanulni is.

Münchhausen egy jól működő egyetem számára nemcsak az anyagi és tárgyi feltételeket teremtette meg. Meghatározta az intézmény szellemiségét is, mely a felvilágosodásból és a társadalmi hasznosság elvéből táplálkozott. Az alapeszme a tolerancia volt, ennek érvényesüléséhez Európában elsőként megszüntették a teológiai fakultás felügyeleti jogát, garantálták a teljes tanszabadságot és a cenzúramentességet. Münchhausen az állam számára hasznos jogászok, hivatalnokok, orvosok és egyházi emberek ésszerű és gyakorlati képzését kívánta, a társadalmi jó tanítását a modern gondolkodás szellemében. Ehhez biztosította a személyi feltételeket is. Az idehívott professzorok korlátozás nélkül bármilyen tudományterületet taníthattak, elképzeléseiket támogatta, így az új eszmék terjedését megkönnyítette. „*Sonst mögen die Professoren behaupten, was sie wollen, wären auch die auffallendsten Paradoxen. Sie finden ihre Widersprecher, durch Widerspruch gewinnt die Wahrheit, und eine allzu scharfe Zensur ist tödlich für das Genie.*”¹⁴ mondta. . [Rösler 1855:483] Ez főleg a fiatal tudósoknak volt nagy lehetőség: Albrecht von Haller (1736-53) 28, a jogász Johann Stephan Pütter (1727-1807) 22, az egyetemi szülészeti képzés elindítója Johann Georg Roederer (1726-

¹⁴ Egyébként azt állíthatnak a professzorok, amit akarnak, akár a legnagyobb képtelenségeket is. Ellentmondókra találunk, a vita során győz az igazság, az éles cenzúra a szellem halálát jelenti.

1763) 25, az orientalisztika tudományát megalapozó Johann David Michaelis (1717-1791) 28 évesen lett professzor Göttingenben. A tan- és vélemény szabadság elve és gyakorlata a professzorok publikációi révén más egyetemekre is eljutott.

3.2 Diákok

4. táblázat: Diáklétszám a lakónyilvántartás alapján [UAG Logis]

Diákok a Logis szerint	1769/70 téli	1770 nyári	1782/83 téli	1790 nyári
itt maradt	532	509	681	626
visszajött egykori diák	35	20	--	--
újonnan jött	113	149	182	218
eltávozott	148	171	262	176
teológusok	182	191	283	237
jogászok	418	407	424	403
történelem, matematika, filozófia, filológia, ökonómia szakosok	23	21	59	88
medikusok	57	59	97	116
aktuális diáklétszám	680	678	863	844
csökkenés/növekedés	-19	-2	-80	+42
bérbe vett szobák összesen	652	637	847	927
üresen áll	212	225	149	188
összes bérelhető szoba	864	862	996	1115
bevétel	?	?	10022 Rtlr.	11677 Rtlr.

Az új diákoknak először a prorektornál kellett beiratkozásra jelentkezni. A diák leróta a beiratkozási díjat, ez 4-6 birodalmi tallér volt, cserébe kapott egy igazolást és az akadémia szabályzatát tartalmazó könyvecskét, majd felesküdt annak betartására. A szabályzat előírta, mit kell, mit szabad és mit tilos tennie a diáknak. Ezután ajánlatos volt felkeresni a professzorokat, akiknek az óráit látogatni szerette volna, hogy bemutatkozzék, átnyújtsa ajánlóleveleit és feliratkozzon az órákra. Szállást csak az

egyetemen keresztül lehetett bérelni. A háztulajdonosok szerződést kötöttek az egyetemmel, az kiközvetítette a diákokat, és részletekbe menően előírta, mit kell a bérbeadónak biztosítania. Az adminisztrációt 1767-től az ún. *Logis-Commissair* látta el, ekkortól van pontos adatunk a szemeszterenkénti karokra bontott diáklétszámról és a fluktuációról. (4. táblázat) A regiszterben – *Logis Verzeichnis* – feltüntették, ki hol, kinél lakott, mit tanult, mikor iratkozott be, sőt azt is, mekkora bevételt jelentett a szállásadás.

3.3 Tanrend

A nyári szemeszter hagyományosan húsvétól Mihály napig, a téli pedig Mihály naptól húsvétig tartott, ezt a beosztást a német egyetemek a mai napig őrzik. A collegiat jó előre meghirdették, a tanrend március, illetve szeptember végéig megjelent a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*-ben, kifüggesztették az egyetemi hirdetőtáblákon, és a városi könyvkereskedésekben is hozzá lehetett jutni. A szemeszter végén a ténylegesen megtartott collegiaról összesítést kellett készíteni. Az előadások május közepe, illetve október vége felé kezdődtek, mert a nyilvános előadásokat leszámítva a diákoknak fel kellett iratkozniuk a professzori *privatára* és a félévi óradíjat (1-3 arany) is le kellett róniuk előre. A *privatissimat*, azaz magánórákat a diák kezdeményezte, ennek busás ára volt, 4-8 arany, és csak a jómódúak tudták megfizetni. A professzorok kötelesek voltak hetente 4 nyilvános előadást – *publica* - tartani, amely mindenki számára elérhető volt. A publicat az auditoriumban tartották, általában nyomtatásban is hozzáférhető jegyzetekből latinul vagy németül olvastak fel. Sokkal érdekesebb volt a professzorok lakásához tartozó előadóban a német nyelvű *privata*, ahova kevesebb diák fért be, a *privatissimán* pedig a diák akár meg is határozhatta a tanítás nyelvét és témáját. A német nyelvű oktatás kezdeményezése Halleben pár évtizede még botrányt kavart, Göttingenben már természetes volt. Michaelis szerint azért, mert az akadémiták latin nyelvtudása igen megromlott, ugyanakkor a német használata a kor szellemével való lépéstartást jelentette.

3.4 Professzorok

A professzorok kiválasztásában Münchhausennek szakértők adtak tanácsot, de a jelölteket nem mindig sikerült Göttingenbe csábítani. A többi egyetem igyekezett Göttingent rossz színben feltüntetni, hiszen megjelenése professzorok és diákok

viszonylatában egyaránt versenyhelyzetet teremtett az akadémiai piacon. Göttingen állandó és jó fizetést kínált a professzoroknak és ezt még egyéb juttatásokkal is kiegészítette. Johann Peter Miller (1725-1789) például 1766-ban a hallei gimnázium rektori székét váltotta fel a göttingeni teológiai professzorsággal. A király által aláírt kinevezési okmány szerint évi 660 birodalmi tallért, lakást, adókedvezményt kapott és a privata után járó honoráriumot. Később fizetését további 100 tallérral emelték. Halála után feleségének évi 190 tallér özvegyi járadékot fizettek.¹⁵ [UAG KA] Ennél valamivel magasabb volt August Schlözer (1735-1809) fizetése, jövedelme viszont jóval több. Magánóráiért fizetése dupláját szedte be, a *Staatsanzeigen* címmel megjelenő újságjából pedig mintegy 3.000 tallérhoz jutott, azaz éves jövedelme átlag 5-6000 tallér körül mozgott. A professzorok nem bánták, ha a privatarra jelentkezők száma túllépte a keretet, sőt néha még az óradíjat is emelték. Christian Gottlob Heyne (1729-1812) privatissimáján, ahol pár embernél több nem is lehetett volna, sokszor harmincan ültek. Heyne 'arany szívét' figurázta ki egy 1791-ben megjelent Göttingen-leírás: „*Nints kőből a szíve; lehetetlen neki meg nem indulni; és a' letzkéjét járni akaróknak kérésekre nem hajlani, akármennyien vólnának is azok, mikor a' marokba hármásával látja a' Louis d'ort.*” [Borzsák 1955:171]

Sokkal mostohábban bánt az egyetem – és a diákok is - a szerződéses professzorokkal és a privátdocensekkel. Az utóbbiak bevétele kizárólag a diákok honoráriumából tevődött össze, és mivel nem volt akkora tekintélyük, mint a professzoroknak, a diákok fizetési fegyelme velük szemben nem működött. Butsányi Mátyás fizikát tanított privátdocensként nyomorúságos körülmények között. Ha a meghirdetett óráira előre kérte a honoráriumot, nem jelentkezett senki, ha utóbb akarta beszédni, elfelejtettek fizetni. 1759-ben az óráiért járó 160 tallérból hetet róttak le neki. Végso elkeseredésében Münchhausenhez fordult: „*Éhezés, szükség, nyomor a fizetségem*” – írta. [Tütken 2002:115] Butsányi végül elhagyta Göttingent, előbb Cellében majd Hamburgban lett professzor. A privátdocensi körben nagy volt a fluktuáció, csak azok maradtak, akik remélhették, hogy rövidesen professzori kinevezést kapnak.

---

¹⁵ Egy iparos napi bére negyed tallért tett ki.

3.5 Németország „legkiválóbb egyeteme”

Göttingen a 18. században nemcsak Németország, hanem Európa vezető egyetemévé vált. Nem titkolt irigységgel mondta 1787-ben a katolikus kölni választófejedelem, hogy *”a legtehetségesebb fiatal emberek már nem a jezsuiták, hanem azok, akik a göttingeni elvek szerint tanultak.”* [Vierhaus 1988:20] Friedrich Gedike (1754-1803) a porosz király megbízásából 1789-ben felmérést készített a német egyetemekről, jelentésében kiemelte Göttingent, példaértékűnek, a birodalom legjobb egyetemének minősítette. Gedike szerint ebben nagy szerepe van annak, hogy az itteni professzorok az egyetem szellemiségével teljes mértékben azonosulnak és a diákok szorgalma és magaviselete példaértékű. A tanulmányban egyenként vizsgálta a fakultásokat, beült az előadásokra, hogy a professzorokról teljes képet kapjon. Az egyetem létesítményeiről is kimerítően írt. [Boockmann 1996]

A göttingeni egyetem fénykorában, az 1780-90-es években iratkozott be a legtöbb gazdag és előkelő diák, 1788-98 között 11 herceg, köztük az angol király fiai, trónörökösök, fejedelemfiak valamint 148 gróf. [Brüdermann 1990:473]¹⁶ A nemesek amúgy is túltreprerentáltak voltak a német akadémiákon: a diákság 11%-át tették ki. Göttingenben még ennél is magasabb volt az arányuk, a századra vetítve 18%. Az 5. táblázatból jól kiolvasható a híres és drága egyetem imázsa. A nemesek és jómódú polgárok magas száma – meg persze az oktatási színvonal és infrastruktúra - meghatározta és minta értékűvé tette a 'göttingeni stílust'. Az egyetem tanrendjében

5. táblázat: A diákok származás szerinti megoszlása 1797-ben
[Kuhn-Schweigard 2005] alapján

Származás/ foglalkozás	Nemes (77)	Nem nemes (430)
hivatalnok	66,2 %	49,0 %
akadémikus	2,6 %	9,7 %
földbirtokos	29,9 %	10,4 % (birtokos polgár)
egyéb	1,3 %	30,4 % (kispolgár)

¹⁶ A szám a szemeszterenként jelenlevő előkelők számának összessége, a Logis alapján valójában ennek mintegy felével számolhatunk.

gavallér-szakoknak nevezett kurzusok is voltak: lehetett lovaglást, vívást, rajzot, táncot, zenét és nyelveket tanulni, olyan készségeket, melyeket egy előkelő ifjúnak illet elsajátítania. A felvilágosult abszolutizmus felduzzasztott bürokratikus apparátusa igényelte a jól képzett, jó modorú hivatalnokokat. Göttingen pontosan ezt nyújtotta diákjainak. A század végén a Német Birodalom közigazgatási álláshelyeit szinte kivétel nélkül Göttingenben tanult diákok töltötték be.

4. AZ ORVOSI KAR

Münchhausen az orvosi kar felállításához két szakvéleményt kért be. Az egyik szerint – ez a Halléban végzett jogász, von Meier udvari tanácsos véleménye volt – egy akkora tartományban, mint a Hannoveri Királyság, „*elegendő 10-15 fiatal angyalgyilkost képezni, hogy az emberek a templomudvarra kerüljenek*“. Szerencsére a másik tanács messzire látó és alapos volt. Paul G. von Werlhof hannoveri orvos 1733-ban kelt szakvéleményében egy olyan ötpontos modellt vázolt fel, melyben az oktatás, a tudományosság és a betegellátás azonos súllyal szerepelt. Werlhof véleménye szerint az anatómia, a botanika, a kémia, valamint az orvoslás elmélete és gyakorlata alkotja az orvosi képzés alapját, s ha bármelyik hiányzik, nem remélhető, hogy elegendő *studiosus medicinae* jön majd Göttingenbe. A szakvélemény vázolta a szükséges technikai és anyagi felszereltséget, sőt professzorokat is megnevezett, akiket szerinte az új egyetemre kell hívni. [Rab 2013a:133]

4.1 Professzorok

Münchhausen elfogadta Werlhof javaslatait, mégsem a nevezettek érkeztek az orvosi karra. Az első szemeszter már 1734 telén beindult, a fakultásra nézve igen kevés számú hallgatóval és mindössze egy professzorral, Johann Wilhelm Albrechttel (1734-1736), aki egymaga képviselte a medicina valamennyi területét. Az egyetem ünnepélyes felavatásakor, 1737-ben már 3 ordinarius tanított a karon: Georg G. Richter (1735-73), Johann Andreas Segner (1735-55) és Albrecht von Haller. A professzorok száma az egyetem félévszázados jubileumára hétre emelkedett. A század során összesen 22 ordinarius orvosprofesszor tanított Göttingenben, tizenhatan¹⁷ életük végéig és

---

¹⁷ Brendel (1739-58), Roederer (1754-63), Zinn (1755-59), Vogel (1760-74), Büttner (1760-68), Matthiae (1764-72), Murray (1769-91), Wrisberg (1770-1808), August G. Richter (1771-1812), Gmelin (1778-1804), Blumenbach (1778-1840), Stromeyer (1784-1830), von Fischer (1786-92), Osiander (1792-1822)

mindössze hatan¹⁸ távoztak más egyetemre. Tizenhárman szerződéses professzorként kezdtek, és ha üresedés volt, előrébb léphettek a ranglétrán. A professzorok mellett privátdocensek is tanítottak, általában rövid ideig, amíg valahol jó álláshoz nem jutottak. [Ebel 1962] A professzorok feladatait a kari statútum szabályozta, mely változatlan formában 1915-ig érvényben volt. Rotációs rendszerben követték egymást évente a dékáni székben, illetve a prorektori funkcióban. Az ordinariusoknak kötelező volt hetente négyszer ingyenes nyilvános előadást tartani, és bárki részt vehetett rajta. Szabadon választhatták meg, hogy a medicina mely részét tanítják, de egymás között meg kellett egyezniük, és taníthattak a filozófiai karon is. A szabályzat azt is megengedte, hogy orvosi praxist tartsanak fenn. [Ebel 1961]

Gedike 1789-es látogatásakor azt írta, hogy a diákok és tanárok egyöntetű véleménye szerint a medicina professzorok a legjobb előadók az egyetemen. Közülük is August G. Richtert emelte ki, akit mindenki közül a legkiválóbbnak talált. Blumenbach is igen kellemes - írta – folyékonyan, jól magyaráz, nem csoda, hogy természettörténet óráin sokszor 80 hallgatója van. [Boockmann 1996:17]

4.2 Felszereltség

A nyilvános előadásokat a kari auditoriumban tartották, a privát órákat ki-ki a saját házában kialakított előadóteremben. A gyakorlati képzés a botanikus kertben, az anatómiai teátrumban, az egyetemi patikában és a betegágyaknál zajlott. Az első években sem az egyetem, sem a kar nem azt a képet mutatta, amivé a század folyamán vált. Hiányzott a felszereltség, az első anatómiai órák egy alkalmatlan szűk toronyban folytak, és az egyetlen orvosprofesszor ki volt téve a városlakók gúnyolódásának.

Az orvosi kar és egyben az egyetem hírnevét az 1736-ban kinevezett Albrecht von Haller alapozta meg. Haller Leidenben tanult, *Boerhaave*¹⁹-tanítvány volt, és nemcsak a leideni képzés tartalma, hanem Boerhaave instrumentumai is nagy hatással voltak rá. Az első évtized fejlesztései, a modern medicina oktatásához és kutatásához szükséges személyi és tárgyi feltételek az ő javaslatai alapján valósultak meg. Haller tehetsége, munkabírása és ambíciói kollégái irigységét, ugyanakkor a hannoveri felsőbb szervek elismerését váltotta ki. Mindent megkapott, amit csak kért. Elképzelései alapján leideni

¹⁸ Haller, Segner, Baldinger (1773-82), Frank (1784-85), Arnemann (1792-1803), Hoffmann (1792-1804)

¹⁹ Hermann Boerhaave (1668-1738) természettudós, leideni orvosprofesszor, a modern orvostudomány megalapozója.

mintára 1738. májusra elkészült az új anatómia épülete, az '*Anatomisches Theater*'. A bemutatóteremben 200 személy számára volt hely, és ez eleinte a orvosok számát tekintve túldimenzionáltnak tűnt. A demonstrációk azonban a szélesebb nyilvánosság számára is látogathatóak voltak, és a tervezésnél bizonyára figyelembe vették a kari státúumok azon pontját, mely más karok hallgatói számára is szükségesnek tartotta anatómiai demonstrációk látogatását. Az anatómiai előadásokat mindig a téli szemeszterre, déli egy órára hirdették meg. Az anatómián nem csak boncolás, hanem állatkísérletek is folytak. A kísérletek eredményeiről rendszeresen beszámoltak a tudós társaság, a *Societas Regiae Scientiarum* havi rendszerességgel megtartott nyilvános ülésein. [Rab 2014a:426]

Haller tervezte a botanikus kertet is, a szokásos gyógynövények mellé Svájcban és a közeli Harz-hegységből hozatott különlegességeket, sőt cserekapcsolatainak köszönhetően rendszeresen érkeztek növények Kínából, Oroszországból és különböző európai országokból.

Haller nevéhez fűződik az önálló szülészorvosi képzés bevezetése és az ehhez tartozó szülőotthon alapítása is. Olyan szülészeti klinikát akart, ahol a diákok és az orvosok gyakorlati képzése történik, és amelynek vezetője egyben a szüléset professzora az egyetemen. Ajánlására 1751-ben a mindössze 25 éves, Strassburgban doktorált Johann Georg Roederert hívták meg Göttingenbe egy addig nem létező egyetemi szak, a szüléset professzorának. Még ugyanebben az évben a hannoveri kormányzat megbízást adott a szülészeti klinika megépítésére, melyet már Roederer tanácsai alapján a strassburgi polgárház szülésetének mintájára alakítottak ki. Az 1752-ben átadott egyetemi klinikai szülőotthon, az *Accouchierhaus* a Német Birodalom első egyetemi szülészeti klinikája volt, és eleinte nem talált várandós vagy szülés előtt álló nőket, akik hajlandók lettek volna rendszeres vizsgálatoknak alávetni magukat. A orvosok a szegénynegyedből toborozták a megeseett lányokat, akiknek hetenként vizsgálatra kellett jelentkezniük a klinikán, hogy a diákok a terhesség különböző stádiumait megfigyelhessék rajtuk. Amikor elérkezett a szülés ideje, a szülőszobában sokszor 20-30 diák gyűlt össze és a professzor jelenlétében valamelyikük levezette a szülést. Roederer aprólékos kimutatást vezetett, táblázatokat készített a szülésekről, a fellépett komplikációkról, a klinikán tanuló diákokról. Kísérletezett is, 1761-ben két sikertelen császármetszést hajtott végre. Diákjainak szülészeti gyakorlatokat tartott, ahol

szülőszékre helyezett fantomon tanulták a fogó használatát. Ő maga 12 év alatt 232 szülést vezetett le. [Osiander 1794] Anatómus is volt, anatómiai kísérletei a női test és a magzat fiziológiájának felfedezését és a szülészet számára való hasznosítását szolgálták. Az élettelen magzatokat preparálták és a későbbiek során az elméleti oktatáshoz felhasználták. Roederer megfigyelései rendkívül pontosak voltak, mindent gondosan feljegyzett, de publikálni váratlan halála miatt nem volt ideje.

Az intézmény vezetését tanítványa, Heinrich August Wrisberg (1739-1808) vette át, az ő ideje alatt további 576 szülést regisztráltak. [Rab 2014a:427] A klinika lassan kinőtte magát, többször előfordult olyan eset, hogy helyhiány miatt nem tudták a szülő nőt ellátni. Ezért az épületet lebontották, és helyére egy nagyvonalú szülészeti klinikát építettek. Az alapkőletételre 1785. szeptember 17-én került sor, és öt évvel később megnyitották a mai is álló, építészeti látványosságnak számító Hannoveri Királyi Szülészeti Intézetet, az *Accouchier-kórházat*. A kórház igazgatója és egyben a szülészet professzora 1792-től haláláig Friedrich Benjamin Osiander (1759-1822) volt, aki Roederer feljegyzései alapján megírta a kezdeti évek történetét, folytatta a Roederer-féle vonalat, az egyes esetek részletes leírását, és publikálta is őket. [Osiander 1794]

A modern orvosképzés elengedhetetlen feltétele volt a klinikai gyakorlat. Épület sokáig nem volt erre a célra, ezért az 1753-ban érkezett Rudolph Augustin Vogel (1724-1774) klinikai gyakorlatként diákjait rendszeresen magával vitte beteglátogatásokra. Az első valódi klinikai gyakorlatot 1755-től Johann Gottfried Brendel (1712-1758) tartotta. Heti két alkalommal felkereste diákjaival a fekvőbetegeket, és az egyes eseteket egyenként megbeszélték. A nagy áttörést mégis Ernst Gottfried Baldinger (1738-1804) hozta, aki 1773-as beiktatását követően egy '*Collegium clinicumot*' hirdetett meg, és ehhez a saját házában orvosi rendelőt alakított ki. Minden nap volt rendelési idő, beteg pedig bőven akadt. A fenntartási költségeket a hannoveri kormányzat és a diákok tandíja biztosította, így aztán Baldinger poliklinikája rövidesen '*Institutum clinicum regiae*' rangra emelkedett. Már az első évben 15 hallgatója volt, a orvosok 22%-a. 1781-ben aztán megnyílt az egyetemi kórház, egy leideni mintára berendezett sebészeti klinika, amelyhez a göttingeni *Augusta zu den drei Flammen* szabadkőműves páholy jelentős anyagi segítséget nyújtott. Ettől kezdődően a hivatalos gyakorlati képzést ebben az intézményben tartották. [Zimmermann 2009]

4.3 Képzési struktúra

A képzési struktúra gyorsan kialakult. Az egyetem fennállásának első évtizedéről nem áll rendelkezésre forrás arra nézve, hogy pontosan mit is tanítottak az orvosi képzésben. Vélhetően Haller érdeme, hogy a *Göttingische Zeitungen von gelehrten Sachen*, az ő főszerkesztői idejétől kezdődően minden szemeszter előtt közölte a meghirdetett tanrendet. Az 1748-as nyári szemeszterre márciusban kiadott különszámhoz Haller írt előszót, amelyben nem kis büszkeséggel megnevezte a közlés okát: „*Ein jeder Kenner wird darauf abnehmen, wie nützlich ein Lernender seine Zeit hier anwenden kan, und wie vollständig der Umfang der Wissenschaften ist, die von unsern Lehrern vorgetragen werden.*”²⁰ [GGA 1748] A göttingeni képzés tartalmát mintegy hírverésként ilyen módon juttatták el az európai tudós világba.

6. táblázat: Az orvosi fakultás tanrendje az 1748. nyári és téli szemeszterre [GGA]

professzor	1748. nyári szemeszter, ápr. 29-től	1748. téli szemeszter, okt. 10-től
Richter, Georg Gottlob	patológia és szemiotika	materia medica
Richter	orvosi gyakorlat	a receptírás mestersége
Richter	gyorsan múló ill. hosszú lefolyású betegségek fajtái	a hosszú lefolyású betegségek osztályozása
Haller, Albrecht von	növények bemutatása a kertben	a botanika tudós története
Haller	kirándulás a botanika kedvelőivel	a testek feldarabolásának bemutatása az anatómiában szokásos módon
Haller	sebészet <i>Heister</i> új bevezetője alapján	---
Haller	törvényszéki orvostan <i>Teichmeyer</i> alapján	---
Segner, Johann Andreas ²¹	kémia és a kémiai folyamatok	kívánságra tart kurzust, egyébként ebben a félévben csak matematikát tanít
Brendel, Johann Gottfried	fiziológia <i>Haller</i> alapján	a női betegségekről, majd utána az új londoni gyógyszerjegyzéket magyarázza
Brendel	a gyakorlati orvoslás alapelemei	a betegségek és jellemző jegeiknek általános leírása

²⁰ Mindenki meggyőződhet róla, milyen haszonnal tudja egy diák az idejét itt eltölteni, és milyen teljeskörűen, átfogóan adják elő tanáraink a tudományokat.

²¹ Segner többi előadása a filozófia karon volt. ott ebben a félévben algebrát, matematikát, a természettudomány tapasztalatait valamint a nap- és holdfogyatkozás elméletét és kiszámítását tanította.

Brendel	materia medica a <i>wedeli</i> jegyzék alapján az egyetemi gyógyszerárban	kémia
Brendel	disputáció	gyógyítási gyakorlat

7. táblázat: Az orvosi fakultás tanrendje a 1786. téli és 1787. nyári szemeszterre [GGA]

Professzorok, oktatók	1786.téli szemeszter	1787.nyári szemeszter
Blumenbach, Johann Friedrich.	medicinatörténet saját könyvéből	fiziológia saját kézikönyvéből
Blumenbach	összehasonlító anatómia	összehasonlító anatómia
Blumenbach	általános és különleges patológia	csonttan (osteológia)
Blumenbach	---	természettörténet
Fischer, Johann Heinrich von	nőgyógyászati betegségek gyógyítása	vizsga- és vitagyakorlat latinul
Fischer	különböző terápiák vizsgálati és vitagyakorlata (latinul)	a fantom használata
Fischer	---	ált. és különleges patológia, szemiotikával egybekötve, <i>Cullen</i> gener.morb. alapján
Fischer	bábamesterség és szülészet	bábamesterség és szülészet Stein alapján
Fischer	klinikai gyakorlat (szülészet)	klinikai gyakorlat (szülészet)
Gmelin, Johann Friedrich	---	gyógyszerkísérletek saját kézikönyve alapján
Gmelin	kémiai kísérletek saját könyvéből (filozófiai karon meghirdetve)	kémiai kísérletek saját könyvéből (filozófiai karon meghirdetve)
Gmelin	kémiai elemek	kémiai elemek
Gmelin	ásványtan saját könyvéből	ásványtan saját könyvéből
Murray, Johann Andreas	A mérgekről: Férgek az emberi testben	botanika – <i>Linné</i> : Gyft.veget. 14. kiadás alapján
Murray	általános és különleges patológia	praktikum a botanikus kertben
Murray		Göttingen környékén honos növények keresése
Murray	különböző terápiák vizsgálati és vitagyakorlata (latinul)	gyógyszerészet <i>Retz</i> alapján

Murray	Materia medica, fontos szerek és receptek	különleges terápia vizsgálattal, receptek megítélése, vita
Richter, August Gottlieb	általános és különleges tünettan	---
Richter	általános egészségtan	a szembetegségek
Richter	terápia: forró betegségek	különleges terápia 2.rész: a krónikus betegségekről
Richter	a csontbetegségekről	a csontbetegségekről
Richter	orvosi sebészet	a sebészet fogásai
Richter	klinikai gyakorlat (sebészet)	klinikai gyakorlat (sebészet)
Stromeyer, Johann Friedrich	általános terápia	különleges patológia
Stromeyer	krónikus betegségek gyógyítása	A különleges terápia 1.rész: a lázokról.
Stromeyer	klinikai gyakorlat (belgyógyászat)	klinikai gyakorlat (belgyógyászat)
Wrisberg, Heinrich August	anatómia: bonctani gyakorlat	fiziológia <i>Haller</i> könyvéből és a múzeum bemutatása
Wrisberg	anatómiai demonstráció	bábamesterség és szülészet <i>Roederer</i> könyvéből
Wrisberg	neurológia	nőgyógyászati betegségek tudománya <i>Döveren</i> alapján
Wrisberg	törvényszéki orvostan	állatok családja
Arnemann, Justus 1787-1792 szerződéses prof.	medicina enciklopédia (<i>Selle</i> : Einleitung in die Studien der Natur u. Arzneywissenschaft c. könyvéből)	elsősegély fulladásos, fagyásos, vízbefúlásos esetekben
Arnemann	A legfontosabb orvosi találmányok története (saját, rövidesen megjelenő jegyzeteiből)	A legfontosabb orvosi találmányok története (saját jegyzeteiből)
Arnemann	Élettan: idegek, vérkeringés állatkísérletekkel	általános terápia, spec. eszközök, elektromosság használata
Althof, Ludwig Ch. privátdoc. 1784-94	általános tünettan	szemiotika
Althof	a nemi betegségek és gyógyításuk	a nemi betegségek és gyógyításuk
Althof	a receptírás művészete	a gyógyszerkészítés szabályai
Jäger, Johann H. privátdoc. 1775-1814 (katonaorvos)	gyógyszertan az elérhető legjobb könyvekből	medicina enciklopédia
Jäger	vizsga- és vitagyakorlat latinul	szemiotika
Josephi, Wilhelm D. privátdocens 1785-87 (Prosector)	A gyermekek élettani növekedése	A gyermekek élettani növekedése

Josephi	---	a beteg test fiziológiája v. ált. patológia. <i>Gregory</i> alapján, 1.
Josephi	medicina enciklopédia	ismétlés és vizsgaelőkészítés az emberi test anatómiájáról
Josephi	csonttan (osteológia)	csonttan (osteológia)
Josephi	az anatómia története	a lovak anatómiája
Brandis, Joachim D. privátdocens 1785-87	növények osztályozása, növények fiziológiája	---
Ayrer, prof. istállómester	állatorvostan	állatorvostan, gyakorlati collegium

A két táblázatból jól látható, hogy negyven év alatt az orvosi kar képzési kínálata megnégyszereződött. 40-45 kollégium volt szemeszterenként, háromféle klinikai gyakorlat közül lehetett választani. A jó felszereltségnek és a professzorok hírnevének köszönhetően duplájára nőtt a diáklétszám, szemeszterenként átlagosan 80 medikus tanult a fakultáson. Önállóságra szoktatták őket: *“ich führte meine Zöglinge zum Selbsthandeln, ließ sie examinieren, consultieren, receptiren, und führte nur das Steuerruder”*,²² ez volt Baldinger módszere. [Tröhler 2005] Maga az orvostudomány sokat fejlődött ez idő alatt, specializálódott. A göttingeni medicinát az oktatás, a gyógyítás és a kutatás intézményes integrációja jellemezte. A professzorok az elméleti és gyakorlati oktatáson túl kísérleteztek és rengeteg egyéb feladatot láttak el. Már Haller is folytatott állatkísérleteket, de Blumenbach nevéhez fűződik, hogy e kísérletek eredményeit az emberre alkalmazták. Az eredményeket azonnal publikálták a GGA hasábjain, könyveket írtak, ezekből tanítottak. Roederer szülészeti kézikönyve, Haller fiziológiai összefoglalója az utódoknál etalonnak számított, mint azzá lett például Gmelin ásványtani és kémiakönyve is.

4.4 Végzettség

Egy diák, hacsak nem akart promoveálni, egy egyetemen 2-3 évet töltött el. Ha a Georgia Augusta statisztikai adatait vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy az itteni orvosképzésben nem ez volt a gyakorlat. 1749-ig, az első 15 évre nincs megbízható adatunk a medikusok számáról. Az egyetemi akták között csak a promóciók szerepelnek, eszerint ez időszak alatt 88 sikeres doktori védés történt, és 7 jelöltet

²² *Növendékeimet önállóságra neveltem, hagytam őket betegeket vizsgálni, konzultálni, receptet készíteni, én csak a kormányrudat irányítottam.*

utasítottak el. [Tröhler, Mildner-Mazzei 1993] Az 1750-59. közötti 10 évről viszont tudjuk, hogy összesen 207 *studiosus medicinae* immatrikulált. A karon ebben az évtizedben a szemeszterenkénti diáklétszám 40 fő körül mozgott, azaz a beiratkozottak átlagosan 8 szemesztert tanultak itt. 1775-től a kötelezően előírt tanulmányi idő 3 év lett, ez a későbbiek során 5 évre emelkedett. A királyi privilégium és a kari statútumok szerint a tanulmányok befejeztével a Georgia-Augustán orvosi licenciátust vagy doktori fokozatot lehetett szerezni. A Göttingenben szerzett két cím csak formájában különbözött, tartalmában alig. A fokozatszerzés megválasztásának egyszerű finansziális oka volt: a doktori cím jóval többbe került, mint a licenciátus. Előbbiért az összes díjat beszámítva 116 birodalmi tallért kellett fizetni, a licenciátus ezzel szemben csak 59 tallérba került. Aki csak végbizonyítványt szeretett volna kapni, 20 tallér ellenében vizsgát tehetett a kar professzorai előtt. A megszerzett címek a tartomány egész területén feljogosítottak az orvosi hivatás gyakorlására, sőt az állami orvosi állások megszerzésében előnyt jelentett másutt végzettekkel szemben. Minden bizonnyal a magas illeték az oka, hogy a hivatkozott évtizedben csak 96, a medikusok 46,4 %-a szerzett doktori fokozatot. Az utolsó évtizedben 491 orvostanhallgató iratkozott be az egyetemre, és közülük arányában még kevesebb, 39%, azaz 191 szerezte meg a *doctor medicinae* címet. E cím mellé a *doctor chirurgae*, illetve 1786 óta a *doctor artis obstetriciae* címet is el lehetett nyerni. A fokozatszerzők 50,8 %-a külföldinek számított, vagyis nem a hannoveri tartomány területéről származott. [Tröhler, Mildner-Mazzei 1993]

4.5 Magyar medikusok

Ahhoz képest, hogy a 18. században mintegy 400 hungarus iratkozott be Németország orvosi fakultásaira,²³ Göttingenbe viszonylag kevesen jártak. Ennek egyik oka, hogy Halle tradicionálisan jó orvosképzést nyújtott, másrészt Göttingen drága egyetemnek számított. A 18. században 16 magyarországi és 10 erdélyi diák végzett itt orvosi tanulmányokat, közülük 6 eredetileg nem az orvosi karra iratkozott be.²⁴ Ez a szám az összes hungarus 10,4 %-át jelenti, ugyanakkor az összes német egyetemre beiratkozottak esetében az arány 14,4 % [Tar 2004], Hallében 15,75 % [Offner

²³ Becsült adat [Tar 2004, Offner 2006] alapján.

²⁴ Lange Martin, Cseh-Szombatý József, Donner János Zsigmond, Marton István, Bati János, Hertel Johann.

2006:298]. Offner az erdélyi orvosok németországi tanulmányait vizsgálva megállapította, hogy a bécsi orvosi kar reformja, a nagyszombati orvosi kar létrejötte (1769) majd az egyetem Budára és Pestre helyezése, valamint a Josephinum alapítása (1784) jelentős elszívó hatással volt a orvosok peregrinációjára. A leglátogatottabb 5 német egyetem (3. táblázat) orvosi karain a 18. században 108 erdélyi diák tanult, 85 % (92) 1761-ig, 15 % (16) pedig 1761 után pedig iratkozott be. Göttingen ennek az aránynak a fordítottját mutatja: ketten 1761-ig, nyolcan pedig 1761 után tanultak itt Erdélyből. [Offner 2006:296f] Magyar László András a publikált orvos életrajzok alapján a tipikus magyarországi orvost német nemzetiségűnek, polgári, gyakran orvos családból való értelmiségi származásúnak és lutheránusnak írja le, aki diplomáját 4-5 éves tanulmányi idő után németországi egyetemeken szerezte, és átlagosan 57 éves koráig élt. [Dörnyei 2006:26] A göttingeni orvosokra ez kevésbé igaz. Ők átlagosan 6 évet fordítottak orvosi tanulmányaikra, 2,7 akadémiát látogatva. A doktori fokozatot átlagban 27 évesen szerezték meg, de öten 30. életévük betöltése után lettek orvosdoktorok. Átlagosan 55 éves korukig éltek, azaz mintegy 25 évet gyakorolhatták hivatásukat. Német társaik ennél jóval hamarabb fejezték be tanulmányaikat, sokan 23-25 évesen már valamelyik egyetem orvosi fakultásán tanítottak és jóval tovább éltek. A 26 göttingeni diákból [8. táblázat] 15 magyar, 9 német és 2 szlovák családból való, 8 református, 18 evangélikus. Az értelmiségi származás még ott is igaz, ahol a nemesi titulust a nevükhöz fűzik: a család már régóta polgári foglalkozást űzött, vagy éppenséggel a pályáján elért siker hozta magával az ekkor még sokat jelentő nemesi címet. A Torkos családban a nagypapa, Torkos András lelkész Halléban tanult, két fiát is német akadémiákra küldte, egyiket orvosnak, másikat lelkésznek szánva. Az orvos Torkos János Justus (1699-1770) két fiával már ezt a hagyományt folytatta: János orvosnak, Károly jogásznak tanult Göttingenben. Emlékkönyvi bejegyzéseikben mindketten nevük után illesztették a '*de Kulldho*' előnevet, és nobilisként szerepelnek a matrikulában is. Ugyanez igaz Baligha Sámuelre is, akinél anyai és apai ágon a nemesi cím ellenére tanítókat és lelkészeket találunk a felmenők között. „*Baliga schelmeczi fi – írta róla Halmágyi - medicinae studiosus, kinek reménlem híre, ha le megyen a hazában, igen celebrissé lesz, itt ugyan inter facultatis medicinae studiosos párja alig vagy, a professzorok mindnyájan szeretik és segíteni igyekezik (mivel szegény legény).*” [Halmágyi 1906:488]

A 26 diáknak eddig összesen 34 emlékkönyvi bejegyzését ismerjük (IAA), jellemzően latin nyelven (29) írtak, 3 esetben találunk magyar és kétszer német inscriptiot. Az egyik magyar bejegyzés Gyarmathi Sámuelről származik. „*Szeresd a hazádat, tedd kötelességed/ Ebből várhatod holtig leg főbb ditsőséged.*”- írta Körmöczi János emlékkönyvébe 1797-ben. (IAA 9718) A göttingeni orvosok közül ezidáig csak az eredetileg teológusnak beiratkozott Marton István emlékkönyvét dolgozta fel az IAA. Az emlékkönyvben 15 göttingeni bejegyzés található, és semmi nem utal arra, hogy a tulajdonos az orvosi karon tanult volna. [OSZK Okt. Lat. 1222]

A *doctor medicinae* címet heten szerezték Göttingenben, öten Bécsben, hárman Erlangenben, hárman Pesten, egy-egy diák Lipcsében, Strassburgban, Utrechtben illetve Jénában promoveált. Négy orvosra vonatkozóan nincsen adatunk. [Tröhler, Mildner-Mazzei 1993, Krász 2010, Offner 2006, UAG Logis] A göttingeni doktori vizsgák azért is érdekesek, mert a jelölteknek önéletrajzot kellett készíteniük, melyek a promóciós aktákban máig fellelhetők. Öt önéletrajzot Dörnyei Sándor publikált [Dörnyei 2006]. Ezek közös jellemzője, hogy megvilágítják a jelöltek családi hátterét és iskolázottságát. Négyen értelmiségi családból származtak, az apa tanár (Baligha), orvos (Torkos), lelkész (Bél Mátyást fia szerényen „*az evangélikusok lelkészének*” nevezi), Pozsony város szenátora (Wieland). Conrad szüleit „*hithű, becsületes, szorgalmas, nemesi származású embereknek*” írja le. A szülők legfőbb gondja volt gyermekeiket taníttatni, a „*tudományokkal megismertetni*”. Az önéletrajzok csupa dicsérettel szólnak az otthoni alma materről, ahol kiváló tanárok csepegtették beléjük a tudást. Mindannyian a pozsonyi evangélikus líceumban tanultak „*a híres férfiú*” Tomka-Szászky János rektorsága idején, akire „*halálukig hálás szívvel emlékeznek*”. Itt alapozták meg valláserkölcsei és irodalmi műveltségüket, és különféle tudományokból alapos oktatásban részesültek. Conrad és Baligha már peregrinációja előtt orvossegédi gyakorlatot folytatott Pozsonyban Torkos Justus János városi physicus mellett. A jelöltek büszkék voltak hungarus mivoltukra, országuk kulturális színvonalára. Az önéletrajzok persze a szokásnak megfelelően ugyanígy dicsérik a német professzorokat, részletesen felsorolva, kitől milyen ismereteket kaptak. A doktori vizsgáról a GGA minden esetben részletesen beszámolt, így a tudós világ is hírt kaphatott az újszülött magyar doktorok eredményeiről.

Mindössze három orvos-diákról mondhatjuk teljes bizonyossággal, hogy csak Göttingenben tanult (Baligha, Torkos, Mauksch), a többiek hosszabb rövidebb időt más akadémiákon is eltöltöttek. Legtöbb helyen Martin Lange fordult meg (5), legtovább Zágoni Bara István tanult (1746-57). A végzett orvosok hazatérve többnyire állami szolgálatba szegődtek. A legmagasabb tisztség, amit pályafutásuk során betöltöttek, városi, megyei vagy országos 'physicus' rang volt, Pataki Sámuel ez utóbbi tisztség mellett az erdélyi főkormányshéki egészségügyi tanács elnökévé is választották. Néhányan orvosi praxist nyitottak, Mauksch a családi gyógyszerészetet vitte tovább, Marton Visegrád mellett tífusgyárat alapított. A külföldön szerzett tudást felhasználva a magyar egészségügy elméleti és gyakorlati fejlesztésén fáradoztak, Pataki az ásványvizek fizikai-kémiai összetételéről, Conrad András a balfi gyógyvizek hatásáról értekezett, Lange Erdély közegészségügye érdekében számos publikációt jelentetett meg. A publikálás szükségességét és igényét külföldön tanulták meg csakúgy, mint a járványok elleni küzdelem módját és eszközeit. Cseh-Szombaty nevéhez fűződik a vakcinás 'védhimlőoltás' meghonosítása, ugyanezt tette Erdélyben Pataki Sámuel, aki ezen érdemeiért királyi tanácsosi címet kapott. Az orvosok között magas volt a szabadkőművesek aránya és sokan ápoltak külföldi kapcsolatokat, különböző tudós társaságokba nyertek felvételt, vagy maguk alapítottak honi tudós egyesületeket. A *Természetbúvárok Akadémiájának* a két Conrad és Molnár Ádám is tagja volt. [Weszprémi 1960]

8. táblázat: Magyar diákok a göttingeni egyetem orvosi karán a 18. században

Név	Szül. hely	Beiratkozás	D.Med, Gö	Legmagasabb tisztség	Tanulmányok, Promóció
Conrad András (1724-1780)	Győr	1744.04.27.	D 1748	1769: Sopron tiszti főorvosa	Halle 1743
Bél János Teofil (1724-?)	Pozsony	1744.05.14.	D 1747	praktizáló orvos Pozsonyban	Halle 1740
Wieland , Joannes Carolus (1725-1770)	Pozsony	1744.11.05	D 1747	praktizáló orvos Pozsonyban	Berlin 1741 Strassburg 1742 Halle 1743
Molnár Ádám (1716-1780)	Tresztyénfalva (Vas)	1745.06.16.		Havasalföldi fejedelem orvosa	Halle 1738 J Lipcse 1746 D ^{oo}
Seivert de Rosenberg, Joachim	Beszterce	1748.05.24.		?	Halle 1746 Strassburg 1752D
Torkos János (1733-?)	Pozsony	1751.10.18.	D 1756	1760: Bars megye tiszti főorvosa	-
Baligha Sámuel (1728-?)	Hybe (Liptó)	1751.10.18	D 1753	?	-
Zágoni Bara István	Kolozsvár	1754.09.30.	D 1757	praktizáló orvos Kolozsvárott	Franeker 1746 Utrecht 1752

					Oxford ?
Lange, Martin (1753-1792)	Brassó	1773.04.26*		1786: Háromszék tiszti főorvosa	Lipcse 1771 Bécs 1775 Nagyszombat 1777 LM Erlangen 1777 D
Conrad József (1756-1788)	Sopron	1773.05.01.		1781: Sopron tiszti főorvosa	Leiden Strasbourg 1777 Bécs 1779 D
Báti János (1745-?)	Hegyköz	1773.05.08*.		Nagybánya főorvosa	Halle 1772 Leiden 1774 Utrecht 1775 D
Seltenreich, Elias	Eperjes	1773.10.15		?	
Cseh Szombati, Josephus (1748-1815)	Komárom	1778.03.26*		1784: országos tiszti főorvos	Franeker Bécs 1782 D
Marton István (1756-1827)	Csetnek	1779.10.15 ⁺		1804: Lepencén timsógyár tulajdon	Bécs, Pest D
Donner János Zsigmond	Sopron	1779.10.15*	D. Med & Chir, 1784	?	
Hertel, Johann Georg (1760-?)	Nagy- szeben	1780.11.27.*		?	Erlangen 1785 D
Blanck, Heymann Peretz	Tikozen in Podlahy	1783..09.03.		?	?
Cseh Szombaty Sámuel (1757-1838)	Komárom	1786.10.18.		1792: praktizáló orvos, tanár	Pest Bécs 1790 D
Lassel, Matthias (1760-1834)	Brassó	1786.10.20.		Erdély országos szemész főorvosa	Bécs 1785 Erlangen D
Intze Mihály (1762-1836)	Kolozsvár	1787.09.14.		Kolozsvár patológia és medica tanára, Gyulafehérvár tiszti-orvosa	Kolozsvár Pest 1787 D
Pataki Sámuel (1765-1824)	Kolozsvár	1787.10.20.		1812: Erdély országos főorvosa, egészségügyi tanács elnöke	Bécs Pest D
Mauksch Tobiás (1769-1800)	Kolozsvár	1791.04.28.		1793: Erdélyben gyógyszerész	
Hlavats, Joannes Michael	Pozsony	1792.04.30.		?	Jéna 1780 Lipcse 1782
Kováts László	Kézdi- vásárhely	1796.04.21		1800: Aranyosszék tiszti-orvosa	Bécs 1792 D 1797
Gyarmathi Sámuel ²⁵ (1751-1830)	Kolozsvár	1796.05.02.		1787: Hunyad megye tiszti-orvosa	Bécs 1776 D 1782
Assmann Andreas (1772-1804)	Sopron	1797.10.21.		praktizáló orvos Pozsonyban	Jéna 1797 D

* Eredetileg nem az orvosi karra iratkoztak be.

°° D=Doktori fokozat

²⁵ Gyarmati 1776-ban Bécsben szerzett orvostdoktori címet, Göttingenbe Bethlen Elek gróf mentoraként érkezett, és medicinára iratkozott be, de a bölcséleti kar előadásait látogatta.

4.6. Orvosi pálya az emlékkönyvek tükrében: Cseh-Szombaty Sámuel

Cseh-Szombaty Sámuel 1757.szeptember 4-én született Komáromban. Családja Nagyszombatból származott, innen a Szombaty elnevezés. Bátyja, József (1748-1815) szintén külföldi akadémiákon, többek között Göttingenben tanult orvos, kettőjük közül a nevesebb. Sámuel iskoláival a bátyjához hasonló utat járta be: Komárom és Pozsony után a Debreceni Református Kollégium következett. Pozsonyban, az evangélikus líceumban tanult meg tökéletesen németül és latinul, Debrecenben az anyanyelvét fejlesztette. 1786. október 18-án, 29 évesen iratkozott be a göttingeni egyetemre. A kutatók figyelmét eddig elkerülte a beiratkozás megjegyzése: *ex ac. Pestiensis*, azaz a pesti egyetemről érkezett. [Selle 1937] 1789-től tanulmányait a bécsi egyetemen folytatta, itt szerzett 1790-ben orvosdoktori címet. 1790 végén másfél éves nyugat-európai tanulmányútra indult, sőt 1791-ben még az utrechti egyetemre is beiratkozott. Hazatérve Pesten telepedett le, és 1838-ban bekövetkezett haláláig különböző tisztségekben orvosi tevékenységet folytatott.

Szinnyei a tanulmányok idejéről mindössze annyit tud, hogy *„orvosi tudományok tanulása végett 1786 őszén Göttingába ment, hol három évet töltött el; 1789-ben a bécsi orvosi clinicumot látogatta s ugyanott 1790. júl. 2. orvostudorrá lett, mire még néhány hónapig a szülészetet és állatgyógyászatot tanulta. 1790 végén beutazta Németország nagy részét, Hollandiát, Angol-, Franciaországot és Svájcot”* [Szinnyei 1891]. A másik életrajzi információ Krász Lillától származik, aki mindezt Cseh-Szombaty szabadkőműves adataival egészítette ki. [Krász 2010:168]

Cseh-Szombaty Sámuel peregrinációs emlékkönyvei és útinaplója Debrecenben találhatók [DRK K R 693, R 694 és R 695]. Sem az emlékkönyveket, sem a naplót eddig nem publikálta senki. A két emlékkönyv 1789. április 15. és 1792. május 12. között született 180 inscriptiot tartalmaz. A bejegyzők 60%-a orvos, fele-fele részben professzor, vagy praktizáló orvos, köztük nőgyógyász, sebész, városi és tartományi fizikus. (10. táblázat) Az inscriptiok elsősorban a hivatással kapcsolatos bölcsességek, 125 latin, 6 görög, 34 német, 10 angol, 3 francia és 2 holland nyelven íródott.

Az emlékkönyvi bejegyzések datálásából nyomon követhető, mikor és hol járt a tulajdonos, ezért a Cseh-Szombaty életére és tanulmányi idejére eső szegényes információkat jelentősen feldúsítják és abba is betekintést adnak, hogy egy

peregrinációra indult hungarus orvosjelölt mivel töltötte az idejét a tanuláson kívül. Az inscriptiok azt mutatják, hogy a kor neves orvosprofesszoraival találkozott, megismerhette a legmodernebb kutatási eredményeket és azok gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit, gyógyítási módszereket és technikákat. Tanulmányútja során kórházi, klinikai gyakorlatot szerzett. Készült az orvosi hivatásra, melyben tudása legjavát szerette volna nyújtani. Kapcsolatokat szőtt, ezeket hazatérve tovább ápolta. Az emlékkönyvek jó források arra nézve is, milyen volt az orvoscépzés és gyógyászati ellátás a 18. század végi Németországban, Hollandiában és Angliában, kik számítottak a legnevesebb szakembereknek, és ezek az emberek hogyan gondolkodtak.

9. táblázat: Cseh-Szombaty emlékkönyveibe bejegyzők foglalkozás szerint

diák	21	ebből magyar	17	ebből német	4		
gyakorló orvos	53	ebből sebész	7	ebből nőgyógyász	5	városi fizikus	10
orvos professzor	54	ebből azonosítva	46	ebből azonosítatlan	8		
egyéb professzor	15	természet-tudós	5	bölcsész történész	7	egyéb	3
könyvtáros	6						
botanikus	9						
mineralógus	4						
asztronómus	1						
beazonosítatlan	17						
bejegyző összesen	180						

4.6.1 Az első emlékkönyv bejegyzései [R 694]. az első peregrináció

Cseh-Szombaty első emlékkönyvét 1789. április 15-én Braunschweigben nyitotta, jóllehet ekkor már két és fél éve Göttingenben tartózkodott. A szemeszterszünetet kihasználva, sok diáktársához hasonlóan útnak indult, hogy az egyetemen eddig kapott ismeretei mellé a németországi betegellátásról, annak intézményeiről tapasztalatokat, illetve a későbbiek során hasznosítható kapcsolati tőkét szerezzen.

Braunschweig

Braunschweig és Berlin nevezetes hely volt a gyakorlati orvospképzés szempontjából.²⁶ Mindkét helyen az orvosi rendbe nem tartozó sebészek, borbélyok, bábák és fürdömesterek tevékenységének ellenőrzésére *Collegium Medicumot* hozott létre a felvilágosult szellemű kormányzat. A testület, melybe minden városi és tartományi orvos beletartozott, orvosi és gyógyászati kérdésekben a felügyelő hatóság szerepét töltötte be. Ez gondoskodott a céhsebészek, tábori sebészek alaposabb képzéséről, elrendelte vizsgáztatásukat, és a mesterség gyakorlását a testület előtt szerzett approbatiohoz kötötte. Mindehhez a képzési rendszer kiépítésébe kezdtek. Az ismereteket az anatómiára alapozták: az elsőként létrehozott műhely az anatómiai teátrum volt, ezt bővítettek tovább sebészeti, majd szülészeti képzéssel. A gyakorlati oktatás a hozzájuk rendelt, vagy épített kórházakban folyt, neves professzorokat hívtak meg, és habár egyetemi ranggal nem rendelkeztek, idővel sok medikus töltött el rövidebb-hosszabb időt ezekben a praxis-orientált intézményekben. A berlini *Collegium Medico-chirurgicumot* 1725-ben, az uralkodóról elnevezett braunschweigi *Collegium Carolinumot* 1750-ben alapították. Ezen kollégiumok színvonalára jellemző, hogy a seborvosok és bábák képzésében kulcsszerepet töltöttek be, és a később alapított ottani egyetemek orvosi kara belőlük nőtt ki. [Döhnel 1957]

Cseh-Szombaty 1789. április 15-23. között összesen 9 napot időzött Braunschweigben, 1-1 napra ellátogatott a közeli Wolfenbüttelbe és a helmstedti egyetemre is. Utóbbiban a neves polihisztornál, G. Christoph Beireisnél (1730-1809) és az orvosi kar vezető professzorainál vizitált. Beireis fizikát, orvosi kémiát, botanikát, gyógyszerészetet, természetismeretet és gyakorlati sebészetet tanított, inscriptiojában Hippokratészt görögül citálta. Braunschweigben tízen jegyezték be Cseh-Szombaty emlékkönyvébe, ezek tanúsága szerint a város és a Collegium minden nevesebb orvosával találkozott. Georg F. Hildebrandt (1764-1816) 7 évvel fiatalabb volt Cseh-Szombatynál, és már 3 éve az anatómia kinevezett professzora volt. Ismerték egymást Göttingenből, ő is ott tanult csakúgy, mint Johann Ch. Sommer (1741-1802), a herceg udvari orvosa. Felkereste a város vezető orvosait, G. F. Müller városi főorvost és Julius Schonijahnt, aki a város sebész főorvosa, egyúttal a St. Alexi kórház és az árvaház orvosa is volt.

---

²⁶ Ide tartozik még az 1791-ben felkeresett frankfurti Senckenbergisches Medizinisch-chirurgisches Institut.

[Döhnel 1957] Cseh-Szombaty Braunschweigben egy 20.000-es lélekszámú város gyógyászati ellátásának struktúrájába kapott betekintést.

Berlin

Berlinre csak egy hete volt, az album itteni bejegyzései április 23. és 30. között datálódnak. Az időt itt is hasznosan töltötte, a Collegium professzoraival találkozott: Zenckerrel, Gönnerrel, Mursinnával, Knapéval. Christian L. Mursinna (1744-1823) egyúttal a *Charité*, a Collegiumhoz rendelt városi kórház sebész főorvosa volt, Christoph Knape (1747-1831) pedig egészségügyi főtanácsos és a porosz királyi orvosi vizsgabizottság tagja. Felkereste az idős Bilguert, aki a porosz királyi hadsereg tiszti főorvosaként dedikálta magát bejegyzésében. Johann Ulrich Bilguer (1720-1796) katonaoorvos volt, sok hadjáratban vett részt, a hétéves háborúban ő volt a porosz hadak egyik sebészfőorvosa. A háborúban szerzett rengeteg sebészeti és logisztikai tapasztalatát később írásaiban tette közzé, nagy szolgálatot téve ezzel a tábori kórházi betegellátásnak.

Cseh-Szombaty ásványok iránti érdeklődését mutatja az emlékkönyv két értékes bejegyzése. Johann Jacob Ferber (1743-1790) korának jelentős természettudósa volt, a kémia, matematika, fizika és az asztronómia világában egyaránt jártas. Leginkább mégis a bányászat és az ásványok érdekelték. Bejárta Európa jelentősebb bányáit, megfigyeléseivel és tanácsaival segítette azok biztonságos működését. Ezeket máig is haszonnal forgatható könyvekbe foglalta. Ferber többször járt Magyarországon és Erdélyben is, az ország érceiről, az itt alkalmazott bányászati-kohászati technológiáról több művében értekezett, egyes érckiolvasztási eljárásokban tudományos vitába keveredett Born Ignáccal (1742-1791). Nagy szaktekintélynek számított, ezért a porosz király Berlinbe hívta és 1786-ban bányaugyi főtanácsosnak nevezte ki. „*Vivitur ingenio*”,²⁷ jegyezte be Cseh-Szombaty emlékkönyvébe 1789. április 30-án. Ferbert egy évvel később, 1790. április 12-én szélütés érte Bern közelében. A dedikáció alatt az albumtulajdonos megjegyzését olvashatjuk Ferber haláláról. Először Bázelt és 1789. december 8-át, majd ezt áthúzva egy újabb dátumot: *Obiit Bern, d. 17. Apr. 1790.* (32r) Mikor és hogyan jutott el hozzá a halálhír, csak találgatni lehet.

---

²⁷ *A tehetség él.*

A másik berlini tudós, akit Cseh-Szombaty felkeresett, Martin Klaproth (1743-1817) volt. Klaproth eredetileg gyógyszerészként dolgozott hannoveri, danzigi, berlini patikákban, és ha ideje engedte, laboratóriumi kísérleteket folytatott. A 1780-as években a porosz tudományos akadémia vegyésze lett, a kémia professzora a berlini katonaiskolában, a Collegium Medicumban és a bányászati akadémián is. Ő fedezte fel a cirkóniumot és a cerinomot, 1789-ben pedig az uránt. Az akkori világ legjelentősebb vegyészei közé tartozott, mégis volt ideje arra, hogy a valószínűleg szabadkőműves ajánlólevéllel érkezett ismeretlen fiatalemberrel elbeszélgessen.

Érdekes, hogy a három évvel korábban Berlinbe látogató szintén szabadkőműves göttingeni diák, Podmaniczky Sándor egészen más embereket keresett fel. Csak egy közös személyt találunk: az orvos és filozófus Marcus Herzet (1747-1803). A berlini születésű, zsidó származású orvost II. Frigyes porosz király professzori rangig emelte. Ő volt a zsidó kórház vezető orvosa, egyúttal a legkeresettebb orvos Berlinben, előadásain a terem zsúfolásig telt, a hallgatóság soraiban a királyi ház tagjai is helyet foglaltak. *“Orvosnak születni kell”* - írta Herz az emlékkönyvbe útravalóul. (11v)

Halle

A kapcsolatépítés következő állomása Halle volt. A hallei orvoscépzés a 18. században vetekedett a legjelentősebb európai doktoriskolákkal, német nyelvterületen pedig Göttingen és Bécs mellett vitathatatlanul a legmodernebbnek számított. Ráadásul a képzés és a fokozatszerzés itt jóval olcsóbb volt, ezért a hungarusok nagy része inkább Hallét választotta. Bécs és Nagyszombat után Halle képezte a legtöbb magyarországi és erdélyi orvost. [Offner 2006:301] A hallei orvoscépzés az itt végzett hungarusok egész további munkásságára nézve meghatározó volt. 1789-ben olyan jelentős professzorok tanítottak Halléban, mint Johann Chr. Reil (1759-1813), akinek a nevéhez többek között a modern pszichiátria megalapozása fűződik. Reil az újonnan átadott klinikai intézet vezetője volt, a klinikai oktatáshoz kémiai laboratóriumot rendezett be, ugyanakkor ő töltötte be a városi főorvosi tisztséget is. Mindehhez 30 éves volt. A hallei professzorokat a sokoldalúság jellemezte, az orvosdoktorok többsége filozófiából is doktorált, és a kor szelleme szerint minden érdekelte őket. A legszínesebb egyéniség ekkortájt talán Johann Reinhold Forster (1729-1798), a híres világutazó volt, aki a 60-as években II. Katalin cárnő (1729-1796) meghívására a Volga menti német telepeket

kutatta, 1772-ben pedig Cook kapitány második déltengeri expedíciójában vett részt. Forster skót származású volt, Halléban apja kívánságára teológiát végzett, de mindig az orvostudomány és a természet kutatása, a világ felfedezése vonzotta. 1779-től a természetismeret és ásványtankutatás professzora volt Halléban. Autográfjában pontosan ugyanazt a Homérosz idézetet írta görögül Cseh-Szombatynak, mint öt évvel korábban az erdélyi Pákei Józsefnek. (24v)

Cseh-Szombaty két napot időzött Halléban. Május 4-én kereste fel Reilt, valószínűleg a bátyja ajánlásával, aki 10 évvel korábban Göttingenben Reil diáktársa volt. Május 5-én további öt professzornál vizitált az emlékkönyv tanúsága szerint. Járt Philipp Junghansnál (1736-1797), a növénytan professzoránál, aki a botanikus kert igazgatója volt. Junghans egész élete a botanikához kötődött, már diákkorától kezdve a *hortus medicusban* dolgozott. Az ad hoc látogatásokat valószínűleg a szabadkőműves ajánlólevelek tették lehetővé. Reilről, Forsterről és Grenről tudjuk, hogy a hallei 'Zu den 3 Degen' páholy tagjai voltak, és a göttingeni szintén szabadkőműves professzorok, Feder, Beckmann, Richter szívesen látták el ajánlólevelekkel a hozzájuk forduló diákokat. Ráadásul Cseh-Szombaty 1789. április 1-én felvette soraiba a göttingeni „Zum Goldenen Zirkel” páholy, és még ugyanebben az évben október 10-én, végleges elutazása előtt a mesteri fokozatot is megszerezte. [Futaky 2007:162]

Lipcse

A körutazás utolsó állomása Lipcse volt. Lipcse a frekventált egyetemek közé tartozott, a magyarok szempontjából a század harmadik leglátogatottabb egyeteme. Amíg Halléba az 'éhenkórász' diákok igyekeztek, Lipcse eleganciájáról volt híres.²⁸ Cseh Szombaty itt három nap alatt hét dedikációt gyűjtött be, valamennyit az orvosi kar professzoraitól.²⁹ Járt Ernst Platnernél (1744-1818), ő volt a leghíresebb lipcsei professzor ebben az időben. Orvostudományi címe ellenére esztétikai, logikai, metafizikai és morálfilozófiai előadásokat tartott, olyan hallgatóság előtt, amelybe Johann G. Fichte (1762-1814), Friedrich Schiller (1759-1805) és Marcus Herz is beletartozott. Az orvosi karon törvényszéki orvostant és pszichoszomatikus medicinát adott elő. Platner a kor összes fontos személyiségével kapcsolatot tartott, leveleikben a legégetőbb tudományos és

²⁸ A diákok körében terjesztett mondás: „In Leipzig wend man Geld und müh beständig auf die Courtosie. „In Halle seufft der Pietist und täglich nur Kaldaunen frist“ (Lipcseben a pénzköltés és a folytonos udvariaskodás járja, Halléban a pietista vedel és naponta a pacalt zabálja [Rab 2013b])

²⁹ Eschenbach, Gehler, Haase, Hebenstreit, Hedwig, Kühn és Platner.

filozófiai kérdéseket vitatták meg. Hozzá is a páholyokon keresztül vezetett az út, és az őt felkereső magyarok is mind szabadkőművesek voltak.

Az egyetem botanikus kertjének igazgatója, Johann Hedwig (1730-1799) Brassóból érkezett szász volt, Lipcsében szerzett orvosdoktori címet még 1759-ben. A botanikus kert élére a professzori címmel együtt 1789-ben nevezték ki. Útravalóul jegyezte be az emlékkönyvbe a jövődö doktornak: „*lubentis sime respondet Natura*”.³⁰ (35r)

Göttingen

Mire Cseh-Szombaty Göttingenbe visszaért, már elkezdődött a nyári szemeszter. Az itteni keltezésű inscriptiók mind ennek a szemeszternek a végén, egy kivételével szeptember-októberben kerültek az emlékkönyvbe. Ez volt a szokás általában, a távozó körbevitte albumát, emlékként beíratott valamit közeli diáktársaival, tanáraival. Harmincöt inscriptio göttingeni keltezésű, tizenhárom a professzori kar tagjainak, tizennégy magyar és nyolc német diáktársaknak a bejegyzése. A professzori autográfok mutatják, hogy kinél tanult a diák, a bejegyzés tartalma pedig a kettőjük közötti kapcsolat minőségére utal. Az orvosi kar hét kinevezett professzora³¹ közül egyedül Richtertől nem találunk bejegyzést, és hiányzik a kémiát és fiziológiát tanító Arnemann aláírása, privátdocens pedig ekkor éppen nem volt. A különböző dátumok azt jelzik, hogy Cseh-Szombaty az aláírásokat nem sietősen, hanem egy-egy látogatás alkalmával gyűjtötte be. Az inscriptiók latin nyelvűek, rövid bölcsességek. Egyedül Blumenbach idéz Lucanustól hosszabban, és dedikációja is személyre szóló: “*vale carissime Szombaty, et me amare perge*”³² (22r) Az orvosprofesszorok meleg hangú ajánlása elüt a szokásostól, a barátság és szeretet okán írnak („*Amori Amicitiaeque*” - Wrisberg, 55r).

A filozófiai kar öt professzorára a bejegyzések keltezése alapján 1-1 nap jutott. Minden bizonyos a szokásos vizit, teázás a professzorok otthonában, amit április és október táján a búcsúzó diákok számára tartottak. Ludwig Spittler (1752-1810) történelmet, helytörténetet tanított és nagyon népszerűnek számított a magyarok körében, kérésre privatissime magyar történelmet is vállalt. Ch. Gottlob Heyne (1729-1812) a klasszika filológia professzora és az általa híressé vált egyetemi könyvtár igazgatója, a GGA szerkesztője volt, tőle minden hungarus búcsút vett. Sokan tartották vele a későbbiekben

³⁰ *A természet igen szívesen válaszol.*

³¹ Blumenbach, Fischer, Gmelin, Murray, Richter, Stromeyer, Wrisberg. [Ebel 1962]

³² *Isten veled, kedves Szombaty, szeress engem továbbra is!*

is a kapcsolatot, és gazdagították a könyvtár magyar állományát az újonnan megjelent magyarországi irodalommal. Cseh-Szombaty a könyvtár állandó olvasója lehetett, mert Christoph W. Mitscherlichtől (1760-1854), a másik könyvtárostól is beszerzett búcsúsorokat. Jeremias D. Reuss (1750-1837) és Jeremias N. Eyring (1739-1803) is a könyvtárban dolgozott, emellett a filozófiai kar professzorai voltak, és csakúgy, mint Thomas Chr. Tychsen (1758-1834) ókori irodalmat, latint, hébert, keleti nyelveket, valamint tudománytörténetet tanítottak. Az angoltanár Pepin angolul kívánt sok sikert az élethez *“all your undertaking.”* Pepin autográfja arra utal, hogy Cseh-Szombaty tudatosan készült a későbbi angliai utazásra, nyelvtudását szorgalmasan fejlesztette.

Diákok szinte csak Göttingenben írtak be az albumba³³. A különböző egyetemeken megfordulva találkozhatott ottani magyarokkal, akár jó ismerősökkel is, mégsem nyújtotta át nekik albumát: a fehér oldalakat a híres orvosoknak, professzoroknak tartotta fenn. A bejegyző nyolc német diákból hat medicinát tanult, Thomann, Siebold és Sager más akadémián már megszerzett orvosdoktori fokozat után iratkozott be Göttingenben, Hempelt éppen privátdocensnek nevezték ki, ketten pedig már tanultak valahol. Azaz Cseh-Szombaty baráti körébe idősebb, tanult és tapasztalt medikushallgatók tartoztak. A honfitársakkal más volt a helyzet. Az albumbejegyzések azt mutatják, hogy szinte kivétel nélkül minden Göttingenben tartózkodó hungarus beírt az emlékkönyvbe, a hosszabb ideje itt tanulók,³⁴ az éppen szintén búcsúzkodók³⁵ és az alig pár napja érkezett erdélyi 'különítmény'.³⁶ Nem volt válogatás sem szak, sem vallás, sem anyanyelv, de még társadalmi státusz tekintetében sem. A két erdélyi gróf, elszegényedett köznemesi ifjak, polgárok, reformátusok és evangélikusok, szlovák, magyar és német nyelvű hungarusok alkották a göttingeni magyar nációt. Ez a társaság az, amelyik egy év múlva a *„göttingeni revolúcióban”* a diákbecsületért és a tisztességes bánásmódért olyan határozottan fellépett. [Rab 2014b]

Jéna, Drezda, Prága

Az utolsó göttingeni bejegyzés október 15-én kelt, ekkor történt mesterré avatása is a *Zum Goldenen Zirkel* páholyban, és október 17-én már a 200 km-re lévő Jénában kopogtatott Ernst A. Nicolainál (1722-1802), az ottani egyetem prorektoránál, aki

³³ Kivétel egy bécsi és két utrechti magyar diák.

³⁴ Ribini, Pataki, Nitsch, Schedius, Kováts

³⁵ Martiny, Sátor, Szalai

³⁶ Imreh, Katona, Kendeffy, Rhédey és Wásárhelyi

egyébként 1758 óta az elméleti orvostan professzora volt. Természetesen meglátogatta a rigai születésű Justus Christian Lodert (1753-1832) is. Loder az volt Jénának, mint Haller Göttingennek. Nem véletlen, hiszen ott szerezte orvosi ismereteit és doktori címét. Jénában 25 évesen nevezték ki az anatómia, sebészet, szülészet és a törvényszéki orvostan professzorának. Anatómiai teátrumot építtetett, mellé a preparátumok szemléltetésére múzeumot rendezett be. Nevéhez fűződik a jénai sebészeti klinika, a kórház és a szülőotthon megépítése. Emellett Jéna főorvosa volt, közben Goethe-nek (1749-1832) magánórát adott, hogy anatómiai érdeklődését kielégítse. Csak csodálni lehet, hogy volt minderre ideje, mikor számtalan tanulmányt írt orvosi esetekről, anatómiai kézikönyveket adott ki, és fogadta a hozzá látogató vendégeket. Mindössze négy évvel volt idősebb az őt felkereső Cseh-Szombaty Sámuelnél.

Hazafelé tartva a drezdaiak idolját, Adelungot sem hagyhatta ki. Adelung a hercegi könyvtár főkönyvtárosa volt, 1786-ra már megjelent leghíresebb művének, a *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*-nak mind az őt kötete. Cseh-Szombaty peregrinációja során a neves orvosok és botanikusok mellett mindig felkereste a nagy könyvtárakat és híres könyvtárosokat. A keltezés alapján úgy tűnik, hogy Drezdában néhány napot tartózkodott, már 21-én itt volt, de Adelung inscriptioja 25-én kelt. Cseh-Szombaty azt kapta tőle, amit Podmaniczky három évvel korábban, az Adelungtól kedvelt rövid Plinius idézetet: „*Nulla dies sine linea.*”³⁷ (20v)

A szokásos útvonalon haladt Bécs felé tovább, útba ejtve Prágát. Három orvosprofesszort keresett fel itt egy nap alatt: Joannes Melitschet, Anton Sebaldot és Prohászkat, mindhárman a prágai egyetem orvosi karán tanítottak. Még ugyanaznap Carolus Ungarhoz (1743-1807) is eljutott. Ungar premontrei szerzetesként végezte az egyetemet, teológiát, filozófiát és természettudományokat tanult, majd ugyanezen tárgyak professzora, 1780-ban pedig az egyetemi könyvtár könyvtárosa lett. 1789-ben ő töltötte be a rektori tisztséget is a Károly Egyetemen. Ebben az időben kezdte meg a Csehországra vonatkozó '*bohémiumok*' gyűjtését, mely ösztönzően hatott Széchényi Ferenc hungarica gyűjtésére. Ungar természetesen szabadkőműves volt, a jozefinizmus híve, ezért az eszméért még rendjét is elhagyta. A szabad szellem kötötte a hungarusokhoz is, a könyvtárába betérőket mindig szívesen fogadta.

---

³⁷ Egy nap se múljk el vonás nélkül.

Bécs

Szinnyei úgy tudja, hogy Cseh-Szombaty „1789-ben a bécsi orvosi clinicumot látogatta s ugyanott 1790. júl. 2. orvostudorrá lett, mire még néhány hónapig a szülészetet és állatgyógyászatot tanulta.” A bécsi egyetem anyakönyve szerint Cseh-Szombaty református illetőségű hungarus 1789 novemberében iratkozott be az orvosi karra, és 1790. május 14-én – vélhetően praktikus okokból – itt szerzett orvosdoktori címet. [Szögi 2013] A bécsi diplomát ugyanis nem kellett honosítani, ráadásul doktori értekezést sem kellett készíteni, mert II. József 1785-ben törölte ezt a követelményt, helyette a jelölteknek „betegági” vizsgát kellett tenniük.

A Bécsben kelt inscriptiok 1790. június 24. és december 25. között születtek, és a bejegyzők többsége a *Collegium Medico-Chirurgiam Josephinum* tanára volt. Az 1784-ban alapított intézmény, II. József katonaeorvosi akadémiája az egyetem orvosi karával azonos értékű képzést adott. Az Európában méltán elismert akadémiához tartozott a bécsi helyőrségi kórház, melyben a katonafeleségek számára szülészetet rendeztek be, így minden orvosi terület számára volt klinikai gyakorlati lehetőség. Az akadémiát az uralkodó 1786-ban egyetemmé minősítette, és ettől kezdve doktoravatási joggal is rendelkezett. Évről évre egyre több hungarus választotta a *Josephinumot* az orvosi kar helyett: 1789. első felében például 47 medikus iratkozott be Bécsben, ebből 29 ide, az egyetem orvosi karára pedig csak 14. [Kiss 2000] A tanárok neves professzorok voltak, itt tanított Johann N. Hunczovsky (1752-1798), az általános orvostan és sebészet, Johann A. Schmidt (1759-1809) az anatómia professzora, valamint Anton Beinl (1749-?), aki katonaeorvosból lett a Josephinumban a szülészet professzora. Mindhárman bejegyezték Cseh-Szombaty emlékkönyvébe, míg az egyetemi orvosi kar professzorainak autográfjaival nem találkozunk. Elképzelhető, hogy a doktori vizsga letételére az egyetemre iratkozott be, de a Szinnyei által emlegetett tanulmányokat a Josephinumban folytatta. Az említett három professzoron kívül bécsi keltezésű további 9 orvosdoktor³⁸ inscriptioja, akik közül csak Pascal Ferrot (1753-1809) sikerült közelebből azonosítanom. Ferrot 1793-ban a bűnügyi orvosi ügyek államtanácsosává nevezték ki, később ő lett Bécs főorvosa is. A járványos betegségek, elsősorban a

---

³⁸ Barth, Bolt, Ehmsen, Melly, Murray, Rosenbach, Scheiderbauer, Standenheimer.

pestisfertőzésről írott disszertációja, majd a járvány megelőzése érdekében kifejtett tevékenysége már a 80-as években ismertté tették a nevét.

Cseh-Szombaty Bécsben felkereste még Ignaz von Bornt, aki a *Zur wahren Eintracht* szabadkőműves páholy nagymestere és az Illuminátus rend tagja volt. Born Erdélyben született 18. századi hungarus-szellemű tudós, nagy nemzetközi elismertségnek örvendett. Tanulmányok és tapasztalatgyűjtés céljából végigjárta Európát, majd a Monarchián belül is sok helyütt megfordult. Már 27 évesen bányatanácsos lett Selmecbányán, feltérképezte a magyarországi és erdélyi bányákat és ásványlelőhelyeket, ezeket több nyelven publikálta. Katalogizálta a császári természettudományi gyűjteményt, de saját magának is gazdag ásvány- és könyvgyűjteménye volt. A híres mineralógust több európai tudományos akadémia választotta tagjává, Mária Terézia pedig 1779-ben érem és bányaügyi főtanácsosnak nevezte ki. Born 1790. október 14-én jegyzett be az emlékkönyve, Horatiust idézve: „*sapientia prima stultitia caruisse.*”³⁹ (76r) Még egy kötelező vizit nyomát találjuk az albumban. Karl Wilhelm Hilchenbachot minden Bécsben megfordult magyar református felkereste. Ő volt az osztrák református egyház superintendense, Bécs református lelkésze. Dedikációjában a lehető legjobbakat kívánta az albumtulajdonosnak tervezett utazásához: „*Prüfet alles und behaltet das Gute - möchte Ihre Reise Ihnen Gelegenheit geben, nur recht viel Gutes zu finden!*”⁴⁰ (44v)

4.6.2 Az első emlékkönyv bejegyzései [R 694] második peregrináció idején

December végén Cseh-Szombaty ismét vándorbotot vett a kezébe. A megszerzett ismeretek és a doktori cím mellé tapasztalatokat gyűjteni indult. Az újév első napján már Regensburgban írtak az albumba, Johann Jacob Kohlhaas a város tiszti főorvosa és a helyi botanikus társaság elnöke valamint Karl Ludwig Breyer, Thurn und Taxis gróf háziorvosa. Regensburgból Altdorfba, onnan Erlangenbe vezetett Cseh-Szombaty útja, majd a következő állomások Bamberg, Würzburg, Frankfurt am Main, Heidelberg és Mainz voltak. Három városban töltött hosszabb időt, a többiben épp csak körülnézett. Erlangenben január 12-február 10-ig, aztán Bambergben 10 napig, február 22-április 16-ig Würzburgban, április 21-május 5-ig Mainzban tartózkodott. Valószínűleg kórházi vagy klinikai gyakorlatot folytatott azokon a helyeken, ahol hosszabb időt töltött.

³⁹ A legfőbb bölcsesség nélkülözni az ostobaságot.

⁴⁰ Vizsgálj meg mindent és tartsd meg a jót! Kívánom, hogy útja során csak jó dolgokat találjon!

Erlangenben négy hetet lehetett, és az orvosi fakultás professzorai mind bejegyezték emlékkönyvébe: a bécsi születésű Jacob F. Isenflamm (1720-1793), az elsőszámú ordinarius a karon, aztán Friedrich von Wendt (1738-1808), aki a klinikai gyakorlatot az erlangeni egyetemen bevezette, Johann Ph. Rudolph (1729-1797) a sebészet, Friedrich Loschge (1755-1840) az anatómia és Johann Tobias Mayer (1752-1830) a matematika és fizikai professzora. Erlangenről mégis alig írt naplójában, mindössze a természettudományi gyűjteményt és a botanikus kertet dicsérte. Beíratott emlékkönyvébe a botanikus kert igazgatójával, Johann Ch. Schreberrel (1737-1810), aki nemcsak a növények természetrajzával foglalkozott, hanem egyúttal a gazdasági ismeretek professzora is volt az egyetemen.

Az itteni bejegyzők fele Göttingenben tanult, és az összes felkeresett bejegyzőre érvényes ez az arány. Lehet úgy értelmezni, hogy Göttingen az a kapocs, amely mindenkit mindenkivel valahogy összeköt, de lehet úgy is, hogy a göttingeni orvoscépzés látta el a Német Birodalom egyetemeit orvosprofesszorokkal. Ugyanúgy iskolát teremtett, mint majd látjuk ezt a jogi és a bölcséleti képzés esetében. A mainzi neves természettudós, az alkímistaként is ismert Samuel Soemmering (1755-1830) szintén göttingeni diák volt, csakúgy mint Georg von Wedekind (1761-1831). Wedekind apja göttingeni professzor volt, ő maga már 19 évesen orvostudor lett, 26 évesen a terápia professzora Mainzban, ahol ő alapította a poliklinikumot. Egyébként az egyik legismertebb német jakobinus volt, a mainzi jakobinus klub alapítója, a napoleoni háborúba katonatorvosként vonult be. Mindemellett rengeteg orvosi tanulmányt, tankönyvet írt. Georg Forster (1754-1794) a mainzi egyetem könyvtárosa - akinek apjával Cseh Szombaty korábban Jénában találkozott -, végigutazta az akkori világot, széles látókörű rebellis szelleme őt is a francia forradalom radikális szárnyához csatolta. Az ő göttingeni vonatkozása, hogy Gottlob Heyne lányát vette feleségül. Természetesen mindhárman szabadkőművesek voltak. Mainzban tíz bejegyzést gyűjtött albumjába, és ez esetben a naplóra is hivatkozhatunk. *„Itt ismertem meg a nagy Hoffmannnt – írja – Soemmeringet, Wedekindet, Weidmannnt és Forstert, Molitor igazságügyi tanácsost, Pauli udvari tanácsost és Dillenius doktort. Az itteni orvosi fakultás miattuk olyan híres.”* A felsoroltak autográfjait mind megtaláljuk az emlékkönyvben.

Cseh-Szombaty legtovább Würzburgban időzött. A würzburgi hét hetet gyakorlattal töltötte a Julius Hospitalban, a kórházról, betegekről részletesen beszámolt a napló

oldalain. A bejegyzők többsége itt praktizáló orvos, szülész, sebész, városi fizikus volt. Korukban elismert orvosok, de nevükkel biográfiai munkákban sem találkozunk. Második németországi vándorútján 46 dedikációt gyűjtött be, ezzel az album be is telt.

4.6.3 A második emlékkönyv [R 693]

Hollandiában június végén Utrechtben már új albumot kellett nyitnia. „*Amicis et Fautoribus*”⁴¹ D.D.D. Samuel Cseh-Szombaty, *Hungarus, Trajecti ad Rhen, a 1791.d. 23. Juny,*” áll saját írása a június 24-én⁴² vásárolt albumnak a kezdőoldalán, melyet egy Quintilinustól származó latin jelmonddal egészített ki: „*Natura nos ad mentem optimam genuit.*”⁴³ Ebben az albumban mindössze 26 bejegyzés található, 19 Hollandiában és 7 a vándorút utolsó állomásán, Londonban született. Hollandiában május közepétől augusztus végéig maradt. Július 2-ig Utrechtben volt, itt júniusban beiratkozott az egyetem teológiai fakultására, de a matrikulán kívül az utrechti tanulmányokról semmi egyéb információnk nincs. Megfordult Nijmegenben, Franekerben, Hágában, Delftben, Leidenben, Rotterdamban, és hosszabb időt töltött Amszterdamban. A bejegyzéseket itt már legtöbbször „*Medicinae doctori Szombati*” dedikálták a szintén orvosdoktor, professzor bejegyzők. Szeptember 1-jén áthajózott Angliába, ahol nyolc és fél hónapig maradt. Az emlékkönyvi bejegyzések arról nem tájékoztatnak, hogy Londonon kívül járt-e más angol városokban. Valószínűleg közvetlenül elutazása előtt - április 25. és május 12. között - kerültek a londoni dedikációk az emlékkönyvbe, és elűtnek a hagyományos inscriptioktól. Angliában ugyanis nem volt hagyománya az albumozásnak.

4.6.4 Az úti napló [R 695]

A gyakorlati ismeretszerzést célzó második peregrinációs időről Cseh-Szombaty német nyelvű úti naplót is vezetett. Úti naplója nyolcadrét formátumú emlékkönyv, melyet tartalmilag két részre osztott: elejére a kiadások, a második felétől pedig az élmények, tapasztalatok feljegyzése került. A naplót 1790. december 26-án nyitotta, ekkor indult mintegy 200 arannyal a zsebében Bécsből. Az utolsó feljegyzés 1792. január 19-én került bele. A pénze rohamosan apadt, május 22-én magyarul írta az egyébként német nyelven vezetett naplóba: „*maradott még 107 és fél aranyom*”. Mégis mikor Hollandiát

⁴¹ Barátoknak és pártfogóknak

⁴² A napló kiadások rovatában ez a dátum szerepel.

⁴³ A természet minket a legjobb szándék szerint alkotott.

augusztus végén elhagyva újabb számvetést csinált, több pénze volt: „*Ekkor volt még 20 Guiném és 106 Aranyf, Specif in Litteris*”- írta ismét magyarul. Nem derül ki, honnan kapott további támogatást. (Talán ezért immatrikulált Utrechtben: református teológus hallgatóként részesülhetett az ottani beneficiumokból, esetleg ösztöndíjat is kaphatott. Utrecht központi fekvése pedig lehetővé tette a többi holland város felkeresését. Mindenesetre a beiratkozásról a naplóban nem tett említést.) Sok volt a kiadása: utazást, étkezést, szállást mindenütt fizetnie kellett, hozzá a borraivalókat, csomagszállítást, postát. Rendszeresen küldte Bécsbe, Pestre a beszámolókat, és levelezés útján szervezte további utazásait. Borbélyhoz, fodrászhoz és cipészhez járt, hogy külseje mindig kifogástalan legyen, a ruhákat mosatni kellett és pótolni a hiányzó darabokat. Hollandiában hálóruhát, inget, mellényt csináltatott, harisnyákat vásárolt magának. A kiadások érdekes szokásokra vetnek fényt: borra, sörre, süteményre rendszeresen költött. Németországban kávézott, pipázott, sűrűn vett dohányt, majd Hollandiában rászokott a vajra meg az édességre. Ettől kezdődően a kiadások között rendre felbukkan a cukor és az ekkor még ritkaságszámba menő csokoládé. Angliában megbetegedett, november 15-én vásárolt először gyógyszert, és ettől kezdődően 5-7 naponként. A gyógyszer- és egyéb árakhoz decembertől a küldönc bére is kapcsolódott, azaz valószínűleg fekvőbeteg volt. A napló kiadások részéből tudjuk napra rekonstruálni, hol járt, hol mennyit időzött, mivel töltötte szabadidejét. Kisebb kirándulásokat tett, elment Wormsba, Mannheimbe, Heidelbergbe, 'rekreációs céllal' London környéki helyekre: Greenwichbe, Richmondba, Chelseabe. Rotterdamban, Londonban múzeumba, színházba és koncertre járt, megnézte a Szent Pál katedrálisát meg a Westminstert, itt mindenért fizetni kellett.

Ezek az információk a napló részbe nem kerültek bele: ott azt olvashatjuk, ami orvosként keltette fel a figyelmét, amit látott, tapasztalt és vélhetően a későbbiekben fel akart használni. Minden városban felkereste az egyetem orvosi karát, az egyetemi klinikát, az orvosi-sebészeti kollégiumot, botanikus kertet, anatómiai teátrumot, fizikai szertárakat, kémiai laborokat, a városi és katonai kórházakat. Leírta a kórházak állapotát, felszereltségét, a műtéteket, melyeken részt vett, az eseteket, melyeket látott, az oktatás színvonalát, és – főleg Hollandiában és Angliában – a polgári társadalom értékrendjét és önszerveződését. A látottakat kritikusan szemlélte: észrevette a heidelbergi és frankei egyetemet, az utrechti orvosi kar szétesését. A bambergi kórház a

bécsi katonai kórházra emlékeztette, nemcsak fekvése, de az épület külső-belső berendezése okán is. A kétszárnyú épületben a nyolcágyas kórtermek mellett 1-3 ágyas szobák is voltak a jól szituált betegek részére. Ottléte alatt 46 beteget láttak el a kórházban, akik 4 férfi és 4 női kórteremben voltak elhelyezve.

Würzburgban az egyetem anatómiai intézetét és gyűjteményét értékesnek találta, de a könyvtárat és a természettudományi szertárat kezdetlegesnek. Az itteni Julius Hospitalt piszkosnak és sötétnek írta le, és megjegyezte, hogy a papnak nagyobb szava van, mint az orvosnak. A würzburgi kórházban egyébként négy lábamputációt látott, melyet „nach Alamsonischen Methode” Siebold professzor hajtott végre. A négy betegből egy meghalt, nagyjából ez volt a túlélési arány. Egy másik műtétet egy 12-13 éves lányon hajtottak végre, akinek természetellenesen óriásira nőtt nyelvét kellett eltávolítani. Cseh-Szombaty az anamnézisben elfogadta az apa babonán alapuló magyarázatát, miszerint az anya a terhesség során rácsodálkozott egy ökör nyelvére, és ez okozta az elváltozást a gyermekben. „A műtét ennek a természetellenes nagy darabnak a ligaturája, melyet Siebold udvari tanácsos hajtott végre. A kötést minden nap szorosabbra húzták össze, és ez így ment mintegy 8-9 napon keresztül, amikor is a kisujjni vastagságú darabot, mely a megmaradt darabon lógott, egy kés segítségével leválasztották.”- írta. Ekkor a beteg még életben volt, de a kötés eltávolítása után a leány valószínűleg fertőzés következtében meghalt. Az anatómiai szertárak gyűjteményében tanulmányozta a különleges eseteket: Delftben az anyaméh falára nőtt ököl nagyságú daganatot, Würzburgban egy *osteogenesis imperfecta*-ban elhunyt 13 éves lány zselé-állagú csontvázát.

A leírások eleinte aprólékosak, részletesek, aztán egyre rövidülnek. Angliáról, ahol a leghosszabb időt töltötte, alig írt valamit. Londonban elcsodálkozott a sok kórház látványától, az esetteket támogató civil társaságok nagy számától. De a betegellátásról, kórházi tapasztalatról nem olvashatunk. Elfáradt, vagy nem volt már meg az újszerűség varázsa? Az is lehet, hogy itt nem volt módja kórházi gyakorlatra. A naplóba január közepétől nem került feljegyzés, annak ellenére, hogy 1792. május közepéig itt tartózkodott, és a legalább 2 hónapig tartó hazaútról sem írt semmit.

Cseh-Szombaty emlékkönyvébe Londonban került utoljára bejegyzés, 1792 májusában. Sem a visszaúton, sem a későbbiek során nem dedikáltatott többé senkivel. Pedig a

második emlékkönyvben 42 lap üresen maradt és az első 31 lap hátoldalán is volt még szabad hely. Lezárult a peregrináció, az öt és fél éves tanulási idő alatt szerzett elméleti és gyakorlati tudást ettől kezdve odahaza hasznosította. 1792-től Pesten praktizált, aktívan részt vett a nemzetközi orvosi-tudományos életben: tagja volt a londoni orvosi és a jénai mineralógiai társaságnak valamint több szabadkőműves páholynak. Részt vett a vakcinás 'védhiplőoltás' magyarországi meghonosításában és elterjesztésében. Cseh-Szombaty Sámuel 1838-ban halt meg és az utókor méltatlanul elfeledte, pedig a magyarországi egészségügyi ellátás javításához tudásával és tevékenységével számottevően hozzájárult.

5. A TEOLÓGIAI KAR

Az egyetem felvilágosult szellemisége a teológiai kart kedvezőtlenül érintette. Nem kapta meg azt az előjogot, ami évszázadokon keresztül mindenütt megillette: Göttingenben megszűnt felügyeleti joga a többi fakultás felett, ugyanazok a feladatok és kötelességek illették mind a négy kart. Cenzúrát csak vallási kérdésekben gyakorolhatott, ha erre felkérték. Ezért aztán nehéz volt neves teológusokat ide vonzani, mert a konkurens egyetemek heves propagandát fejtettek ki ellene. Volt okuk rá: a kancellárnak megnyert Johann Lorenz Mosheim (1694-1755), akinek a nevéhez a kar megtervezése fűződik, forradalmi gondolatokkal lepte meg kortársait. A források használatát hirdette a dogmákkal szemben, a keresztes háborúkat pedig egyszerűen rabló hadjáratoknak nevezte. Az egyházat a természetjog törvényszerűségei alapján vizsgálta, az államhatalomhoz kötődő, saját törvényei által szabályozott hierarchikus szervezetet látva benne. Mosheim volt az egyháztörténet-írás megalapítója, az egyetem kurzuskínálatában ez a kollegium hol a teológiai, hol a filozófiai karon lett meghirdetve.

5.1 Professzorok

Az alapításkor három professzort kapott a fakultás, és ez a szám a század végéig alig változott. Ez alatt összesen 17 ordinarius tanított itt [Ebel 1962], de közülük olyan kiemelkedő professzorokat, mint amilyenek az orvosi karon voltak, itt nem találunk. Legtöbbjüknek az egyetemi katedra átmenetet jelentett valamilyen egyházi státusz eléréséhez. Kivételnek számít Christoph August Heumann (1681-1764), aki teológusdoktorként előbb lett ordinarius a filozófiai karon, mint a teológián. A

polihisztor tudósnek az úrvacsora kérdésében való állásfoglalása⁴⁴ nagy botrányt kavart és a 'tanítás szabadsága' elv ellenére eltávolításához vezetett, 1758-ban nyugdíjazták.

Hogy a göttingeni teológiának mégis jó híre volt, az elsősorban az áttanításnak köszönhető. Az egyetem szellemiségében keresendő az áttanítás oka, amelyet 1764-ben belső rendelettel is szabályoztak. [UAG KA] A Bibliát egyszer teológiai, egyszer pedig filológiai megközelítésben kellett tanítani. E szemlélet megvalósításának kiemelkedő alakja volt Johann David Michaelis. Michaelist Mosheim hívta Göttingenbe, de a fiatal teológus kinevezését szabad gondolkodása és extravaganciája miatt a kar nem támogatta. Igaz, ő maga is ragaszkodott ahhoz, hogy a filozófia karhoz tartozzon, mégis a teológián hirdette meg a legtöbb előadását. A bibliai és keleti nyelvek (héber, arab, szíriai, kaldeus) tanításán túl az Ótestamentum könyveit elemezte éles kritikai szellemben. Nála egészen más teológiai morált és dogmatikát hallhattak a diákok, mint a fakultás többi előadásain. Ezért aztán a dogmatikusok nem szerették, előadásai mégis zsúfoltak voltak. Deista dogmatikáját a teológusok annyira támadták, hogy Münchhausen kénytelen volt a kurzust betiltani, Svédországban pedig az erről szóló könyvét indexre tették. Az idő viszont őt igazolta, a deista dogmatika állandóan meghirdetett kurzus lett, és a svéd király az eltiltás után 15 évvel Michaelist lovaggá ütötte. [Selle 1953:45f] Amikor Gedike 1789-ben az egyetemet vizitálta, mindössze 2 ordinarius és 2 szerződés professzor tanított a karon. Nem volt róluk túl jó véleménnyel: Gottlieb Jakob Plankot (1751-1883) sváb dialektusa miatt kritizálta, Gottfried Leßt (1736-1797) pedig terjengőssége és kellemetlenül harsány hangja miatt. De nem volt konkurencia és a kiállítandó bizonyítvány miatt is függtek tőle a diákok, ezért aztán sok hallgatója volt. [Boockmann 1996:14]

5.2 Oktatás, tanrend

Nemcsak áttanítás volt a két kar között, hanem áthallgatás is. A teológusok hallgattak filológiai szemináriumokat is, sőt legtöbbjük a magiszteri vagy a doktori fokozatot ott szerezte meg. Ebben annak a tradíciónak a nyomát kell látnunk, melyben a *facultas artium* elengedhetetlen propedeutikumot jelentett a magasabb szintűnek számító teológiai képzéshez. Az egyenrangúvá emelt karok ellenére továbbra is elő- vagy

⁴⁴ Heumann az úrvacsora kérdésében elvetette a lutheri tanítást, és a református egyház tanítását támogatta, miszerint aki az úrvacsorában a kenyeret és a bort igaz hittel veszi, az spirituálisan Krisztus testét és vérének veszi magához.

legalábbis párhuzamos képzettséget várt el a teológia. Az egyetem maga is nagy súlyt fektetett a kettős kvalifikációra, azaz hogy ne csak lelkészeket képezzenek, hanem a latiniskolák tanár utánpótlását is biztosítsák. Ennek érdekében a teológiai és a filozófiai kar között megállapodás született már az egyetem alapításakor, létrehozták a *Seminarium Philologicumot*, a humanista teológusok növendékiskoláját. A szeminárium vezetője 1737-1761-ig Johann Matthias Gesner (1691-1761), 1763-tól Christian Gottlob Heyne volt. Az ókortudományokat kivonták a vallás köréből és önálló tudománnyá fejlesztették. Kilenc kiválasztott teológushallgató évi 50 tallér ösztöndíjat kapott, hogy a szemináriumban a dupla kvalifikációt megszerezze. 1763-88 közötti időről készült statisztika szerint a 79 ösztöndíjasból mindössze 8 helyezkedett el egyházi pályán, 36-an gimnáziumi tanárok, 23-an egyetemi professzorok lettek. [Tütken 2005:70]

A Seminarium Philologicum ellensúlyozására a teológiai fakultáson 1765-ben egy ún. *Repetentencollegiumot* alapítottak, korlátozott tanszabadsággal. A cél inkább az volt, hogy a teológustanár-képzést erősítsék. Évenként két diák szerezhette itt privátdocensi minősítésben tanítási gyakorlatot azzal, hogy a már hallgatott előadások átismétlését tartotta. [Tütken 2005:61ff] A Repetentencollegium első privátdocense Kern Mihály János (1731-1795) pozsonyi diák volt, aki bölcsészdoktori fokozatát a filozófiai karon szerezte még 1755-ben, 1757-63-ig a pozsonyi liceumban volt subrektor. Göttingenbe visszatérve először a filozófiai karon lett magántanár, majd egy évet tanított a Repetentencollegiumban. Innen hívták meg Walsrodeba lelkésznek. Kern útja tipikus: Göttingenben és másutt is általában bölcsészdoktorok tanítottak a teológiákon. A teológusdoktori cím legtöbb esetben nem a tanulmányokat lezáró promóció, hanem az egyetemen kívüli sikeres életpálya honorálását jelentette. Ezért kaphatott Kern 1780-ban teológiai doktori címet, mikor már régóta csak a lelkészi hivatását gyakorolta.

10. táblázat: A teológiai kar tanrendje az 1769/70 téli és az 1770. nyári szemeszterre [GGA]

Professzor	1769/70. téli szemeszter	1770. nyári szemeszter
Eyring, Jeremias Nicolaus gimn. rektor (1739-1803)	A zsoltárokról (folyt.) 4 ó/h	A héber nyelv alapjai egy történeti könyvön keresztül
Michaelis, Johann David	Ézsaiás bölcs mondásai (20-30. fejezet) publ. 3 ó/h	Dániel bölcs mondásainak kritikája, publ.

Prof. Philos. Fak. (1717-1791)	Ézsaiás bölcs mondásai priv. Apostoli történetek	Jób könyve Pál levelei a rómaiakhoz priv.
Wedekind , Rudolp Prof. Phil. Fak. (1716-1778)	Filológiai-kritikai előadás az episztolákról Bevezetés az Újtestamentum könyveinek olvasásába	Bevezetés az Újtestamentumba
Köhler , Johann Bernhard Prof. Phil. Fak. (1742-1802)	---	Az Újtestamentum történeti részének kritikai és filológiai vizsgálata
D.Walch , Christian Wilhelm (1726-1784)	Hittan 6 ó/hét A lelkiismeret ker. fejlődése publ. Az Újszövetség egyháztörténete Legújabb egyháztörténet publ. Magyarázat és disputa, priv.	Hittan 6 ó/hét Polémia Az egyháztörténet íróiról publ. Az Új Testamentum egyháztörténete Protestáns egyházjog 4 ó/hét, priv.
D.Zacharia , Gotthelf Traugott (1729-1777)	Hittan 6 ó/hét, publ. Polemia 6 ó/hét A 12 kis próféta az Ótestamentumból Bizonyítási helyek a Szentírásból, publ.	Hittan 6 ó/hét, publ. Az Ótestamentum magyarázata Krisztus bölcs mondásai az Ótest. összes könyvéből, kronológikusan Az Újtestamentum magyarázata publ. Pál kisebb leveleinek új magyarázata
D.Miller , Johann Peter (1725-1789)	Hittan 6 ó/hét publicus. Polemia (saját könyvéből) 6 ó/hét Teológiai morál 6 ó/hét Dogmatikáról és polémiáról Dogmatika és polémia magyarázata publicus. 2 ó/hét	Dogmatika első része Saját polémia könyvének 2.része: a szent vallás védelme a deistákkal szemben Pastoral bölcsesség szabályai és példái 5x/hét, saját könyvéből Magyarázat vagy disputa a dogmatikáról vagy a morálról
D.Less , Gottfried (1736-1797)	Antideista collegium A praktikus dogmatika intézménye Péter és János levelei előről publ. A teológia szokásai 2 óra/hét	dogmatika gyakorlati előadás Proleg. a teológiai morálhoz, publ. Teológiai morál, priv. János levelei, publ.
D.Förtsch , Paul Jacob (1722-1801)	Újtestamentum: Péter 2 levele, publ. Homiletika (saját könyvéből) priv,	Hittan A szentbeszéd szabályai, saját kézikönyvéből
Faber , Johann Ernst Privátdocens (1745-1774)	Mózes első két könyve Walch prof. munkájának ismételése Walch-féle dogmatika 4 óra/hét Máté folytatva 2 ó/hét	---

Schulz, Johann Christian Privatdocens (1747-1806)	Salamon bölcshomondásai és dala Mózes első könyve folyt. naponta Zacharia vagy Miller Polemia előadásának vagy Less antideista collegiumának ismétlése naponta	Mózes öt könyvének magyarázata 6x/hét Hagiographa magyarázata. 6x/hét Harwood bevezetője az Újtestamentumba Az Új- és Ótestamentum néhány könyvének ismétlése Walch dogmatika és morálearnadásainak ismétlése
---	---	---

5.3 Diákok

A diáklétszám kezdettől fogva stabil volt, a mindenkori létszám egynegyede teológiára iratkozott be. Az itt végzett '*Landeskind*' előnyt élvezett a tartomány lelkészi és tanári hivatalainak betöltésénél. A teológus diákok filológiai érdeklődését jól jelzi, hogy az 1772-ben alapított *Hainbund* költői társaság hat alapító tagja közül öt, *Johann és Dieterich Miller, Johann Wehrs, Heinrich Hölty és Johann Voss* teológiát tanult Göttingenben. A *Hainbund*hoz tartozott *Jacob Christian Reimherr* is, később frankfurti lelkész, aki a Miller-fiúkkal a teológusprofesszor Peter Millernél lakott. Miller otthona találkozóhelye volt az irodalomért lelkesedő ifjaknak. Wehrs-ből lelkész lett, a többiek tanári pályán kötöttek ki. Wehrs göttingeni lakos volt, apja az egyház szolgálatában állt, talán ezért tanult 6 éven keresztül, 1769-1775-ig az egyetemen. Emlékkönyve alapján (StAGö Stabu 017) jó kapcsolatban lehetett a magyarusokkal, mert 1770-1774 között kilencen írtak bele, sőt magyar nyelvű jelmondatot is olvashatunk: "*Édesek az Urért való szenvedések!*" (IAA 8135) A bejegyző a pozsonyi Freyszmuth Joseph volt.

A göttingeni magyarusok közül a legtöbb teológusnak iratkozott be, annak ellenére, hogy itt kevés beneficium várta őket, elsősorban szabad asztalt kaphattak. Erdélyből 45 teológus diák érkezett a század során, Magyarországról 91, közöttük szép számmal voltak reformátusok is. A teológiára beiratkozottak is természetesen áthallgattak más karok előadásaira. egy részük orvosi vagy bölcséleti tanulmányokra váltott át. A göttingeni teológia egyébként az otthoni viszonyokhoz képest forradalmian újnak számított, ezért a hazai ortodox professzorok nem nézték jó szemmel a diákok lelkesedését. Mikor Fogarasi Sámuel Planck egyháztörténetéről, az új Szentírás magyarázatokról lelkendezve írt a marosvásárhelyi Basa Istvánnak, válaszként csak

annyit kapott, hogy „a bátor exegéták lehet, hogy a keresztény világnak fognak használni, de könnyen megtörténhetik, hogy többet ártanak.” [Fogarasi 1974:220]

A teológusok közül kevesen töltötték ki a hároméves képzést, inkább csak 1-2 szemeszterre tértek be a híres egyetemre, hogy tudásukat itt is gyarapítsák. Jó páran átpártoltak a bölcsseleltre vagy a medicinára, de akit egyháza vagy kollégiuma ösztöndíjjal támogatott, annak nem volt mozgástere. Hazatérve elfoglalhatta a neki szánt tanári vagy lelkészi állást, erre egyébként is induláskor kötelezettséget vállalt. Aki saját költségen vagy nevelőként érkezett, magának kellett gondoskodnia a jövőjéről. Elvileg számukra is mindkét egyházi pálya nyitva állt, de kötelezettségük nem lévén, szabadabban dönthettek. Közülük kerültek ki a jószágigazgatók, hivatali tisztviselők vagy előkelő nemes ifjak nevelői, azaz az értelmiségi pálya szürke eminenciásai. Fogarasi Sámuel a Bethlen család tiszttartónak, Nagy Dániel pedig tanítónak szeretne volna gyerekei mellé, de ő pap akart lenni: „*Göttingába való érkezésemmel leveleket írtam Erdélybe minden eszmérőseimnek, hogy szerezzenek nekem papságot valahol, mert akármicsoda kicsiny ekklába elmegyek.*” [Fogarasi 1974:213]

Fogarasi neve és életútja az 1974-ben kiadott önéletírása következtében fennmaradt. A legtöbb, elsősorban magyarországi diákról a matrikulákba való beíráson túl alig áll rendelkezésre információ. Ilyen ismeretlenek a Freysmuth-tetvérek is, akik közül az idősebb Johann nevét a tübingeni, a fiatalabb Josephét pedig a göttingeni és lipcsei matrikula őrizte meg. Két éve az OSZK-ban található peregrinációs emlékkönyvek részletes feldolgozása során Latzkovits Miklós a Duod. Lat. 118. számú ismeretlen tulajdonosúként nyilvántartott emlékkönyvben két olyan inscriptiot is talált, amelyek azonosíthatóvá tették az albumtulajdonos személyét. Az album Freysmuth Josephé volt. (IAA 5511; 8409) Azóta tőle is kerültek elő bejegyzések, sőt legutóbb egy árnyképpel illusztrált lipcsei keltezésű autográf is. Ezek alapján indultam el felkutatni, ki lehetett a magát *posonio hungarusnak* tituláló ismeretlen? A pozsonyi német evangélikus egyház [OL C], a pozsonyi evangélikus líceum, [UkSA], az OL-HL irataiban és emlékkönyvi bejegyzésekben kutatva olyan forrásokra bukkantam, amelyekből össze tudtam állítani Freysmuth Joseph életét, egy tipikus hungarus értelmiségi sorsot a felvilágosodás századából. Freysmuth életpályája számos kortársáéval rokon: tanulni vágyó feltörekvő polgár, akit alkotói, vallásos ambíciók nem fűtenek, a kor adta lehetőségekkel élve

alakítja életét, csapódik emberekhez, eszmékhez, csoportokhoz. Nem hagy maga után nyomot, nevét nem őrzi meg az emlékezet.

5.4 Freysmuth Joseph életének rekonstrukciója

1741. március 19-én született pozsonyi német evangélikus polgárcsaládban, 1745-1762-ig a pozsonyi evangélikus líceum növendéke. 1762-69-ig megszakítással Erdélyben tartózkodik, többek között a Rhédey-családnál nevelő. 1767-ben Tübingenbe, majd 1769-ben Göttingenbe nyújt be útlevélkérelmet. 1769-1772-ig a göttingeni egyetemen teológiát tanul. Ekkor visszatér Magyarországra, és 1782-ben indul ismét útnak: Jacob Friderick Wagner von Wagenburg osztrák nemesifjú mentora. Előbb a lipcsei egyetemre (1782) iratkoznak be, majd 1783-tól Göttingenben vannak. 1785 tavaszán visszaindulnak Bécsbe, útközben baleset éri őket. Wagner meghal és valószínűleg Freysmuth is életét veszti.

5.4.1 A család

A család neve az 1720-as országos összeírásban szerepel először a pozsonyi adófizetők között. Egy évtizeddel később az apát, a szintén Freysmuth Joseph nevű pozsonyi polgárt már posztókészítőként említik. A családfő az 1730-as évek elején nősült: első felesége Eva Maria Rosina Pittroff, második felesége a csak keresztnévvel bejegyzett Maria Susanna. A két házasságból 1733 és 1753 között összesen 9 gyermek született: 5 fiú és 4 leány. Az apa Pozsonyban az idő múlásával tekintélyes és tehetős polgár lett, 1748-ban már céhmester, aki a német evangélikus egyháznál 1743-tól templomfelügyelő, majd 1751-től gondnoki feladatokat látott el. Fiait a pozsonyi evangélikus líceumban taníttatta, külföldi akadémiára induló két fiának a költségeit - egyenként 300 forintot - maga állta. A keresztszülők választása is a társadalmi ranglétrán való emelkedést mutatja: 1733-ban egy bevándorolt polgár (Gotman), majd egy vendéglős (Hutflöss), a 40-es években már tekintélyes pozsonyiak (a lelkész Rabbacher, Serpilius és Pilgram) tartották keresztvíz alá a Freysmuth-gyerekeket.

A család egyetlen, nyomtatott jegyzékből ismert tagja az elsőszülött fiú, Johann Maximilian, az anyakönyv szerint 1733. július 14-én született. Az ő életpályáját az evangélikus egyház ordinációs jegyzékében található önéletrajz pontosítja. [EOL]⁴⁵

⁴⁵ EOL, Ordinációs gyűjtemény, V. 109/d. 41.sz. Ez az életrajz indított el Freysmuth Joseph nyomába és segített a család feltérképezésében.

Freysmuth Johann a pozsonyi evangélikus líceumban tanult, onnan Debrecenbe ment magyar nyelvet tanulni. 1759 végén nyújtotta be a Helytartótanácsnál útlevelekérelmét, Tübingent, Altdorfot és Erlangent jelölve meg úti célként. A kérelemhez mellékelte hatósági igazolás a család anyagi helyzetét mutatja: id. Freysmuth Joseph tiszteletre méltó, körültekintő és tehetős polgár, fia magasabb szintű külföldi tanulmányait elegendő pénzzel tudja támogatni.[OL-HL 1]⁴⁶ Freysmuth Johann 1760-62-ig tanult teológiát a tübingeni egyetemen. Hazatérve az önéletrajz szerint ifjabb Páktornyai János nevelője volt 2 és fél évig, innen hívták Nemescsóra lelkésznek. 1766. szeptember 9-én Perlaki Gábor és Asbóth János előtt vizsgát tett, majd lelkésszé szentelték. 1775-ben Kassán tartózkodott, talán itt is lelkészi szolgálatot teljesített. „*Virtust fáradtsággal, álomszakasztással adják és sok munkával*” írta magyarul útravalóként a Németországba készülő Budaeus János György emlékkönyvébe. (IAA 7479) Öccse albumába 1778-ban Pozsonyban jegyeztet be, magát a magyar nemzet evangélikus lelkészének nevezve.⁴⁷ (IAA 5511) Ez az utolsó híradás Freysmuth Johannról, levéltári forrásokban sem akadtam későbbi keltezésű iratokra.

5.4.2 Diákévek – a pozsonyi evangélikus líceum

Freysmuth Simon Joseph 1741. március 19-én született Pozsonyban. Anyja a második feleség, Maria Susanna, a keresztapa Simon Hutflöss, a *zu Goldener Metze* fogadó tulajdonosa. A keresztapa után kapott Simon nevet felnőtt korától soha nem használta. Négyéves volt, amikor beírták a pozsonyi evangélikus líceumba, és 21 múlt, mikor ugyanitt tanulmányait befejezte.

⁴⁶ „Nos...Posoniensis senatores recognoscimus trenore praesentium ... Josephum Freyßmuth, civem hujatem tantis pollere facultatibus, ut Filio suo Joanni... Jam vero Academias exteras... dem altiora Studia excolere cupienti, propriis ad communemque notitiam sufficientibus sumptibus succurrere valeat...”? (Mi, pozsonyi szenátorok, elismerjük jelen oklevelünkkel, hogy Joseph Freyßmuth itteni polgár rendelkezik olyan anyagiakkal, hogy Johann nevű fiát, aki felsőbb tanulmányok végzése céljából külföldi egyetemre kívánczik, saját és az általános tapasztalat szerint egyúttal elégséges költséggel tudja támogatni.)

⁴⁷ „Verbi Dei Minister Nationis Hungaricae Augustinae Confessionis.” (Az ágostai hitvallású magyar gyülekezet lelkésze.)

Érdemes röviden ismertetni a líceumi oktatás szerkezetét és tartalmát, hogy láthassuk, milyen felkészültséggel indultak a peregrinusok a külföldi egyetemekre! Az 1606-ban alapított pozsonyi evangélikus líceum fénykorát a 18. században érte el. 1733-as *Resolutio Carolina* a líceumot nem érintette. Pozsony város panasza alapján 1734. januárban királyi engedélyt kaptak a fennmaradáshoz. Ettől kezdve megnőtt a diáklétszám, messze vidékekről is érkeztek a tanulni vágyók, magyarok, németek és szlovákok. A líceumnak 1735-1790 között 15661 diákja volt, ebből a felső évfolyamon tanultak száma 7132. [Markusovszky 1896:341] Magyarország legjobb iskolájának tartották, itt volt a legmagasabb színvonalú a latinoktatás. Bél Mátyás megreformálta az iskolát, a tananyag szerkezetében és tartalmában a pietista pedagógiai elveket követte, átvették a módszereket, a hallei ortographiát és sok esetben a frankeánus iskola tankönyveit is. Bél meghonosította a külföldi újságok iskolai olvasásának gyakorlatát, 1720-tól kezdve a pozsonyi iskolában rendszeresen olvastatták a lipcsei latin és a bécsi német újságokat, hogy megtanítsák a modern fogalmak latin elnevezését.

A hat szakaszra osztott tanulási időben szakaszonként (*classis*) 2-3 évet töltöttek el a tanulók. Az alsó három szakaszban - *sexta*, *quinta*, *quarta*⁴⁸ - a tanítás németül folyt, elsajátították az alapkészségeket és latinul tanultak. A *tertiába* azok léphettek, akik értettek és beszéltek latinul. A *secundában* követelmény volt a szintaxis és a prozódia, a *prima classisban* pedig már rendszerezett teológiai ismereteket vártak el. Természetesen nemcsak hittant és latin nyelvet tanítottak, a felsőbb osztályokban volt héber, görög és – Magyarországon elsőként - 1724-től francia nyelvoktatás is. Emellett filozófiát, logikát, matematikát, természettant, csillagászatot, a római klasszikusokat, földrajzot és egyetemes történelmet is tanultak a diákok. 1735-ben magyar történetírók munkáira támaszkodva bevezették a történelem tanítását a magyarok bejövételétől egészen a 18. századig, és tantestületi javaslat alapján a magyartanítást azoknak, akik nem, vagy keveset tudtak magyarul. Külön tanerőt alkalmaztak erre a feladatra, egy pozsonyi születésű, Debrecenben tanult embert. [Markusovszky 1896:224] Az iskola gondoskodott a továbbtanulásról is. Az egyházi konvent 1754-ben a pozsonyi iskolából külföldi egyetemekre menő, lelkészi és tanári pályára készülő diákok számára általános ösztöndíj-alapot teremtett. A 12000 forintnyi tőke kamataiból 12 akadémikus ifjat

---

48 A továbbiakban az egyes évfolyamokra az eredeti latin elnevezéseket használom.

támogattak, egyenként 60-60 forinttal, és a diákokat a külföldön tett alapítványok megszerzésében is segítették.

Freysmuth Joseph 1745-től kezdődően 17 éven át tanult a pozsonyi líceumban. Az anyakönyvben nyomon követhető ez az időszak. Nemcsak őt, hanem testvéreit is négyesztendősen adták be az iskolába, ahol aztán a sextában hosszabb időt töltöttek el. Az ötödik osztályba 1750-ben került, a quartát az előírt 1-2 év helyett 4 év alatt végezte. Ez az osztály volt a vízválasztó, a tanulók egy része itt befejezte tanulmányait. A tanulói létszám az alsó három osztályban igen magas volt, 40-60 fő között mozgott, sőt 1746-ban a sextában 74 főt jegyeztek. A három felső osztályt Freysmuth az előírt 2-2 év alatt teljesítette. 1756 októberében helyezték át a tertiába, melynek tanára Stretsko János György (1729-1795) subrektor volt, a secundában is ő tanította, immár konrektorként. Stretsko is göttingeni diák volt, 1748-1752-ig Burgstaller ösztöndíjjal teológiát és bölcseletet tanult. 1771-től ő lett az iskola rektora, és vezetése alatt a pozsonyi líceum megerősítette vezető helyét az evangélikus oktatási intézmények sorában. Stresko alapította a Magyar Társaságot és sokat tett a magyar nyelv előmozdítása érdekében is.

A prima classisban 1760-tól Benczur József (1728-1784) keze alatt tanult Freysmuth. Benczur Jénában és Halléban járt öt évet, innen hazatérve a késmárki gimnázium igazgatójává választották. 1760-ban Tomka-Szászky megüresedett helyére hívta meg a pozsonyi egyházi konvent, és 1770-ig volt a líceum rektora. 1776-ban pozsonyi városi tanácsos lett, de továbbra is az oktatásüggyel foglalkozott, ő képviselte az evangélikus iskolákat a II. József által összehívott tanácskozáson 1782-ben. A prima classisban a diákokat két csoportra osztották, teológusokra és világi pályára készülőkre, e szerint osztották fel a tananyagot is. A diákok közösen tanulták a rendszeres és vitázó hittant, a történelmet, földrajzot és a bölcseletet. Latin szónoki és írásbeli gyakorlatokat tartottak, melyben világi és egyházi beszédekkel kellett készíteni. A világi pályát választók ezen kívül logikát és mennyiségtant is tanultak, ők Cicerót fordítottak. A teológiára igyekvők a Bibliát héberül és görögül elemezték, egyházi beszédekkel készítették magyarul, németül, latinul és szlovákul, hogy hivatásukat majdan minden nyelvű hívő számára gyakorolhassák. Ez a szint már azoknak szólt, akik külföldi akadémiákra készültek.

5.4.3 Peregrinációra várva

Freysmuth 1762-ben 55 társával együtt fejezte be tanulmányait. A matrikulában

a nevéhez a következő megjegyzést fűzték: “*concessit in Transilvaniam Vngaricae linguae caussa*⁴⁹”. Erdélyi tartózkodásáról kevés információnk van. Találkozott Cornides Dániellel, a bátyjával egyidős, egykori pozsonyi diákkal. Cornides eddig feldolgozatlan emlékkönyvében Freysmuth kolozsvári bejegyzését olvashatjuk. [Okt.Germ.249] Minden bizonnyal Cornides járt közbe, hogy nevelői állást kapjon a Rhédey-családnál 1767 végén. Rhédey Zsigmond özvegye, báró Wesselényi Kata 1756-ben született Ferenc fia mellé fogadta nevelőnek Freysmuthot. Rhédey Ferenc - Franciscus comes de Kis Rhede -1776-ban Göttingenben tanult, de ide már Csernátoni János kísérte el. Cornides Freysmuthot erdélyi tartózkodása alatt valószínűleg más ajánlásokkal és pénzszerzési lehetőségekkel is támogatta.

1767. augusztus 3-án Pozsonyban úti passzust kérvényezett Tübingenbe tervezett teológiai stúdiumokhoz. A tanulmányok költségeit az édesapa állta 300 forinttal. Az engedélyt október 17-én megkapta, mégsem indult útnak. Visszatért Erdélybe Rhédeyékhez egy évre, talán hogy további pénzt gyűjtsön a hosszú külföldi úthoz. 1769 februárjában viszont már Bécsben találjuk, támogatókat, kapcsolatokat keresett. Márciusban derült ki, hogy a korábban kapott úti engedélye nem érvényes, és a frissen benyújtott hosszabbítási kérelmét - most már Göttingenre módosítva - az uralkodó elutasította. Ekkor – március 30-án – kérvényt írt, melyben a tervezett tanulmányok eltolódását magyarázza, betegséggel, közbejött megbízatással.⁵⁰ Nem várta meg, míg új engedélyt kap - ezt 1769. május 10-én írta alá Mária Terézia - április végén útnak indult. Búcsút vett tanáraitól, egyházi feljebbvalóitól, diáktársaitól, barátaitól. Mindezt már az év elején vásárolt peregrinációs emlékkönyv bejegyzései őrzik, melyek megbízható és részletes forrásul szolgálnak élete következő szakaszára.

5.4.4 Az emlékkönyv [OSZK Duod. Lat. 118], az első peregrináció 1769-1772

A szokásosan nyolcadrét formátumú könyvecske bőrkötésén körben aranyozott virágdísz fut, gerince öt egyforma egységre tagolt, a másodikban gót betűkkel a *Stammbuch* felirat olvasható. 147 később megszámozott lapból áll, és összesen 154,

⁴⁹ *Elment Erdélybe, hogy megtanulja a magyar nyelvet.*

⁵⁰ A sajátkezűleg írott kérvényre Freysmuth Johann aktacsomójában bukkantam rá az Országos Levéltárban. Freysmuth Johann neve alatt található Joseph összes peregrinációs irata.[OL HL C 41, Lad. A.].

1769. február 28. és 1785. március 22. között keltezett bejegyzést tartalmaz. Az emlékkönyvből néhány lapot valamikor kivágtak. A bejegyzések többsége Bécsben (25), Pozsonyban (27) és Göttingenben (59) keltezett, a többi hely a Bécs és Göttingen közötti útvonal mentén található. A bejegyzők diákok, professzorok, fontos emberek, néha alkalmi ismerősök: valódi peregrinációs album Freysmuthé. Az incriptiok többsége latin nyelvű, szentenciák vagy klasszikus szerzők idézése 91 esetben, ezen kívül 38 német, 11 görög, 6 francia, 5 kétnyelvű és mindössze 1 magyar nyelvű inscriptio található benne. A bibliai idézetek a legnépszerűbbek: tizenháromszor citálják, Horatiust tizenkétszer. A szórás a bejegyzés helyszínére bontva még egyértelműbb: a Bécsben illetve Pozsonyban keltezett bejegyzések 75 %-a latin nyelvű, ugyanez Németországban már 33 %-ra csökken. Itt szinte csak a professzorok és a magyar teológus diákok használták a latin nyelvet és olykor a görögöt (91%), míg a német teológusok a német nyelvet részesítik előnyben (57 %). Összefüggésben lehet ez a magyarországi értelmiségi és hivatalos nyelvhasználat, de azzal is, amit Göttingenben Michaelis professzor sajnálkozva állapított meg: a diákok latin nyelvtudása az egyetemi közegben is egyre romlik. [Tütken 2005:282]

Bécs, Pozsony

Bécsbe azért indult Freysmuth, hogy küszöbön álló peregrinációjához támogatókat, ajánlóleveleket szerezzen. Az incriptiók alapján körülbelül 2-3 hét alatt 20 datált és talán további 3 keltezés nélküli bejegyzést gyűjtött be itt. Megfordult az udvarnál, udvari tanácsosokat és befolyásos külföldi ágenseket keresett fel. A bécsi protestáns követeknek nagy szerepük volt az utazási tilalom megszüntetésében, és ajánlóleveleket is lehetett tőlük kérni. Freysmuth felkereste Christophorus Gerhardus Suke-t, a svéd király bécsi követét, J. A. Burchardi dán egyházi legátust, Voezel bárót, aki a Braunschweig-Lüneburgi Hercegség követe volt és a holland képviseletben az udvarnál lévő Johann Friedrich Mieget. (1744-1819) Suke már legalább 30 éve élt Bécsben, és a peregrináció előtt álló hungarusok gyakran kértek tőle támogatást. Mieg református volt és szoros kapcsolatot ápolt az itteni felvilágosult szellemű magyarokkal, akiknek tudását és bátor hangú írásait igen tisztelte. Ők vezették be a *Három sashoz* elnevezésű szabadkőműves páholyba. Mieg a német felvilágosodásnak meghatározó alakja, prédikációiban és írásaiban sürgette a felekezetek közti kiegyezést, a polgári emancipációt.

Freysmuth ajánlólevelekkel ellátva tért vissza Pozsonyba. Készült az útra, búcsúzott. Felkereste volt tanárait, diáktársait, az evangélikus egyház előjáróit, a város ismerős hivatalnokait. A pozsonyi vizitekre magával vitte emlékkönyvét, 1769. március 17. és április 13. között 26 bejegyzést gyűjtött össze, ebből hét az alma mater tanáraitól származik. Mindenkihez elment, aki a sextától a primáig tanította. Minden biztonnyal a köszönetnyilvánítás és búcsúzás mellett tanácsokat is kért az egyetemjárásához. Felkereste a pozsonyi evangélikus egyház előjáróit – Dobay Györgyöt, Klein Mihályt, a rangidős Ribiny Jánost és Mossotzy Institoris Mihály magyar-tót lelkészt –, teológus diáknak ez kötelező volt. A lelkészek bejegyzései nem olyan változatosak, mint a tanároké, minden ismert inscriptiojukban általában ugyanazt citálták. Freysmuth albumába beírt sorok a teológus kötelességeiről szólnak tréfásan. Azt gondolhatjuk, hogy a külföldi akadémiára induló diákot emlékeztetik: az egyház visszavárja.

A pozsonyi bejegyzők között külön kell szólnunk a városi hivatalnokokról. Vázsony György Mihály és Halász István neve gyakran fordul elő a peregrinációs akták között. Vázsony a városi hivatalban jogász, Halász István pedig pozsonyi ügyvéd, akik a Helytartótanácsnál az útlevél- és hosszabbítási kérelmek benyújtásában jártak el. Windisch Károly Teofil a bejegyzés idején városi tanácsos, a tanuló ifjúság idolja volt. Windisch kiterjedt levelezést folytatott a kor ismert tudósaival, tudós társaságok tagja volt. Pozsonyban ő alapította a *Hallgatagsághoz* elnevezésű szabadkőműves páholyt, de mesteri fokozatát valószínűleg Bécsben nyerte el.

Útvonal: Lipcse, Jéna

Magyarországról Göttingenbe két útvonalon lehetett eljutni. Az egyik Bécs felé, a Duna völgyében haladva Nürnbergig a Bécs-Nürnberg postakocsival, majd innen a Nürnberg-Hamburg postakocsival Bamberg és Kassel érintésével Göttingenig. Ez az út mintegy 2-3 hetet vett igénybe és szerény körülmények között is belekerült 30 forintba. A másik Bécsből Prága érintésével Drezda, Lipcse, Halle, Jéna útvonalon ért el Göttingenbe. Ez gyorsabb és így olcsóbb is volt, ezért Freysmuth ezt az utat választotta. Jénában tíz ott tanuló magyar diák írt az emlékkönyvébe. Valamennyien a királyi Magyarországról érkezett teológushallgatók voltak, többségük 1767-ben, közvetlenül az utazási moratórium megszűnése után indult útnak. Ismerték egymást Pozsonyból és Sopronból, természetes volt, hogy Freysmuth megállt itt néhány napra, hogy együtt múlassák az

időt. A bejegyzések tanúsága szerint nem maradt sokáig Jénában: hét május 5-én, egy 8-án, kettő keltezés nélkül született. Az inscriptiook nyelve - mint a magyar diákoknál általában - a latin. De Jénából való az album egyetlen magyar nyelvű inscriptioja (IAA 5539): Wilfinger János, a „*Szent tudománynak gyakorlója*” „*nemzetes és tudós barátjának ... minden gondolható szerentsét és tanulásiban áldott előmenetelt*” kívánt. „*A ki hazájának igazán szolgált, nemes az.*” – vallotta Wilfinger, aki hazájába visszatérve Kapolcson és Sopronban szolgálta Istent és hazáját. A jénai bejegyzők közül Coroni Frigyes, Ruprecht Teofil és Semmelweis Sámuel neve lett ismertté az evangélikus egyház szolgálatában. A jozefinista Coroni a gömöri kerület, Ruprecht Modor lelkésze, Semmelweis pedig előbb a soproni líceumban tanított, mint konrektor, majd a város lelkésze lett. Mindhárman német anyanyelvűek voltak.

Göttingen

Freysmuth József 1769. május 17-én iratkozott be a göttingeni egyetem teológiai karára. Hat szemesztert járt végig, az eredetileg egy évre kapott útlevelére két alkalommal, 1770. augusztusban és 1771. május 1-jén nyújtott be hosszabbítási kérelmet a Helytartótanácsnál. Érkezésekor mindössze 5 magyar diák tanult itt, aminek az oka nemcsak az úti engedélyek szüneteltetése volt: Bécsben nem nézték jó szemmel a Göttingenbe indulókat. Az apjától útravalóul kapott 300 forint a 3 évig tartó tanulmányok fedezésére szűkösen volt elegendő. Mindenesetre Freysmuth három éven keresztül hallgatta a teológiai kar előadásait. Ez azt is jelenti, hogy teljes képzést kapott, hiszen az egyetem ajánlásában 3 év szerepelt tanulmányi időnek, és a professzorok is hároméves programokat készítettek elő. Ha kapott bizonyítványt, azt magával vitte. A bizonyítványt a diák kérésére a prorektor állította ki, 5 tallér ellenében, másolatot nem kellett róla készíteni. (Ennek ellenére az egyetemi irattárban 1736-1779 közötti évekből mintegy 200 bizonyítvány található, köztük néhány hungarusé is.⁵¹)

Freysmuth emlékkönyve lehet támpont arra, hogy kiket hallgatott a göttingeni egyetemen. A tanulmányok befejeztével, 1772. április végén – május elején 11 tanárt keresett fel: a teológiai kar négy professzorát és Gerling adjunktust, aki 1769-73 között a második egyetemi lelkész és 1771-től Repetentencollegium privátdocense volt. Nem

⁵¹ UAG, Abgangszeugnisse der Studierenden 1736-1779. Carl von Bruckenthal, Closius, Stephan von Reußner von Reußenfels, Joseph L. Conradi, Fekete Frits Ferenc, Halmágyi István, Perlaki Gábor, Toldalagi László, Torkos Károly és Carl von Sachsenfeld bizonyítványai vannak meg az egyetemi archivumban.

járt Förtschnél és a bölcészskarról itt előadó három professzornál, azaz Michaelisnál, Wedekindnél és Köhlernél. A további hat professzor inscriptioja azt mutatja, hogy Freysmuth is az áthallgatók közé tartozott. Felkereste Johann Georg Federt (1740-1821), akinél valószínűleg már érkezésekor vizitált. Feder logikát, metafizikát, filozófiatörténetet és filozófiai morált tanított, és nyilvános disputációin antik filozófusokról és bölcséleti kérdésekről vitatkoztak. Az ekkor már jóval 70 fölött járó Samuel Christian Hollmann (1696-1787) is filozófiaprofesszor volt, de gyakorlatorientált, nála például fizikát lehetett tanulni.

Johann Beckmann (1739-1811) alig volt idősebb Freysmuthnál, de már 1766 óta szerződéses professzor volt a filozófiai karon. Diákként itt tanult, eredetileg teológiát, de onnan hamar átpártolt a természettudományokhoz. A frissen kinevezett ordinarius Freysmuth emlékkönyvében még összes titulását a neve után illesztette: „*profes/sor/ ordin/arius/ Oeconomiae, Societ/atis/ scient/iarum/ Gottingen/sis/ Academ/iae/ naturae curios/orum/, Academ/iae/ scient/iarum/ Norvegiae, Societatum oecon/omiae/ Cellensis, Palatinae, Lausatiae et Societ/atis/ Latinae Marchico-Badensis sodalis.*” Később már nem volt szüksége erre. „*Auditori atque amico*”,⁵² írta a dedikációban (IAA 5158), ami többet feltételez egy hierarchikus professzor-diák kapcsolatnál.

Freysmuth történelem iránti érdeklődését a história két neves professzorának autográfja mutatja. Johann Christoph Gatterer (1727-1799) egyetemes történetet és diplomatikát tanított, August Ludwig Schlözer (1735-1809) eredetileg teológiát végzett Göttingenben, de 1770-ben história professzorként került vissza. Még nem a későbbi nagy tekintélyű professzor, felkínált collegiumai mutatják, hogy tapogatózik, mit is tanítson. Schlözertől 1772. május 4-én búcsúzott el Freysmuth. Az autográf, amelyben a nála mindössze hat évvel idősebb professzor legjobb végzős hallgatójának nevezi, egyébként nem az alumból való, véletlenül bukkantam rá az egyetem kéziratárában, egy emléklapokat tartalmazó dobozban.⁵³ A dedikáció – *Freyszmuthium* – egyértelműsíti, hogy kihez szól Schlözer. Nehezen képzelhető el, hogy emlékkönyve nélkül ment volna Freysmuth elbúcsúzni, és egy alkalmi papírlapot nyújtott át dedikációra. Valószínűbb, hogy az emlékkönyvből valamikor kivágták a lapot, így

⁵² *Hallgatómnak és barátomnak.*

⁵³ HANS Hist. lit. 48h 32. – feldolgozva: IAA 8679.

kerülhetett a gyűjtőhöz. Talán az emlékkönyvből kivágott többi lap is értékesebb dedikációt tartalmazott.

A göttingeni három év alatt 43 diáktársaktól származó bejegyzés került az emlékkönyvbe, a göttingeni matrikula segítségével [Selle 1937] két kivétellel sikerült azonosítani őket. 26 bejegyző német, 13 teológiát és 11 jogot tanult. Érdekesség, hogy a jogászok között több a latin nyelvű inscriptio (7), mint a teológusoknál (5). A teológusok szívesen citáltak németül: a divatos érzékenység kultuszával kapcsolatos verseket, kortárs német költőket: Opitzot, Gellertet. A bejegyzők között van három *hainbundos*: a Miller-fiúk és Reimherr, Wehrs albumába viszont Freysmuth jegyzett be. Mindez Freysmuth irodalmi érdeklődését mutatja, de verset tőle a *Musen Almanach*, a Hainbund-költők ekkor megjelent köteteiben nem találtam. A német bejegyzők nagy száma arra enged következtetni, hogy Freysmuth jól integrálódott a göttingeni társaságba, nemcsak teológusokkal és nemcsak hungarus társaival barátkozott. Két további inscriptio is ezt támasztja alá: a professzori rangban lévő istállómester, Johann Heinrich Ayrer és J. C. Müller kocsmáros búcsúsorai. Ayrer nem adott még ekkor órákat, vele a lovaspályán lehetett találkozni, kocsmárostól autográfot kérni pedig nem volt szokásban. Mindketten németül búcsúztak a pozsonyi diáktól, utóbbi életvezetési tanácsokkal látta el: „*Keinen Menschen viel getraut,/ Rettlich aber und gerecht,/ Niedrich, doch nicht gar zu schlecht,/ nicht zu gross und nicht zu klein,/ Still und doch berett dabey,/ Viel Gedult und etwass gelt,/ Führet durch die gantze Weltd.*”⁵⁴ (IAA 7284)

A 16 hungarus bejegyzőből 12 teológus volt, 3 jogász és egy orvosjelölt. A Bibliát görögül (3), az antik klasszikusokat pedig latinul idézték (8), csak az erdélyiek használták a német nyelvet. (3). Emellett egy francia és egy angol idézet is előfordul. Az albumba minden hungarus bejegyzett, aki Freysmuth hároméves tanulmányi ideje alatt Göttingenben tanult.⁵⁵ Nem voltak sokan (10), a hetvenes évek elején még kevesen jelölték úti célként a Georgia-Augustát. Aki erre járt, azért benézett, hogy felkeresse honfitársait. Ez idő alatt hét átutazó fordult meg Freysmuth társaságában: a Marburgból átlátogató Basa István és Simon Sámuel; Dietrich Martin, aki öt németországi

⁵⁴ *Senkiben nagyon ne bízzál / védetten élj és igazul / ha szükösen is, nem túl rosszul / ne túl nagyon, túl kissé sem / csöndesen, de tette készen / egy kis pénzzel, türelemmel / a világban így vezettess.*

⁵⁵ Fayt Pál nem sokkal beiratkozása után, 1769.július 14-én elhunyt. [UAG Logis]

akadémián folytatott orvosi tanulmányait éppen befejezte, Closius Martin valamint a Baseltól érkező Kónya Ferenc, báró Toldalagi László és Pap Mihály. Toldalagi 1776-ban ismét felkereste Göttingent, Freysmuth egykori erdélyi tanítványa, Rhédey Ferenc társaságában.

Hazafelé: Kassel, Marburg, Giessen, Frankfurt, Hanau, Nürnberg, Regensburg, Bécs

Freysmuth 1772. június elején a másik útvonalon indult haza, útközben többször megállt. Meglátogatta a diáktársait, akikkel Göttingenben barátságba került: Alexander Sartorius ekkor már Hessen-Hanau udvari- és kormány-jogtanácsosaként dedikált: „*Das Glück Ihnen, Wertgeschätzter Freund! Bey Ihrer Durchreise durch mein Vaterland, als einen alten academischen Freund noch einmahl umarmen zu können*”⁵⁶ (IAA 5877); a Wiesmeyer-testvérekkel kellemes időt töltött Regensburgban. Giessenbe egykori tanára, a vele egyidős Schulz kedvéért látogatott el. Schulz a Repetentencollegium privátdocense volt, innen hívták a giesseni egyetemre ordinariusnak. Kasselban Freysmuth felkereste a pozsonyi Matsko Mátyást (1717-1796), a helyi csillagvizsgáló vezetőjét, egykori Segner-tanítványt. Meglátogatta a Marburgban tanuló magyarokat: Szondy Györgyöt, Szathmári Istvánt és Kis Imrét. Hungarus megjelölés a nevek mellett, és jelmondat a honvágyról a haza igyekvőnek: „*Amore Patriae unus-quisque trahitur*”⁵⁷. (IAA 5498) A többi bejegyzés evangélikus lelkészekről származik, Frankfurtban, Hanauban, Wertheimben, Nürnbergben járt a parókiákon. Nem derül ki, hogy ajánlólevéllel vagy anélkül, állást vagy csak szállást keresett. Július 20-án érkezett Bécsbe és innen hamarosan tovább ment Pozsonyba. A bejegyzések alapján egy év múlva fordul elő ismét Bécsben, két hónapot töltve a császárvárosban. Három ekkori bejegyzőből kettő orvos: Philipp Seip és Daniel Günther. Seipet Göttingenből ismerte, talán ezért kereste fel. Podmaniczky I. Sándornál minden bizonnyal állásügyben kilincselte. Nem tudni, sikerült-e neki?

5.4.5 A második peregrináció: 1781- 1785

Az elkövetkezendő 7 évről nem sokat tudunk. Az emlékkönyv pihent, egyedül lelkész bátyja írt bele Pozsonyban 1778-ban. „*Fratris tui, Jo. Freyssmuth*” szól a dedikáció, ez

⁵⁶ Szerencsét Önnek, nagyrabecsült Barátom! Hazámon keresztül utaztában, abból az alkalomból, hogy egy régi akadémiai barátot még egyszer átöllelhettem”.

⁵⁷ Mindenkit áthat a hazaszeretet.

a bejegyzés segített az albumtulajdonos személyének azonosításában. (IAA 5511) Freysmuth Joseph nem lett lelkész sem tanár, nem alapított családot és levéltári források sem árulnak el semmit róla. Talán nevelői vagy titkári állásokat vállalt előkelő családoknál, míg végül egyik növendékével 1781 őszén a lipcsei egyetemre indultak. Wagner von Wagenburg családja újsütetű nemes volt, az apa a császári adminisztrációban végzett szolgálataiért nyerte el az örökletes lovagi címet. Ilyen ranggal nem szoktak nevelőt küldeni külföldi akadémiára induló ifjú mellé, de a Wagner család nem sajnálta a pénzt. Egy évet Lipcsében tanultak, innen Freysmuth a jól ismert Göttingenbe vezette tanítványát.

Két és fél évet töltöttek a göttingeni egyetemen. Wagner jogra iratkozott, Freysmuth még mindig teológusnak nevezve magát az 1769-es matrikuláció adataival fordul elő a lakcímjegyzékben. Annak idején minden szemeszterben költözködött, olcsóbb és jobb szállás reményében. Most végig ugyanabban a házban laktak, és ez a tehetős diákokra jellemző: jó pénzért jó minőségű lakásokat béreltek, ahonnan nem kívántak elköltözni. A társaság is más: Berzeviczy Gergely, a két Teleki-gróf, három báró: Szirmay András, Podmaniczky Sándor, Kemény Sámuel – csupa előkelő főúr. Jogot tanulnak és *cameráliát*,⁵⁸ olyan ismereteket, amire a haza fejlesztéséhez szükség lehet. Velük vannak a '*hofmeister*'⁵⁹ is. Mert az időt társadalmi kötöttség nélkül, közösen, egy társaságban múltatták. Freysmuth akadémista korából való emlékkönyvét magával hozta, de már alig gyűjtött bele aláírásokat. Az ő *inscriptio*it viszont Berzeviczy, Podmaniczky és von Schreeb emlékkönyvében olvashatjuk. Leopold von Schreeb észak-német nemes volt, és emlékkönyve tanúsága szerint előszeretettel barátkozott a magyarokkal: a társaságból nyolcan írtak bele. Schreeb a bejegyzők nevét később életrajzi vonatkozású adatokkal egészítette ki. Így lett az ő emlékkönyve (HANS Hist.lit.48r) kulcs Freysmuth Joseph életének megfejtéséhez. „*Bécsből Magyarországra tartva szerencsétlen módon életét vesztette*” (IAA 8616) írta be utóbb Wagner von Wagenburg neve mellé. Freysmuth nevéhez emlékeztetőül ennyit: „*Wagner von Wagenburg nevelője*” (IAA 8341). Miután Freysmuth életéről semmi későbbi adatunk nincs, joggal feltételezhető, hogy a balesetnek ő is áldozatul esett.

⁵⁸ Államháztartástan.

⁵⁹ Az előkelőkkel utazó nevelők elnevezése.

6. A FILOZÓFIAI KAR

6.1 Professzorok és tudományterületek

Johann Matthias Gesner 1734-ben meghirdetett első nyilvános előadását „*Kérdező collegiumnak*” nevezte. A collegium célját 5 pontba foglalta: miért kell kérdezni és mit kérdezzünk? A kérdés ugyanis gondolkodtat, a gondolkodás pedig előrevisz, professzort és diákot egyaránt. [Vierhaus 1988:9] Gesner fellépése megütöztetést keltett, ugyanakkor körülrajzolta azt az irányt, amelyet a fakultás a maga számára kijelölt. Münchhausen támogatása adta a bátorságot, hogy a filozófiai kar az egyetemek történetében először valódi rangot kapjon, és többé ne a magasabb rangúnak számító többi fakultás kiszolgálója legyen.

A Lipszéből érkezett Gesnernek a klasszikus nyelvek és archeológia professzorává való kinevezése telitalálat volt. Gesner új irányt szabott az ókortudományoknak. A szörszálhasogató, grammatikából induló megközelítés helyett a klasszikusok olvasását és az antik kultúrák megismerését állította középpontba. Az új neohumanisztikus szemléletet át akarta vinni az iskolai oktatásba, ennek érdekében a fiatal filológusok képzésére – Németországban elsőként – *Seminarium Philologicumot* hozott létre. Gesner érdemeit utódjának, Ch. Gottlob Heyne-nek hírneve elhomályosította. Heyne 50 éven keresztül vitte, és fejlesztette tovább a Gesner által elkezdett vonalat és az „*antikvitással való foglalkozást művelődési programmá emelte.*” [Borzsák 1955:32] A klasszika filológia e programnak köszönhetően vált önálló tudománnyá, melybe a görög-latin szerzők műveinek ismeretén túl minden antikvitas beletartozott, művészetek, mitológia, kultúrtörténet egyaránt. Heyne könyvtárosként is Gesner nyomdokaiba lépett, 60.000 kötetes könyvtárat vett át, melyet módszeresen fejlesztett tovább. A göttingeni volt az első egyetemi könyvtár, ahol a hallgatók nemcsak olvashattak, hanem kölcsönözhettek is könyveket.

A filozófiai kar sokszínűsége és az idehívott professzorok kreativitása több tudományág göttingeni indulását segítette elő. A történelem professzorának meghívott Johann Bernhard Köhler (1742-1802) a 18. század egyik legjelentősebb numizmatikusa volt. Numizmatikai, heraldika előadásokat tartott, és a történeti segédtudományok megalapítójának számított az egyetemen. Huszonkét kötetes műve, a *Historische Münzbelustigung* a mai napig értékes numizmatikai szakkönyvnek számít. Utódja,

Johann Christoph Gatterer ugyanezt a vonalat folytatta, történeti enciklopédia elnevezésű collegiumát, mely tartalmazta a kronológiát, diplomatikát, genealógiát és a történeti földrajzot is, minden szemeszterben meghirdette.

A teológiai karról a filozófiára váltott Anton Friedrich Büsching (1724-1793) a földrajzot emelte önálló rangra, megteremtve a politikai-gazdasági földrajz tudományát. Tőle származik az a gondolat, hogy az embert meghatározza földrajzi környezete. Ezt az elvet alkalmazta ótestamentumi vizsgálódásaihoz Michaelis is. Szerinte a bibliai szöveget a zsidó nép természeti és társadalmi környezetén keresztül kell értelmezni, hiszen ez alakítja az ember jellemét és egy adott nép törvényeit. Csakúgy, mint Haller a medicinában, a megfigyelést tapasztalássá akarta emelni. A bibliai adatok alapján kutatóexpedíciót tervezett, mely a Közel-Kelet földrajzi, néprajzi és klimatológiai viszonyait kívánta feltérképezni. A mai értelemben vett tudományos projektet Michaelis, Gesner és Tobias Mayer (1723-1762) készítették elő, összeállítva kérdések sorát, mindent, amire kíváncsiak voltak. Az expedíciót a dán király finanszírozta és a kalandos vállalkozásból hat év után egyedül Carsten Niebuhr, egy dán szolgálatban lévő katonamérnök tért vissza. Niebuhr nemcsak a kérdésekre hozta meg a választ, hanem a perszeopoliszi ékírási feliratokat is lemásolta. Ennek alapján sikerült 1802-ben Göttingenben az ékírást megfejteni. Az expedíció további eredménye volt, hogy a néprajzot a kuriozitások köréből a tudományok szintjére emelte. Természetesen innen számítjuk az orientalisztika tudományának létrejöttét is, melyet Michaelis neve fémjelez.

A természettudományok közé kezdetben csak a fizika, matematika és kémia tartozott. Ez utóbbi kettőt Segner János tanította, aki egyúttal az orvosi karon volt professzor. E hagyomány részben megőrződött a század során, a mineralógia és a kémia professzora mindig az orvosi kar státuszán volt. Segner is nagy névnek számított, neki köszönhető, hogy a matematika kezdettől fogva önállóságot kapott Göttingenben, és az ide hívt professzorok eredményeinek következtében Németország legjobb matematikai képzését nyújtotta. Segner 1755-ban Halléba távozott, helyére Abraham Gotthelf Kästnert (1719-1800) hívták meg, akinek tevékenysége tankönyvei révén egy évszázadon keresztül meghatározta a matematikatanítást. Segner asztronómiát is tanított, neki köszönhető az első göttingeni csillagvizsgáló, amelynek élére a már említett Tobias Mayert nevezték ki. Mayer autodidakta volt, mégis a század egyik legnagyobb csillagászának számított.

Holdtáblázatot állított össze, így tudta a hosszúsági fokokat egész pontosan meghatározni, - ennek segítségével tájékozódott Cook kapitány (1728-1779) a déli tengereken -, és a földmágneseesség vizsgálataival Göttingent az asztronómiai kutatások központjává tette.

A fakultás Heyne mellett vitathatatlanul legjellegzetesebb alakja Schlözer volt, a hungarusokra ő gyakorolta a legnagyobb hatást. Schlözer a modern egyetemre is képes volt további friss szellemet hozni. Az ázsiai, északi és orosz népek történetét tanította eleinte, nevelélméletet és gyakorlatot, de a magyarok körében politika és statisztika előadásai voltak a legnépszerűbbek. Érdekelték a magyar történelem kérdései, a magyarországi állapotok, állítólag magyarul is megtanult. Előadásaiban gyakran foglalkozott magyar kérdésekkel, olyannyira, hogy Bécsből felszólították, statisztika előadásain ne foglalkozzék a Magyarországon történő változásokkal. [H.Balázs1967:94] A felszólítás jogalapja az volt, hogy a német-római császári trónt is a Habsburgok töltötték be. Schlözer a jelenkor történetét statisztikai eszközökkel tárta fel, az egyes államok működését jogi és közgazdasági szemlélettel, hallatlan bátorsággal és kritikával elemezte. Berzeviczy egyik 1784-ben kelt levelében a következőt írta róla: „*Gott! was er alles in seinem Collegio sagt und er wäre imstande es auszusprechen, wenn selbst der Kaiser zugegen sein würde. Während seiner ersten Stunde über Politik sass ich wie versteinert da.*”⁶⁰ [Futaky 1991:27] Dümmerth szerint a modern tudóstípus megjelenését üdvözölhetjük személyében, az államtudós történészt, aki racionális forráskritikájával új alapokra helyezte a történetírást. [Dümmerth 1961] Gedike tetszését Schlözer nem nyerte el. Önteltnek találta, hangvételét pedig befolyásolónak érezte. [Boockmann 1996:19] A filozófiai karon az 1787-es nyári szemeszterben, az egyetem félévszázados jubileumán 16 professzor tanított. Ez a kezdeti héthez képest jócskán megduplázódott. Az ordinariusok mellett a fakultás oktatói létszámát a szerződéses professzorok és privátdocensek tovább növelték.

6.2 Tanszékek, tantárgyi kínálat

A tanrendben is látszik a specializálódás: nyolc területre, tanszékre bontva jelenik meg a tantárgyi kínálat. Külön szerepel a filozófia, a matematika, a természettudomány, a történelem, az irodalom, a művészetek, az ókortudomány, a régi nyelvek valamint a

⁶⁰ *Atyaisten! Mi mindent mond az előadásán! És ezt akkor is megtenné, ha maga a császár lenne is ott. Első politikaóráján kővé meredten ült.*

modern idegen nyelvek és irodalmuk. Az egyetem félévszázados jubileumának évében 84 különböző kurzust lehetett hallgatni, amit 46 oktató adott elő. Túlzottan nagy számok ezek a részletezésre, ezért csak néhány érdekességet emelnék ki. (11. táblázat)

11. táblázat: Tantárgyi kínálat a filozófiai karon, 1787. nyári szemeszter [GGA]

tudományszak (tanszék)	kurzus kínálat	oktató	ebből professzor	egyéb
filozófia	10	5	3	2
matematika	12	8	4	4
természettudomány	14	9	4	5
Történelem és segédtudomány	14	6	5	1
Irodalom és művészetek	16	10	4	6
ókortudomány és régi nyelvek	14	11	4	7
idegen nyelvek és irodalmuk	5	9	1	8
készségfejlesztés	4	4	-	4
Összesen	89	61*	25	36

(* a professzorok több tudományszakon is tanítottak)

A gazdaságtan – *cameralia* - még a filozófiai tudományok közé ékelve található, pedig a matrikulában már találunk erre a szakra beiratkozó diákokat, magyarokat is. Matematika szakon volt az egyik legnagyobb tantárgykínálat, lehetett tanulni jogi, politikai, gyakorlati, gazdasági és államháztartási számtant, földmérést, azaz olyan praktikus ismereteket, amire a nem szakembereknek is mindig szükségük lehet. Természetesen a matematikusoknak a professzorok magasabb szintű matematikát tanítottak. Ez a szemlélet követhető nyomon a teljes tantárgyi kínálatban: magas szintű tudományos képzés és gyakorlatorientáltság. Utóbbihoz, ha kellett egyetemen kívüli szakembert is bevontak. A város építőmestere, Burbeck városi és gazdasági épületek, malmok és vízrendszerek építését, berendezését tanította, a katonai tudományokba pedig Müller főhadnagytól lehetett betekintést kapni.

6.3 A diákok

Nem volt olyan terület a filozófiai karon belül, mely tartalmában, vagy módszerében ne hozott volna valami újat, modernet, kihívót, amely a tudományos világ és a tanulni

vágyók figyelmét ne vonzotta volna magára. Ennek ellenére a század során ide iratkozott be szemeszterenként a legkevesebb diák: a 70-es évek elején 20-30. Bár ez a szám húsz évvel később jelentősen megemelkedett, átlagosan 80 főre, még mindig elmaradt a többi fakultás létszáma mögött. Az itt tanító professzorok hírének és az oktatás színvonalának köszönhetően az előadásokon mégis rengeteg diák vett részt. A legenda szerint, akiknek nem jutott hely a teremben, felmásztak az ablakokba, onnan hallgatták a professzorokat. Lichtenberg fizikai kísérleteire félénként 60-80 hallgató jelentkezett, Heyne a privatissimusára olykor 30 embert is összezsúfolt, de ugyanilyen népszerű volt Michaelis, Spittler és Schlözer is. Ahogy az anatómiai teátrumot megtöltötték más karok diákjai, úgy jártak az általános műveltség és gyakorlati készségek elsajátításáért a filozófiai kar előadásaira. Volt stilsztika, disputációs és írásgyakorlat, lehetett magánórákat venni korrepetálásként. A kar töltötte be a lektorátusi feladatokat is, a németül nem eléggé tudó külföldieknek német nyelvoktatást kínált, melyet országismereti előadások egészítettek ki. Lehetett tanulni franciául, angolul, hollandul. Időnként volt olasz, orosz, svéd is, sőt az 1797/98 téli szemeszter tanrendjében magyar nyelv: „*Zu der Ungrischen Sprache erbietet sich Hr. D. Gyarmathi Anleitung zu geben, und zugleich die große Verwandtschaft jener Sprache mit der Finnischen und Lappländischen zu zeigen.*”⁶¹ [GGA 1797:1480]

6.4 Magyar diákok a filozófiai karon

A karra a század során összesen 30 hungarus iratkozott be, 18 Magyarországról és 12 Erdélyből, négy kivétellel a század utolsó két évtizedében. A filozófiai kar jelentőségéhez képest ez a szám igen alacsony, de ugyanezt az arányt láthattuk az egyetemi rendszer egészében. Kezdetben az alacsony beiratkozási ráta oka az volt, hogy a köztudat szerint a filozófiai kar tradicionális akadémiai alapképzést nyújt, ezért az alapképzést – a magas egyetemjárási költségek miatt – a magyar peregrinusok inkább a hazai oktatási intézményekben szerezték meg. A kezdeti időszakban matematikára – akárcsak a medicinára – kifejezetten Segner kedvéért iratkoztak be hungarusok, sőt minden bizonnyal az ő személye vonzotta át a teológiáról Matsko Mátyást és Butsányi Mátyást is. Matsko matematikus és asztronómus lett, Butsányi pedig fizikából szerzett 1757-ben bölcsészdoktori címet. Pár évig privátdocensi minőségben tanított fizikát és

⁶¹ Gyarmathi doktor bevezetést kínál a magyar nyelvbe, és egyúttal bemutatja ennek a nyelvnek a finn és lapp nyelvekkel való nagy rokonságát.

matematikát a karon, nyomorúságos körülmények között. Minden pénzét kísérleti eszközökbe fektette, és amikor teljesen eladósodott, zálogba adta valamennyit. A zálogcédula 285 műszert sorol fel. [Tütken, 2005:381]

A szakosodás Göttingenben hamar elindult, ugyanakkor az otthoni viszonyok egyelőre még a globális ismeretek megszerzését várták el az akadémitáktól. A 80-as évekre Magyarországon is megváltozott a szemlélet, a specializálódás épp az igények átalakulásából fakadt. A debreceni, sárospataki, kolozsvári kollégium külföldi akadémiákon szerzett végzettséggel rendelkező tanárait küldte Göttingenbe ösztöndíjas támogatással, hogy itt valamelyik speciális tudományterületen képezzék magukat tovább. Visszatérve már várta őket a katedra és a professzori kinevezés. Így került Göttingenbe Barczafalvi Szabó Dávid (1752-1828), Sárvári Pál (1765-1846) és Budai Ézsaiás (1766-1841).

Barczafalvi 1787-ben indult először külföldi akadémiákra, Hallében matematikát tanult, majd Franekerbe ment, ahol minden bizonnyal ösztöndíj várta. Hazatérve Sárospatakon a matematika és fizika tanárává választották. Az egyházkerület ekkor 100 arany ösztöndíjjal további egy évre Göttingenbe küldte, hogy tanári megbízatását minél magasabb színvonalon láthassa majd el. Matematikára iratkozott be, de mindent tanult, amit csak lehetett, nevével Lichtenberg és Schlözer hallgatói listáiban is találkozunk. Hazatérve valószínűleg Bécsben doktori címet szerzett. [Heerde, 2006:613] Barczafalvi a magyar nyelvújítás emblemikus alakja, tárgyait is magyarul tanította új szavakat alkotva, ami előljárói rosszállását váltotta ki.

Sárvári Pált és Buday Ézsaiást a Debreceni Kollégium majdnem egy időben küldte Göttingenbe. Habár Sárvári a költészet tanítója volt, göttingeni küldetése a filozófia és a természettan elsajátításáról szólt. Három évet töltött itt, 1795-ben elnyerte a *doctor philosophiae* címet. Visszatérve haláláig természettant, matematikát és bölcséletet tanított Debrecenben. Mindhárman szabadkőművesek voltak, Sárvári és Buday először a göttingeni, majd annak 1793. novemberi betiltása után a braunschweigi *Zur gekrönten Säule* páholyba nyert felvételt. [Futaky 2008:162]

Hasonló céllal küldte külföldi akadémiákra tehetséges fiatal tanárait a kolozsvári unitárius kollégium. Markos György (+1813) Tordán volt rektor, amikor egyháza kívánságára továbbtanulni indult. A bécsi egyetemről érkezett Göttingenbe, itt Heyne és

Michaelis óráit látogatta. Hazatérte után haláláig képzett klasszika filológusként a keleti nyelvek tanára volt Kolozsvárott. Szabó Sámuel (1756-1856) 33 évesen indult külföldi akadémiákra. Először Pesten, majd Bécsben tanult, Göttingenben *stud. phil.*-ként⁶² iratkozott be. Megjárta Drezdát, Berlint, Lipsét, itt tapasztalatokat szerzett, majd hazatérve Székelykeresztúron unitárius gimnáziumot alapított. Körmöczy János (1762-1836) is 32 éves volt már, 8 éve köztanító, amikor albizálással gyűjtött közkölségen peregrinációra küldték: Bécsben, Jénában és Göttingenben tanult. Jénában Fichte gondolatai, Göttingenben a természettudományos képzés, főleg Lichtenberg kollégiumai voltak rá nagy hatással. Hazatérve az unitárius kollégium matematika-fizika tanára, később rektora lett. Fizikai szertárat rendezett be, kísérletezett a diákokkal és a legfrissebb szakirodalmat járatta Kolozsvárra.

Cornides Dániel (1732-1787) már a heraldika és diplomatika kinevezett professzora volt a pesti egyetemen, amikor 1785-ben a Teleki-fiúk kísérőjeként Göttingenbe érkezett. Az ötven felett járó, elismert tudós beiratkozott az egyetemre, hogy Gatterer *historia encyclopaedia* előadásait, Schlözer, Lichtenberget, Beckmannt hallgathassa és a híres egyetemi könyvtárat tanulmányozza. A professzorok egyenrangú félként kezelték, meghívták előadni az akadémiai tudós társaság, a *Societas Regiae Scientiarum* ülésére. A magyarok hajdani vallásáról szóló értekezése annyira elnyerte tetszésüket, hogy levelező tagnak választották. Természetesen Cornides is szabadkőműves volt, már első, erlangeni peregrinációjában is ez a kapcsolati háló segítette. Feldolgozatlan emlékkönyve tele van szabadkőműves testvérek inscriptioival. (OSZK Oct. Germ. 249)

A filozófiai karon öten gazdasági tanulmányokra (Asbóth András, Bethlen Elek, Berzeviczy Gergely, Schock János és Szirmay András), öten matematikára (Wizkeleti, Rosner András, Ribiny János, Barczafalvi és Connert István), négyen politikára (Engel János, Demian András, Fejes Pál, Imreh Domokos), és ketten históriára (Budai Ézsaiás, Cornides Dániel) immatrikuláltak. A többiek neve mellett a phil. megjelölés található.

Közülük Berzeviczy Gergely (1763-1822), a magyar gazdaságpolitikai irodalom megteremtőjéről készült monográfia. [H. Balázs 1967] Berzeviczy Beckmann tanítványa volt, aki a gazdaságtant egészen új módszerekkel tanította. Az elméletet gyakorlattal egészítette ki, az általa létrehozott gazdasági tankertben növényeket

⁶² A matrikulából nehéz kiolvasni, hogy a rövidítés philológiát vagy philosophiát takar-e?

ültettek, gondozták őket, kísérleteztek, mintagazdaságokat, manufaktúrákat és gyárakat látogattak meg, különböző modern mezőgazdasági és iparüzési lehetőségekkel ismerkedtek meg. Beckmann szabadkőműves kapcsolatait is a tanítás szolgálatába állította. 45 éven át tanított Göttingenben, keze alatt a gazdasági modernizáció híveinek generációi nőttek fel. A magyar diákok körében rendkívül népszerű volt, szinte mindenki vett nála néhány collegiát, hogy a megszerzett ismereteket odahaza majd hasznosítani tudja. [Futaky 2007:41f] Beckmann magyarországi hatása túlnőtt Göttingen keretein. A pesti egyetemen a volt jezsuita tanár, Mitterpacher Lajos Beckmann könyveiből tanított, a keszthelyi mezőgazdasági akadémiát pedig Beckmann tanítványai, Asbóth János majd Rummy Károly vezették, akik szintén Beckmann könyveiből és nála készült egyetemi jegyzeteiből tanítottak. [Endrei 1992:238f]

Berzeviczy Beckmann összes gazdasági előadásán és gyakorlatán részt vett, továbbá minden olyan kurzuson, ami ehhez a témához kapcsolódott. Tanult még filozófiát Federnél, archeológiát Heynénél és római jogot. A többi collegia történelem és politika volt: a megcsodált Schlözernél három előadássorozatot hallgatott végig, és Spittlernél ehhez Európa legújabb kori történelmét. Tanult angolul, franciául, mellette latin és német stílusgyakorlatokon vett részt. [H. Balázs, 1967:91] A levelezéséből tudjuk, hogy lovagolni és vívni járt, hegedű- és rajzórákat vett. Társaságban szívesen hegedült és tehetséges árnyképrajzoló volt. Mindezeket emlékkönyve (Stabu 090) és levelezése alapján lehet rekonstruálni. [Berzeviczy A. 1897]

6.5 Budai Ézsaiás

História szakra iratkozott Budai Ézsaiás, a másik ismert magyar tudós, az ő életét Borzsák István dolgozta fel. [Borzsák 1955] Budai a Debreceni Kollégium támogatásával indult külföldi tanulmányútra. A történelmet, a görög és latin nyelvet, a klasszikus irodalmat kellett tanulmányoznia, hogy visszatérve a neki szánt tanszéket elfoglalhassa. Budai 1792. május 5-én írta be magát a Georgia Augusta anyakönyvébe. Göttingeni tartózkodását, tanulmányait, anyagi helyzetét, kiadásait Benedek Mihály egyházkerületi főjegyzőhöz és Domokos Lajos világi gondnokhoz írott leveleiből követhetjük nyomon. A leveleket Borzsák monográfiájában közreadta. Budai minden szemeszterben írt beszámolót, melynek alapján össze lehet állítani, mit is tanult. Tanulmányai befejezésekor promócióra jelentkezett. A promóciós akták között találtam

rá önéletrajzára [UAG Phil.], mely a beszámolólevelekkel helyenként ellentmondásos információkat tartalmaz. (12. táblázat)

12. táblázat: Budai Ézsaiás göttingeni tanulmányai a Benedek Mihályhoz írott levelek illetve önéletrajza alapján, ahogy a forrásokban szerepelnek [Rab 2012]

professzor	1792.nyár	1792/93	1793 nyár	1793/94	CV 1794
Gatterer	Encyclopedia Historica (Diplom. Chronologia, Geographia, Heraldica, Numismatica)	----	----	Diplomatica	Encyclopedia Historica: Diplomatica Geographia
Schlözer	Statistica	Reise-Collegium	Europae Historia Politica	Politica; Északi Europa Historiája	Statistica; Politica pars practica Historia Europae et Septentrionalis Doctrina et Consilia regionum externarum
Heyne	Archeologia. Classicus Autorocra való Critica és Hermeneutica	Pindarus	Római Antiquitas	Római Literatura	Archeologia Interpretatio Pindari et Odysseaque Homericae Antiquitas et Literatura Romana Hermeneutices et critices regulae Mythologia, Interpretatio Ciceronisque de Divinatione
Meiners, Christoph 1747-1810	---	---	---	---	Historia Religionum
Kaestner	---	---	Mathesi applicata	---	Mathesis adplicata
Feder	Logica Metaphysica	Moral	---	---	Logica Philosophia Morali
Beckmann	---	---	---	---	Oeconomia
Lichtenberg	---	Physica experimentalis	---	---	Physica experimentalis
Blumenbach	---	---	Natur-geschichte	---	Historia Naturali Physiologia
Hugo, Gustav von 1764-1844	Ius Romanum	---	---	---	---
Müller	---	Militärische Encyclopedie	---	---	---

6.5.1 Göttingeni tanulmányok

Az önéletrajzban nem szemeszterekre bontva, hanem a teljes időre sorolta fel tanulmányait, először azokat „*amelyek vagy közvetlenül feladatához tartoztak vagy*

annak megfelelően szolgálni tudtak”. Ide tartoztak a Gatterernél, Schlözernél és Ludwig T. Spittlernél (1752-1810) folytatott történelmi stúdiumok és Heyne összes klasszika-filológiai collegiuma. Ezután azokat a tárgyakat vette sorra, melyek segítségével szolgáltak, hogy a felsoroltakkal haszonnal lehessen foglalkozni. Ezért tanult alkalmazott matematikát Kästnernél, logikát és morálfilozófiát Federnél, ökonomiát Beckmann-nál, kísérleti fizikát Lichtenbergnél, természettörténetet és fiziológiát Blumenbachnál. Kimaradt az önéletrajzból a Hugonál hallgatott római jog és Müller kurzusa, a katonai enciklopédia. A Borzsák-féle összeállításban viszont nem szerepel a promóciós eljárás idején dékán Beckmann ökonomia, illetve Meiners vallástörténet collegiuma. Ha ezeket is hallgatta, akkor Budai mind a négy fakultáson vett órákat.

A professzorok a collegiára beiratkozott diákokról névsort vezettek. Schlözer hagyatékában talált jegyzetek szerint Budai egyáltalán nem hallgatta Politica 1. szemináriumát [Pettrits 1984], ezt nem is írta be önéletrajzába. Benedek Mihálynak küldött levelében viszont az szerepel, hogy az 1793/94-es téli szemeszterben részt vett rajta. Nyelveket is tanult: 7 hónapon keresztül franciát, 5 hónapig angolt, három hónapig olaszt és 2 hónapig spanyolt, hogy a professzorok által megjelölt könyveket olvasni tudja. Az önéletrajz emellett az arab és szír nyelvet is említi: *„...a számomra kedves nyelveket, mint a francia, angol, olasz, igyekeztem fordítani, a spanyolba pedig az arabbal és a szírral együtt belekóstolni...”*

6.5.2 Promóció

Budai promóciója 1794 nyarán volt, a folyamat megindítása még Beckmann, maga a nyilvános vizsga már Meiners dékánága alatt történt. A szabályok szerint a jelöltnek önéletrajza benyújtásával kellett kérvényeznie a promóciós eljárást, a dékán pedig kijelölte a vizsga időpontját és meghívót küldött a kar rendes professzorainak.

Beckmann a vizsga időpontjául június 21.-ét ajánlotta, ezzel a két felkért opponens (Heyne és Gatterer) és a többi professzor is egyetértett. Nincs adatunk viszont arról, hogy a vizsgára ténylegesen ekkor került volna sor. Budai június 19-én befizette a vizsgadíjat, de a kérvényén nincs dátum, önéletrajzát pedig július 16-val keltezte. Az oklevél kiállításának dátuma általában a védés napja volt, ezért írta Borzsák, hogy a nyilvános vizsgát július 26-án, már Meiners dékán elnöklete alatt tartották. Budai a „*De*

causis culturae tardius ad aquilonares, quam ad australes Europae partes, propagatae”⁶³ című disszertációjával a *Doctor Philosophiae* címet nyerte el.

A promóciós eljárást a kari statútumok szabályozták. Maga a vizsga 20 tallérba került, de a járulékos költségek ezt megduplázták. Kellett fizetni a dékánnak, a prorektornak, a könyvtárnak, a pedellusnak, a szegényeknek, mindennek a legapróbb részletekig szabott árjegyzéke volt. Az ünnepélyes avatásra a *Templom Academicumban* került sor, itt az ajtó kinyitásáért és a harang meghúzásáért a templomszolgát is pénz illette. Ez utóbbival a többszöri felszólítás ellenére Budai adós maradt. Ha a jelölt a vizsga után vendégül kívánta látni a professzorokat – így kívánta a szokás –, akkor még további 40-50 tallér kiadással számolhatott.

Budainak nem csak a vizsga körüli ügyei homályosak, hanem a kapott ösztöndíjról való elszámolása is. Pénzt és engedélyt kért Domokos Lajos világi főgondnoktól, hogy tovább maradhasson Göttingenben. *„Három Semestrére minden pénzem rá ment: ...arra az egyre, melyet még (és nem többet) Göttingába tölteni meghatározott akaratom, proportionaté sokkal kevesebb költség kívántatik....Az ezután leendő időmet leginkább fogom tölteni az itten való Bibliothecának használásával.”* – írta 1793. szeptember 16-án. Aztán áprilisban 10 hétre elhagyta Göttingent, Hollandiába és Angliába utazott. Ezt csak az önéletrajzából tudjuk. Benedek levelét nem válaszolta meg, és a vizsgáról sem számolt be *„arról hogy mind eddig emlékezetet nem tettem, onnan esett; hogy vagy leveleim voltak olyanok, a’mellyekbe azt erőltetés nélkül bé nem hozhattam: vagy magam voltam olyan állapotban, a’mellyben még a legszorosab kötelességemről is könnyen elfelejtkezhettem.”* – mentegetőzött.

Budait – göttingeni tanulmányai okán - a magyar klasszika filológia megteremtőjének tartják. Dümmerth Dezső szerint viszont sem ebben, sem egyéb munkáiban nem mutatkozik meg semmi önálló gondolat. Számon kéri rajta Göttingen szellemiségét, mert Budai *Magyarország históriája* című könyvében minden jezsuita történetet megszégyenítő módon hízeleg a Habsburgoknak. [Dümmerth 1962:19] Lojalitás, opportunizmus vagy középszerűség? Mindenesetre a Georgia Augusta Budainak 1817-ben, a reformáció 300. évfordulóján tiszteletbeli teológiai doktor címet ajándékozott.

---

⁶³ *Annak okairól, hogy a kultúra miért terjed Észak-Európában lassabban, mint Dél-Európában.*

6.6 A hungarusok legkedveltebb professzorai

A század során a hungarusok körében legkedveltebb professzorok a filozófiai karon tanítottak. Előszeretettel látogatták Beckmann gazdasági gyakorlatait, innen akartak praktikus tudást nyerni a magyarországi gazdaság felvirágoztatásához. Nem tudjuk, hogy ténylegesen mennyien jártak Beckmannhoz, de Schlözer és Georg Christoph Lichtenberg (1742-1799) hallgatói listái megmaradtak. Ezek természetesen csak a fizetős privata-ra vonatkoznak, a professzoroknak fontos volt, hogy a hallgatók a honoráriumot befizessék. A magas honorárium ellenére Schlözert 1770-1800 között összesen 117 [Pettrits 1984], Lichtenberget 1776-1799-ig pedig 85 hungarus [Heerde 2006] hallgatta. Azaz alig volt olyan magyarországi és erdélyi diák, aki ne tanult volna a század legjelentősebb göttingeni professzorainál. Lichtenberg óráin az 1790/91-es téli szemeszterben 88 diák, köztük 8 magyar vett részt, 1796/97-ben 13. A 90-es években Göttingent megjárta 85 hungarus közül 66 tanulta a legmodernebb fizikai ismereteket Lichtenbergnél: asztronómiát, meteorológiát, geológiát, fizikai földrajzot és élvezte Lichtenberg fizikai kísérleteit. Az élvezethez az is kellett, hogy elől ülhessenek. A beiratkozásnál lehetett helyet foglaltatni, ezt a hallgatói jegyzéken feltüntették. „*Sehr gut zu setzen an den Tisch*”, „*sonst gute Plätze*”, „*gut zu placiren*”⁶⁴ olvashatjuk a hungarusok neve mellett a hallgatói jegyzékeken. Sztojkovics Atanáz „*olyan közel akart ülni, amennyire csak lehetséges, és ahogy ezt őneki megigérték*”, a jó hely érdekében nagyothallásra hivatkozott. [Heerde 2006] Nehezen hihető indok, hisz Sztojkovics promovált bölcsészként a harkovi egyetem fizikaprofesszora lett. Schlözernél 314-szer fordul elő magyar név a hallgatói listában, azaz a 117 hungarus fejenként átlag 3 collegiát hallgatott. Az előkelők szívesen vásároltak tőle privatissimát, amelyre aztán a környezetükben lévő szegényebb honfitársaikat is meginvitálták. Így jutott a modern politikai gondolkodás birtokába a legtöbb göttingeni hungarus.

7. A JOGI KAR

7.1 Új szemléletmód a jogi képzésben

Az egyetemalapítás célja elsősorban az volt, hogy az állam számára hasznos alattvalókat neveljenek, lelkészeket, tanítókat és az államapparátusban dolgozó jogi képzettségű embereket. Utóbbiból volt a legtöbbre szükség, mégis akadozott a jogi kar kiépítése.

⁶⁴ „Nagyon jó helyre ültetni az asztalnál”, „további jó helyek”, „Jó helyre ültetni”

Kezdetben nem találtak megfelelő tudósokat a professzori székekbe, akik az egyetem új szellemiségét megfelelően tudták volna képviselni. 1744-ben talált rá Münchhausen az akkor 22 éves Johann Stephan Pütterre, akinek egy beszélgetés után hallatlan bátorsággal és ráérzéssel élethosszig tartó professzori állást kínált, majd elküldte Bécsbe és Regensburgba, hogy a német államjog tekintetében továbbképezze magát. Pütter kiválasztása telitalálat volt, ő volt a jogi kar 'Hallere'. A kurátorral kiválóan megértették egymást, ő teljesítette az elvárásokat és ezért cserébe Münchhausen teljes támogatását élvezte. Münchhausen kívánsága volt, hogy legyen egy olyan tárgy, mely áttekintést ad a szak egészéről, erre Pütter megírta a jelenkori jog enciklopédiáját. Ettől kezdve minden karon bevezető nyilvános kurzus volt a tudományterület enciklopédiája. Münchhausen folyamatosan küldte Pütternek a nagypolitika összes elérhető iratanyagát, mely az előadások szemléltető eszköze lett. Pütter jogi és történelmi keretbe illesztve kritikusan vizsgálta a birodalom rendszerét, a kormányok működését, a politika lényegét. Münchhausen csak egy feltételt szabott: a császár és a tartományurak tekintélye nem sérülhet. Mert a göttingeni kritikus szemlélet Londonnak és Bécsnek sem tetszett. A jogi képzés ennek ellenére, vagy épp ezért egyre népszerűbb lett, nemesi és polgári előkelő családok gyermekei Pütter miatt jöttek Göttingenbe tanulni. A joghallgatók száma szemeszterenként 4-500 körül volt, a teljes hallgatói létszám kétharmadát tette ki, 1774-ben például 563 jurista tanult itt. A század végén alig volt olyan államhivatalnokokat képző iskola Németországban, ahol nem Pütter növendékei tanítottak, és a fontosabb hivatalokat is mind Pütter-tanítványok töltötték be.

13. táblázat: A jogi fakultás kurzus kínálata az 1787. nyári szemeszterben [GGA]

Téma	Tanár	Tankönyv
Jogi enciklopédia és jogtörténet Németországban	Böhmer Schmelzer	Selchow alapján Reitermeier alapján
Római állam- és polgárjog	Spannenberg	Selchow alapján
Intézményrendszer	Spannenberg Waldeck Meister Doctorand Hasselberg	Heineccius alapján
Pandektajog	Böhmer Waldeck Spannenberg Doctorand Hasselberg Möckert	Hellfeld alapján
Pandektajog, ismétlés, vizsgagyakorlatok	Waldeck	---

Birtoklás és elévülés	Spannenberg	---
Polgári eljárások elmélete és gyakorlati kidolgozása	Osterley Posse	---
Jogi esetek tanítása és gyakorlati kidolgozás	Geyert	Böhmer könyvéből
Római polgárjog	Spannenberg Geyer	Struve alapján
Német magánjog	Runde Posse	Selchow alapján
Braunschweig-lüneburgi magánjog	Osterley	Selchow alapján
Egyházi magánjog, eljárások	Geyert	Schmidt alapján
Német államjog	Pütter Runde Martens Schmelzer	---
Jogi eljárások	Pütter	---
Európai államok jogrendszere Francia, angol, spanyol, holland jogrendszer	Martens	franciául is!
Kanonjog	Böhmer	---
Büntetőjog	Möckert Meister	Koch alapján saját könyvéből
Kölcsönjog	Böhmer	saját könyvéből
Váltójog	Osterley	Selchow és Püttner alapján
Gyakorlati előadások	Pütter Claproth Nicesynd Willich	sen Prakt. Relatio P. ---- Processuali practico
Vitagyakorlat	több tanár	---
Vizsgagyakorlat	Nicesynd Willich	---
Természetjog és nemzetközi jog (bölcseészeknek)	Böhmer	Ulrich alapján
Az európai népek szokásjoga	Martens	franciául is!
Egyházjog (teológusoknak)	Böhmer	---

A karon a század során 27 ordinarius professzor tanított, a hallgatók nagy száma miatt egy témát többen adtak elő. A képzés a jog teljes területét lefedte, az elméleti ismeretek mellett jelentősen gyakorlatorientált volt. Figyelembe véve az előkelők kívánságait, Martens professzor francia nyelven is tanított. A karon magas volt a privátdocensek száma (70), mert az előkelők igényelték a személyre szabott magánórákat. (13.táblázat)

7.2 A magyar diákok

A jogi karra 1800-ig 64 hungarus iratkozott be, 24 Magyarországról, 40 Erdélyből érkezett. Az eloszlás nem egyenletes, az első három évtizedben összességében hatan, az utolsó két évtizedben viszont harminckilencen érkeztek. Az érdeklődés természetesen az otthoni igényekkel függött össze. Jogi végzettségnek a nemesség körében volt hagyománya. A többségében katolikus magyarországi köznemesség elsősorban a Habsburg Birodalom katolikus egyetemeit látogatta, a többiek a német és svájci akadémiákra igyekeztek. Valószínűleg itt jobb képzéshez lehetett jutni, mert a külföldön tanult protestáns jogászok iránt a privát szférában nagy volt a kereslet. [Kosáry 1980:105] A felvilágosult abszolútizmus felduzzasztott államapparátusa is igényelte a jól képzett, elsősorban jogi végzettségű hivatalnokokat, de II. József tolerancia rendeletéig Magyarországon az állami hivatalokban protestánsokat nem alkalmaztak. Mária Terézia ugyan megnyitotta a protestánsok előtt a bécsi és a nagyszombati egyetem jogi karát, majd a Ratio Educationis értelmében több helyütt kétéves képzést nyújtó jogakadémiákat indítottak el, de a magasabb fokú és függetlenebb képzésre vágyó fiatal protestánsok továbbra is a külföldi akadémiákat választották.

7.3 Gróf Teleki Pál (1733-1755)

A göttingeni hungarus joghallgatók társadalmi jogállásukat tekintve nemesi, vagy jól szituált polgári ifjak volt, az itt tanult 15 báró és 11 gróf szinte mind jogi tanulmányokat folytatott. A széki Teleki család 3 generációja 5 fővel képviseltette magát. Teleki Pál már 1752-ben, az akkor Erdélyben még szinte ismeretlen Göttingent választotta. Tanulmányairól nevelője, Halmágyi István naplójából van tudomásunk. [Halmágyi 1906] Segner professzor házában laktak, itt étkeztek, sokat beszélgettek a híres tudóssal, akihez nemcsak a professzortársak – Haller, Gesner, Mosheim, Hollmann -, de az ott tanuló hungarusok is bejáratosak voltak. A társadalmi kapcsolatok rangsora ekkor egy magyar arisztokratánál: professzorok, rangbeliek végül pedig a honfitársak. Halmágyi naplójában valamennyi ekkor itt tanult magyar neve előfordul.

Ha ráértek, sétálni indultak a hársfákkal körbeültetett sáncra, itt volt az akadémiták és a professzorok kedvelt találkozó helye. Beszélgetésbe elegyedtek, megvitatták a világ dolgait, tudományos problémákat, a friss híreket. Esténként társaság gyűlt össze valamelyik professzornál, ahol tovább éltek a társadalmi életet. Telekiék is meghívták a

professzorokat. A vendégségbe mindenki hivatalos volt, akivel valamilyen formában összekerültek. „...*hívtuk prorektor Richter, professor Haller, Gebauer és Segner uraimékat, mivel az első az úrfit curálta, 2-dik preses Regiae Societatis lévén, minden conflususokban invitál... Ott volt magister Muray is, kinél német nyelvet hallgattunk és kinél vacsorán elsőbben voltunk... Vendégeink a professorok java volt... A professorok négy óráig ültek az asztalnál s derekasint ittak a tokaji aszszú szőlő borából.*” Olykor „*Segner uram vacsora utánra megmarasztván bennünket egy pohár borra, sokáig diskuráltunk különb-különbféle dolgokról.*” Minden probléma iránt nyitottak voltak. Halmágyinak kiváló érzéke volt a nemzetgazdasági viszonyok megfigyelésére. A selyemhernyó-tenyésztésről, méhészetről, állattenyésztésről, földművelésről, bányák műveléséről, kereskedelmi lehetőségekről, könyvkiadásról disputált. Amit látott, azt rögtön az erdélyi mintákkal vetette össze. Mindent aszerint szemlélte, hogy hasznosítható-e odahaza, hogyan lehetne az új nyugati és német munkatechnikákat, gondolkodásmódot minél szélesebb körben elterjeszteni.

Tanulmányaikról Halmágyi feljegyzéseket készített. Annak ellenére, hogy jogra immatrikuláltak, eleinte alig hallgattak jogi előadásokat. Elsősorban a filozófiai karon fordultak meg, hiszen itt voltak Segner collegiumai meghirdetve. Emellett bölcséletet tanultak, latin irodalmat Gesnernél. A leckék többsége privatissima volt, Segnernek például 50 tallért fizettek egy szemeszterre, de a francia nyelvére csak 12 tallérba került. Azért tanultak eleinte privatissime, mert az előadások többsége németül zajlott, és ez igen megnehezítette az életüket. „*Nagy bajunk vagyon a német nyelv nélkül, nem azokat hallgathatván, melyeket kívánnánk, hanem csak a mely collegiumokat értjük*”. [Halmágyi 1906:482]. Jártak az anatómiai teatumba, egyrészt Haller, másrészt Baligha miatt, ő kezelte ugyanis a betegeskedő fiatal grófot. Később megváltozott a helyzet, 1753-ban Teleki már hét collegiára járt, mellette francia- és németórákat is vett. A nevelő természetesen mindenhova az urával tartott. Reggel 6-tól óránként más-más kurzuson ültek, délben volt egy kis szabadidejük, aztán délután 5-ig újra előadás. Pütternél közjogot és a Római Birodalom történetét, Mayernál katonai építészetet tanultak, Segner fizika privatáján huszonhatan ültek. Ezek az előadások mind németül folytak, és már nem okozott nehézséget a megértésük. A tantárgyak kiválasztásához Halmágyi kikérte Segner véleményét, de a tanulandókat az apa, Teleki László gróf írta

elő. Amikor a tanrend hivatalosan megjelent, elküldték Bécsbe, ő kiválasztotta a szerinte szükséges collegiat és postafordultával visszaküldte.

7.4 Gróf Teleki László (1764-1821)

7.4.1 Kézirattári források [MTAK K]

1785-ben újabb két Teleki gróf – László és öccse, Sándor (1768-1788) – érkezett a félévszázados jubileumához közeledő egyetemre. Hiába voltak arisztokraták, nekik is kérvényezniük kellett az úti engedélyt. Az MTA Könyvtár Kézirattárában számos, peregrinációjukkal kapcsolatos dokumentum található. László az előadásokon szorgalmasan jegyzetelt, és a szerzett ismeretek hasznosságát mutatja, hogy a jegyzeteket könyvbe kötve megőrizték. [Vegyes 4r 48] Fennmaradt egy töredékes útinapló is, de ebben csak a tanulmányok utáni utazásról van szó. [Tört. Napló 8r13] Cornides Dániel és a család levelezésében is vannak ide vágó dokumentumok, aztán az apai intelmek az úthoz [Vegyes 4r.18] valamint László két peregrinációs emlékkönyve. [Tört. Napló 8°1 és 8°5] Ezek alapján jól rekonstruálható, milyen céllal indultak és mivel töltötték külföldi tanulmányaikat az arisztokrata családok fiai.

7.4.2 Egy arisztokrata tanulmányai

Odahaza nevelők foglalkoztak velük, erre a szülők igyekeztek tehetséges, külföldi akadémiákat megjáró teológusokat alkalmazni. A nevelővel szembeni elvárások magasak voltak, értenie kellett a joghoz, filozófiához, matematikához és a 'széptudományokhoz', elvárt volt a latin, német és esetleg a francia nyelv ismerete. A Telekiek tehetséges kollégiumi diákok - Kis Gergely, Saátor János és Sipos Pál - egyetemjárását támogatták, hogy visszatérésük után magasan kvalifikált nevelőt kapjon a család. A családi hagyomány elvárta, hogy nyilvános iskolában is tanuljanak, ezért a fiúkat nevelő kísérte a marosvásárhelyi kollégiumba. Így kívánták a demokratikus szellemet és a protestáns felelősségérzetet beléjük csepegtetni. A külföldi tanulmányokat nyugat-európai utazással kötötték össze, hogy a fejlett világ megismerése kitágítsa látókörüket, jobban tudják a hazát szolgálni.

Az apa, Teleki József (1738-1796) 6000 forintot szánt fiai külföldi taníttatására, ami a család éves jövedelmének több mint felét tette ki. [F. Csanak 1983:341] Utazás előtt a tanulmányokra és a viselkedésre vonatkozó tanácsokkal látta el fiait: *Meine väterlichen*

*Ermahnungen für meine zwey Söhne in ihren Abgang in fremde Länder*⁶⁵ [Vegyes 4-r.18], és elvárta, hogy a fiúk ezt az írást havonta mindig újra elolvassák. Arra intette őket, hogy legyenek tisztelettudóak, ne sajnálják az áldozatot, melyet más javáért vállalnak, legyenek istenfélők, becsületesek és ne ártsanak senkinek. A kicsapongást kerüljék, helyette a tanult, okos emberek társaságát keressék. A tanulmányokat illetően arisztokrata számára fontos ismereteket ajánlott a figyelmükbe: filozófiát, statisztikát, politikát és matematikát meg természetesen a nyelvek tanulását. Elvárta tőlük, hogy tökéletesen elsajátítsák a francia és német nyelvet, tanuljanak meg olaszul és angolul és persze gyakorolják a latint is. Az útra Cornides Dániel kísérte el őket. Teleki József a megbízatást búcsúajándéknak szánta, a kiváló tudós 18 éven át volt Teleki titkára és bizalmi embere, de elsősorban történelmi kutatásokkal foglalkozott. Cornides a megbízatás elfogadásával hálálta meg a gróf nagyvonalúságát, és egy évvel eltolta a pesti egyetem professzori székének elfoglalását. Cornidest 1785 őszén a pozsonyi Riedl Teofil váltotta fel, ő kísérte el a Teleki-fiúkat Svájcba, Franciaországba, Hollandiába és Angliába. Cornides Cicero tanításával búcsúzott Teleki Lászlótól. „*Haec studia adolescentiam alunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, adversis perfugium ac solatium praebent, delectant domi, non impediunt foris, pernoctant nobiscum, peregrinantur, rusticantur.*”⁶⁶ (IAA 10477)

7.4.3 Teleki László göttingeni tanulmányai

Göttingenben külön matrikulát vezettek az arisztokraták számára. Ebbe a családi címer és összes rangjuk belekerült, az viszont nem, hogy milyen szakra iratkoztak be. Természetes volt, hogy egy arisztokrata nevelődési folyamatának állomása az egyetem, ahol nem hivatást, hanem műveltséget akar szerezni és társadalmi életet élni. A magyar arisztokratáknak viszont tradicionálisan jogi ismeretekre volt szükségük, és a velük érkező, a közönséges anyakönyvbe beírt nevelők szinte kivétel nélkül mind jogra immatrikuláltak. A Teleki-mentorok feljegyzéseiből nem, de a már említett hallgatói listákból és László kéziratban lévő, eddig feldolgozatlan egyetemi jegyzeteiből összeállíthatjuk, mit tanult az új eszméktől forrongó Európa legkiválóbb egyetemén egy

⁶⁵ *Két fiamnak idegen országokbeli útjukra szóló atyai intelmeim.*

⁶⁶ *Ezek a stúdiumok táplálják a fiatalságot, az öregséget gyönyörködtetik, a szerencsés dolgokat ékítik, a kedvezőtlenekben menedéket és vigasztalást nyújtanak, gyönyörködtetnek otthon, nem haszontalanok a közügyekben, velünk virrasztanak, velünk vándorolnak és velünk vannak a mezey munka közben is.*

magyar gróf. Bár előre nem tervezték, Teleki László legtöbbször a gazdaságtan professzorának, Beckmann-nak az előadásaira járt. Tanult nála ökonomiát, technológiát, áruismeretet és *Policeywissenschaft*-ot. Ez utóbbi új, tipikusan felvilágosodás kori egyetemi tárgynak számított, államjogi, államigazgatási, közgazdaságtani és politikai ismereteket foglalt magába. A *Practicum Camerale* időigényes gyakorlati collegium volt. Utazásokat tettek a környékre, gyárakat, manufaktúrákat, bányákat, gazdaságokat kerestek fel. Az 1785-86-os collegium anyagát Teleki tézisekben dolgozta ki. A tapasztalatszerzés, az otthoni viszonyokkal való összehasonlítás és hasznosítás lehetősége sok hungarust vonzott Beckmann óráira, nemcsak az előkelőket.

Telekiék 1785. október elején Beckmann társaságában Hamburgban töltöttek egy hetet. Minden bizonnyal privatissime vásárolt tanulmányi kirándulás volt ez. Hamburgban működött a híres kereskedelmi akadémia, ezt látogathatták meg, és az akadémia vezetőjénél, a gazdasági elméleteiről neves publicistánál, Büschnél vendégeskedtek. Johann Georg Büsch (1728-1800) Göttingenben tanult teológiát, onnan váltott gazdaságtanra. Nála ismerkedtek meg egy ebéden Friedrich Gottlieb Klopstockkal (1724-1803), az érzékenység kultuszának legjelentősebb német költőjével. [Klopstocks Briefe 2007:272] Klopstock nemcsak a göttingeni Hainbund ifjú költőinek, hanem az írói ambíciókkal rendelkező magyar főúrnak is a mintaképe volt. Meghívta Telekiéket a házába, és László albumába egy Horatius idézettel dedikált (IAA 10390). Bár nyoma nem maradt, de elképzelhetetlen, hogy a verseket és drámákat író, Klopstockért rajongó ifjú gróf ne járt volna kortárs vagy klasszikus irodalmi szemináriumokra.

Teleki Beckmann mellett Schlözer előadásairól készült jegyzeteit őrizte meg. Schlözernél statisztikát és politikát tanult. Előbbire öccsével és Cornides-szel együtt jártak, politikára viszont egyedül iratkozott be. Az apai kívánságnak megfelelően hallgatott metafizikát Federnél és államjogot Pütternél, utóbbiról szintén megőrizte jegyzeteit. A filozófus Johann Feder az „*Augusta zu den drei Flammen*” páholy nagymestere volt. Berzeviczy – szintén páholytag – „*a legfinomabb emberismerőnek és a legnemesebb férfiúnak*” nevezte. Hallgatói rajongtak érte, a magyarok szerint gyönyörűség volt őt hallgatni, ráadásul szabadkőműves ajánlással látta el a hozzá fordulókat. [H. Balázs 1976:103] Feder Teleki Lászlót igen kedvelte, majd mindennap „társalkodott” vele [Thaisz 1821:121] és minden bizonnyal meg akarta nyerni szabadkőművesnek. Ezt azonban az apa nem engedélyezte.

7.4.4 Az emlékkönyvek

Teleki László apja kívánságára naplót vezetett, hogy megtanuljon bánni az idővel és a feladatokkal. Ez a napló elveszett. Egy később kezdett és hamar abbahagyott útinaplót ismerünk csak, amit Teleki 1786. szeptember 21-én nyitott, amikor Göttingent elhagyva hosszabb nyugat-európai útra indultak. Frankfurt, Worms, Mannheim érintésével Heidelberg felé vették útjukat. Mindenütt hosszabb időt töltöttek, vendégségbe, múzeumokba jártak. Ez a napló töredékes, tulajdonosa pár oldal után abbahagyta a vezetését. [Tört. Napló 8r.13] Két peregrinációs emlékkönyvével gondosabban bánt, a Teleki-hagyatékkal együtt ezek is az MTA Könyvtárába kerültek. A kor szokása szerint divat volt két albumot nyitni, egyet a híres embereknek, professzoroknak és egyet a tanulótársaknak.⁶⁷ Ezt az elvet azonban nem tartották be következetesen. Az IAA adatbázisa számára 2013-ben mindkét emlékkönyvet teljes körűen feldolgoztam.

7.4.4.1 Tört. Napló 8°1

Pest

Az 1784. november 7 - 1786. szeptember 14. között vezetett album 50 bejegyzést tartalmaz. Az időbeni első bejegyzés az apától, Teleki József gróftól származik, aki Horatius szavaival „*az iránta érzett leggyengédebb atyai szeretete szerint*” indította útnak fiát. (IAA 10477) Indulás előtt tiszteletkört tettek Pesten Cseh-Szombathy József megyei tiszti főorvosnál, aki maga is göttingeni diák volt és a pesti egyetem professzorainál: a Mitterpacher testvéreknél, Pray Györgynél és Horányi Eleknél. A volt jezsuita szerzetesek a rend feloszlása óta a magyar egyetemen szolgáltak. A történész Pray György (1723-1801) az egyetemi könyvtárat vezette, Mitterpacher Lajos (1734-1814) a természettudományok, József (1739-1788) a matematika professzora volt, a piarista Horányi (1736-1801) pedig történelmet tanított. A katolikusok körében nem volt szokásban az albumozás, ez meg is látszik a volt jezsuiták bejegyzésein: csak a dedikáció szerepel a lapon, dátum, hely megjelölése és inscriptio nélkül. A látogatást minden bizonnyal Cornides Dániel szervezte meg. Cornides ekkor már megkapta professzori kinevezését a pesti egyetemre, de az uralkodótól egy év halasztást és egyúttal megbízatást kapott: történelmi segédtudományokból és könyvtárismeretből kellett továbbképeznie magát Európa akkor leghíresebb egyetemén.

⁶⁷ Berzeviczy Gergelynek és Podmaniczky Sándornak is két emlékkönyvét ismerjük.

Az útvonal: Bécs, Prága, Drezda, Lipcse, Weimar

1785. március elején Bécsből indultak útnak, Prágán keresztül Drezda, Lipcse és Weimar érintésével jutottak Göttingenbe. Bécsben ajánlólevelekért és tanácsokért felkeresték a Göttingent megjárt Prónay Lászlót, Johann Nepomuk Denist, a császári könyvtár őrét és Hell Miksát, a bécsi csillagvizsgáló nagyhírű vezetőjét. Hilchenbach református lelkész franciául adta áldását az úthoz. Prágában, Drezdában és Lipcsében a bejegyzések tanúsága szerint elsősorban a könyvtárakat nézték meg. Természetesen mindenütt a rangjuknak kijáró tisztelettel fogadták őket, de a megtiszteltetés nemcsak a grófoknak szólt, hanem Cornides Dániel tudósi tekintélyének is. Cornidest mindenütt ismerték és elismerték, szabadkőműves kapcsolatai miatt egyébként is minden ajtó megnyílt előtte. A Teleki-fiúknak a látogatások életre szóló élményt jelentettek, hiszen apjuktól nemcsak a rang, hanem a tudás tiszteletét is megtanulták. Lipcsében Adelung fogadta őket és természetesen az egyetemre is ellátogattak Platnerhez. Ugyanazokat a személyeket keresték fel, akiket négy év múlva Cseh-Szombatý Sámuel, ide szóltak az ajánlólevelek vagy a szabadkőműves kapcsolatok. A lipcsei rajzakadémia igazgatója ekkor Adam Friedrich Oeser (1717-1799) pozsonyi származású festő és könyvillusztrátor volt, aki Teleki albumát egy klasszicista stílusú rajzzal és „*Dem Würdigen gewidmet*” felirattal dedikálta. (IAA 10387) A peregrinusok körében köztudott volt, hogy „*Vagyon egy Oeser nevű Magyar Professor is a Várban, szívesen láttya a Magyart.*” [Borzsák 1969:370] Oeser az őt felkeresők emlékkönyveit mindig rajzzal illusztrálta.⁶⁸ Weimart a híres költők, Christoph Martin Wieland (1733-1813) és Johann Karl August Musaeus (1735-1787) kedvéért ejtették útba. Wieland április 2-án, egy napon kétszer is beírt ugyanabba az emlékkönyvbe, egyszer olaszul egy Metastasio idézetet, egyszer pedig kissé pontatlanul Voltaire-t citálta franciául. (IAA 10388-10389) Vajon miről folyhatott a társalgás, ha a német költő kortárs külföldieket idézett?

Göttingen

Teleki 1786. szeptemberben vette újra elő ezt az albumot, búcsúként begyűjtve a professzorok dedikációit: összesen tizenegy professzornál járt. Ha igaz, hogy a diákok az őket tanító professzoroktól vettek búcsút, akkor Teleki László Böhmer és Claproth jogi előadásait is hallgatta, a másik Böhmernél pedig matematikát, eljárt Wrisberg

⁶⁸ Berzeviczy Gergely, Podmaniczky Sándor, Pákei József albumai, [IAA]

anatómiai kurzusára, történelmet tanult Gatterernél és művészetet Fiorillonál. Johann Dominicus Fiorillo (1748-1821) a képzőművészetek és művészettörténet professzora volt, katolikus vallású. Fiorillo nemcsak egy szép Mursy-idézettel búcsúzott a fiatal gróftól, hanem rajzzal is. A képen Hamilcar harci fegyverzetben mutatja az irányt a gyermek Hannibálnak. (IAA 10407) A professzorok az inscriptiokat illetően nem voltak túl kreatívak. Böhmer, Gatterer „*Historia vitae dux, veritatis via.*” és Pütter „*Deo et rei publicae*”⁶⁹ minden ismert inscriptioja ugyanezt a sort idézi, Schlözer, Heyne, Feder viszont mindig mást.

7.4.4.2 Tört. Napló 8°5: Göttingen

A másik album szinte valamennyi bejegyzése Göttingenben született. Azok a diáktársak írtak bele, akikkel a „*Római Szent Birodalom*” két magyar grófja barátkozott. Érdekes képet mutat a feldolgozás: három királyi és négy fejedelmi herceg, 11 gróf, 8 báró, 12 nemes és 9 '*Hofmeister*' szerepel az aláírók között. Ebben az időben tanult Göttingenben az angol király három fia: a sussexi, a cambridge-i és a cumberlandi királyi herceg. Dieterich könyvkereskedő teljes házáat bérelték a *Mühlenpfortén*, és inkább diák, mint fejedelmi körülmények között laktak benne udvartartásukkal. A király ügyelt rá, hogy a személyzetet német tartományából állítsák ki. A legfőbb főudvarmester lüneburgi volt, a főlovász eichsfeldi, a „társasági gavallér” hannoveri hadnagy. A hercegekkel együtt a kíséret is immatrikulált, ki-ki a rangja szerinti anyakönyvbe. A királyfiak mellett a lichtensteini, a nassaui és az anhalti trónörökös jelenléte mutatja, milyen rangja volt a Georgia-Augustának ebben az időben. Demokratikus szemléletük jele, hogy az albumba a nevelők is bejegyeztek. A társaságba az alacsonyabb sorból származó tehetséges mentorok ugyanúgy beletartoztak, mint az arisztokraták.

Ebben az albumban 59 bejegyzés található, 24 francia, 17 német, 9 angol és mindössze 8 latin nyelvű. A német inscriptiok többsége kortárs költőktől – Schiller, Wieland, Klopstock, Hölty - származó idézet, a franciák között Voltaire-t négyszer, Rousseau-t kétszer citálják. Az angol idézetek ennyire nem frissek: John Knox, Shakespeare, de a 18. századi Pope és Sterne is klasszikusnak számítottak már. Vallásos tartalmú inscriptio ebben az albumban nem fordul elő. A francia inscriptiok között sok (10) bölcs mondás található, ami minden bizonnyal az egyetem népszerű francia lektorának,

⁶⁹ *A história az élet vezére, az igazság útja illetve Istenért és a hazáért.*

Chateaubourg tanításának köszönhető. Chateaubourgnak is volt emlékkönyve [StAGö Stabu 100], ebben a két Teleki-fiú és második nevelőjük, a pozsonyi Riedl Thomas Theofil árnyképpel díszített, francia nyelvű *inscriptioit* olvashatjuk. Teleki László tanárának Rousseau-t idézett.

Ha a bejegyzők szerint vizsgáljuk az anyagot, megállapíthatjuk, hogy a latin idézeteket jobbra a nevelők jegyezték be, az angol és francia szövegek többsége (18) pedig a hercegektől és a grófoktól származik. Ezek az adatok azért is érdekesek, mert a másik Teleki-emlékkönyv 50 *inscriptiojából* 34, azaz 68% latin nyelvű, és a latin túlsúlyát láthattuk Cseh-Szombaty és Freysmuth emlékkönyveiben is. Azaz az akadémiai műveltség hagyományosan még a latint jelenti, de az arisztokráciát a divatos kortárs irodalom és filozófia érdekli, a modernitás hívei. Persze ez kordivat, egyfajta sznobizmus. Mindenesre az arisztokrácia előbb szakított elvben a tradíciókkal, mint ahogy ezt a kenyérkereső értelmiség tette.

Göttingeni példák alapján úgy gondolom, hogy általában a magyar arisztokrata családokra és különösen a Teleki családra más mentalitás volt jellemző. Teleki József nem rangnak, hanem elkötelezetten hivatásnak tekintette megbízatásait, az új irányzatokból csak az általa értékesnek tartottakat vette át, és erre nevelte gyermekeit is. Az apai, a családi mintát láthatjuk Teleki László életpályáján: különböző, egyre magasabb társadalmi és politikai tisztségeket töltött be. Volt királyi kamarás, táblabíró, református egyházkerületi gondnok, de minden szabad idejét a tudományoknak és a társadalmi hasznosságnak szentelte. A családi könyvtárat szenvedélyesen gyarapította, egész életében egy tudós akadémia megalapításán fáradozott. Nem élhette már meg, hogy fia, Teleki József lett ennek az akadémiának az első elnöke, és hogy családi könyvtárával valójában a Tudományos Akadémia könyvgyűjteményét alapozta meg.

8. DIÁKMENTALITÁS

8.1 Az egyetemi törvények

A statútumok 74-88.§-a tartalmazta a diákok kötelességeit, tiltásokat, figyelmeztetéseket, elsősorban azt, hogy milyen viselkedést vár el tőlük az egyetem. [Ebel 1961] Az idők során hozott új rendeleteket először a hirdetőtáblán tették közzé, majd 1755-ben, 1763-ban és 1796-ban ezekkel kiegészítve újra összefoglalták a statútumokat, és több ezer példányban kinyomtatták. A brosúra kiadását részben az

egyetemi, részben a hannoveri büdzsé finanszírozta, és nemcsak a diákoknak, hanem a polgároknak, nyilvános helyeknek, környékbeli településeknek is juttattak belőle. Az immatrikuláció során a diákok kézhez kapták az egyetemi törvényeket, felesküdték rá, betartását viszont sokan nem vették komolyan.

A diákság ugyanis nem az előírásoknak, hanem a diákhagyományoknak megfelelően kereste identitását a városi közösségben. Nekik is voltak saját íratlan törvényeik, a *Comment*, mely a diákhagyományokat, szokásokat, a diákok egymás közti viszonyát foglalta össze. A *Comment* a jó magaviseletről, tisztességről, udvariasságról és bajtársiasságról szólt, kiinduló gondolata az akadémiai szabadság és egyenlőség volt. Aki ezt megsértette, párbajjal fizetett, holott a párbaj az egyetemi törvények szerint eleve tiltott volt. Ugyanekkorá vésztégnek számított az adott szó megszegése is.

Az akadémiai szabadság privilégizált állapotot jelentett, lehetővé tette a féktelen, olykor erőszakba hajló életvitelt és más társadalmi csoportok lenézését. A diákok többségét eleinte a jénainak is nevezett hírhedt *renommista* magatartás jellemezte. A renommistákat magasra csapott kalapjukról, görbe kardjukról, térden fölül érő csizmájukról és harsány, sokszor erőszakos modorukról lehetett felismerni. Mindennapos volt a *pennalizmus*,⁷⁰ az őrséget provokálták, kalapban ültek az órákon, verekedtek. A város lakóit szinte sokkolta a sok zabolátlan fiatalember jelenléte. Mindennapossá vált az utcai lármázás, az ablakok betörése. 1737-ben, az egyetem ünnepélyes felavatásán a diákok ugyan kifogástalanul viselkedtek, de az ünnepség után már randalíroztak, bedobálták az ablakokat. Éjszakánként ittasan, lármázva, pisztollyal, karddal felfegyverkezve vonultak végig a városon, rettegésben tartva a jámbor filiszteusokat. „*Mintha az ilyen brutális, értelmetlen és meggondolatlan cselekedetek jelentenék az akadémiai szabadságot és határoznák meg az igazi akadémiai ifjú jellemét. Csak az tudja elképzelni, mit jelentett az örökös garázdaság, láрма, zavargás, vivat és pereal*”⁷¹ kiáltozás a városban, aki ezt kénytelen volt elszenvedni” – írta Hollmann professzor évtizedekkel későbbi emlékirataiban. [Hollmann 1787:24]

⁷⁰ Egyfajta beavatás: öregebb diákok az újonnan jötteket „pennale”-nak gúnyolták (tolltartó, a.m. csicska), és az első évben nagyon megalázó módon bántak velük. Alantas munkákat kellett végezniük, gúnyolták és gyakran bántalmazták is őket.

⁴⁶ *Éljen! Le vele!* A leggyakoribb diákjelszavak a 18. században.

A diákok magatartását ugyanakkor a származás, az egyetem elvárásai és a mindenkori környezet is befolyásolta. A Göttingenbe beiratkozó diákok eleinte még az egyetemi diákhagyományok szellemében viselkedtek, és a göttingeni stílus a jénai féktelen kötekedés meg a lipcsei nevetséges piperköcség között ingadozott. Ahogy nőtt az egyetem presztízse, egyre több előkelő családból származó ifjú tanult itt, és egyre jobban érvényesült az alapító által elvárt magatartás, hogy a Georgia Augusta a tudományok és a jó modor alma matere legyen. Kialakult egy új diáktípus, melyet a mentalitástörténettel foglalkozó szakirodalom *göttingeni típusnak* nevez.

A diáklétszám növekedése magával hozta a kisebb közösségek alapításának igényét. Megalakultak a Landsmannschaftenok, az azonos tartományból, országból jött, azonos nyelvet beszélők közösségei. Tagjaik a bajban segítették egymást, maguk közül vezetőket választottak és saját törvényeik voltak. Divatba jött a mindenkori nemzeti színek, kokárdák viselése, mely provokálóan hatott a többségi társadalomra. Ezért aztán betiltották az együvé tartozást kifejező jelképek, szalagok, ruhák használatát, a társaságokat viszont nem, hiszen létezésük a diákok identitásában fontos szerepet játszott. Az 1740-es évektől veszélyesebb diákcsoportok alakultak és váltak hangadóvá az egyetemeken: a Studentenorden, azaz diákrendek. Egyes kutatók szerint a diákrendek valójában szabadkőművesek által alapított egyetemi páholyok, titkos szervezetek voltak. [Kuhn-Schweigard 2005:35] Tagjaik örök barátságra esküdtek fel, jelentős összegeket fizettek a rend kasszájába, titkos jeleket használtak, titkos összejöveteleket tartottak. Az egyetem vezetése őket szigorúbban kezelte, és bár 1765-ben az összes diákrendet betiltották, azok titokban továbbra is működtek.

Münchhausen az egyetem jó hírnevének érdekében kemény szigort várt el a professzoroktól, mivel a diákok felett minden esetben az egyetemnek volt ítélkezési joghatósága. Az egyetemi szenátus a büntetések kiszabásában mégis elnéző volt. Eleinte csak figyelmeztették a diákokat, hogy hagyják abba az éjszakai lármázást, viselkedjenek fegyelmezettebben. A büntetési tételek között az enyhének számító pénzbüntetés és az *áristom* – szobafogság – volt a leggyakoribb, ezt követte a *karcer*, azaz a fogda. Ritkán fordult elő a *consilium abeundi* – az egyetemről való ideiglenes – és a *relegáció*, a végleges kizárás. Az egyetemi bíróság⁷² jogköreit a királyi privilégium, a *Statuta*

---

⁷² *Universitäts- vagy Gerichtsdeputation*

Generalia Academiae Georgiae Augustae de 7mo Dec. Anno 1736 szabályozta. [Ebel 1961] Egyszerűbb ügyekben a prorektor jelentette a bíróságot, súlyosabb esetekben összehívta a deputációt: a bíróság elnöke a prorektor volt, tagjai a négy dékán, munkájukat a szindikusz és egy titkár segítette. Vizsgálatokat folytattak és ítéletet hoztak. Az egyetem legfőbb határozathozatali szerve az egyetemi szenátusz (consilium) volt, melynek valamennyi rendes professzor, összesen 19 személy volt a tagja. A század során az egyetemi bíróság 5221 esetben ítélezett, ebből 805 rendzavarás miatt volt. Büntettek iszákosságért, tiltott hazárdjátékért, csendháborításért, zavargásokért és dohányzásért is, ugyanis 1772 óta tilos volt az utcán és a sétányon dohányozni. (14. táblázat). A legtöbb vétség (1725) adósság miatt keletkezett, ezért külön ediktumban szabályozták a tartozások visszafizetésének kötelezettségét és sorrendjét. [Brüdermann 1990:533f]

14. táblázat: A bírósági ügyek megoszlása 1734-1803 között [Brüdermann 1990]

	1734-1743	1744-1753	1754-1763	1764-1773	1774-1783	1784-1793	1794-1803	Összesen
Immatrikulált	1852	2614	2271	2919	3976	3885	3715	21232
diákok közötti konfliktus	56	183	133	243	224	108	162	1109
konfliktus a polgárokkal	13	54	42	170	129	55	56	519
adósságper	91	154	146	540	288	263	243	1725
egyéb	131	245	184	377	294	248	389	1868
összesen	291	636	505	1330	935	674	850	5221

A szigor és a sok büntetés meghozta eredményét, a táblázatból is jól látható a bírósági ügyek visszaesése a 80-as évektől. Göttingent a tudományok és a finom modor nevelőiskolájaként emlegették, a göttingeni mintadiáknak számított, aki a tanulásra koncentrált, jó magaviseletű és illemtudó. „Az előadótermekben jól nevelt, illemtudó fiatal emberek ülnek példamutató figyelemmel és csendben.” [Müller 1790:30]. Az egyetem vezetése is ezt próbálta a kezdetektől közvetíteni: a félévenként leköszönő és hivatalba lépő új prorektor egyaránt kiemelte a diákok példamutató magaviseletét, a királyhoz küldött jelentésekbe is ezt írták bele. A király pedig ezt továbbította követői

útján a birodalmi gyűlésre. 1794-ben a göttingeni ifjúság számított az ancien regime utolsó bátyának: „*Göttingenben nincs demokratikus szemlélet, politikai meggyőződés. Kitűnő magaviselet, a törvénnyel és a feljebbvalókkal szembeni tisztelet jellemzi a diákságot,*”⁷³ - szólt a királyi jelentés. [Denecke 1938:77f]

8.2 *Der Göttinger Student*: a mintadiák

Az utókor Göttingenről alkotott képe ezt az állapotot rögzíti. Csakúgy, mint a 1813-ban írott *Der Göttinger Student* című könyv. [Wallis 1985] Ezt lapozva azt olvashatjuk, milyen szorgalmas a göttingeni diák: reggel ötkor kel, napi 10-12 órát tanul, és csak akkor keresi a jó barátok társaságát, ha mindennapi feladatát elvégezte. Este önvizsgálatot tart, és ha nem találja elegendőnek aznapi munkáját, még 1-2 órát este is a tanulásnak szentel. Szórakozásként egészségügyi sétákat tesz, vagy olvas, és csak vasárnap délután indul mulatságba - természetesen a városon kívül – ahol lehetőség nyílik táncolni, kuglizni vagy csendesen pipázva szemlélődni. Minden luxust kerülve, de tisztán és rendezetten öltözködik, házigazdájával udvarias, diáktársaival szemben becsületes, megbízható. Göttingenben nagy szorgalom, jó hangulat és makulátlan erkölcs jellemzi a diákságot, írta Wallis. Néhány átutazó vagy újonnan érkező diák nevezhető csak kötekedőnek, de nem jénai mértékkel. Egyébként is a máshonnan érkezők durvasága a jó göttingeni stílust nem tudja megzavarni, ellenkezőleg, az van jótékony hatással a neveletlen jövevényre. Oly sok külföldi diák pedig, mint itt, egy egyetemen sem található, és a sok náció összefolyása gazdagítja a diákok ismereteit és tapasztalatait.

8.3 A magyar imázs: szorgalom és jó magaviselet

A magyarokat kezdettől fogva szorgalom jellemezte. Ha átvizsgáljuk a fennmaradt leveleket, naplókat, kitetszik, hogy a *Göttinger Student* által ajánlott szemeszterenkénti 4-6 collegiát jóval túlteljesítették. Teleki Pál 1753-ban hét collegiát tanult a nyelveken kívül, Berzeviczy Gergely 1785-ben hetet, ráadásul rendszeresen hegedű- és vívóleckéket vett. Budai Ézsaiás 1792-ben még rajtuk is túltett: reggel 6-12-ig hat collegiát hallgatott, délután 5-ig olvasgatott, és 5-7-ig még két leckére sietett. [Borzsák 1955:170ff] A szorgalom mellett a jó magaviselet sem maradt el. Kis János írta 1791-re

⁷³ Az ügy előzménye, hogy a Német Birodalom összes egyetemén 1794-ben be kellett tiltani a diákrendeket, de a göttingeni diákrendek vezetői maguk mondtak le ünnepélyesen további létezésükről.

visszaemlékezve: „*Nemzeti felekezetünk becsületét minden mocsoktól megőriztük, még szebb fénnel díszíteni igyekeztünk. Nem is találtatott közöttünk egy is, ki tisztességes magaviselettel s tanulási szorgalommal nem jeleskedett volna*, [Kis 1845:104] Az 1790-es göttingeni diáklázadást követően Schedius Lajos több társával levelet küldött a hannoveri előjáróknak a „*bestere und gesittetere*”⁷⁴ diákok nevében, kérve annak kinyilvánítását, hogy a két főkolompost – Döringet és Grothaut - korábbi életvitelük és nem a diáktisztesség helyreállítását célzó lázadás miatt relegálták. [UAG C 43] 1795-ben egy Pfandler nevű soproni diákot relegációval büntettek „*Csakugyan magyarokul mind a két hazából sokan lévén, a Regierunghoz... folyamodtunk, s megengedtek Pfandlernek, minthogy mióta az univerzitás fennáll, soha több magyart nem relegáltak.*” - számolt be az esetről Fogarasi. Fogarasi úgy tudta, hogy Pfandler Mátyást tiltott párbajért relegálták [Fogarasi 1974: 235]. Az igazság az, hogy Pfandler az unitisták titkára volt, és a társaság betiltásakor 1795-ben *consilium abeundival* sújtották. Az unitisták többi tagja (köztük még egy magyar, Sipos Pál) egyenként tíz nap elzárást kapott.⁷⁵ [Denecke 1938:79]

Nem mindenki jeleskedett jó magaviselettel. Már kezdetekben is előfordultak Göttingenben csaló magyarok, Rosner Pál pozsonyi matematikust felhalmozott adósságai és egyéb „*bujálkodása*” miatt a prorektor 1753-ban *Stadtaresttel* sújtotta, nem hagyhatta el a várost. Az akadémiai bíróság aktái között azonban kevés magyar vonatkozású ügyet találunk. Kivétel az az aktaköteg, ami Bethlen Elek gróf adósságait tartalmazza. A gróf nagylábon élt, a nagyapjától a peregrinációra kapott 10000 birodalmi tallért hamar elköltötte, ezek után – megszegve az akadémiai törvényt is – további 30000 tallér adósságot csinált. [Futaky 2007:167f]

8.4 Szórakozás

Nemcsak a tanulás töltötte ki a magyarok mindennapjait. Ki-ki társadalmi rangja szerint mulatozott: az előkelők szánkás multságokon vagy vadászaton vettek részt telente, amelyet közös étkezés és borozgatás követett. Vendégségbe jártak, vagy ők fogadtak otthonukban vendégeket. Az ételt vendéglőből hozatták, de hozzá tokaji aszút ittak. „*A vendégek vacsorán is megmaradván, éjfélig táncoltak bak táncot. A muzsikásoknak kész pénzt, 6 tallért fizettünk.*” (Halmágyi 1906:522) Berzeviczy anyjának pontosan

⁷⁴ jobb és illemtudóbb

⁷⁵ Azaz sántít az állítás, hogy a göttingeni diákrendek önként oszlottak fel.

megírta hétvégi programját: szombaton nyilvános koncertre megy, vasárnap vizitál a professzoroknál, majd társaságban kártyáznak: tarokkot, whistet. Néha bábra volt hivatalos, itt menüettet, cotillont és angol táncokat táncoltak. A bál nem olyan volt, mint otthon: mindenért, még a belépőért is fizetni kellett. [Berzeviczy 1897]

A magyar nemesek a külföldi előkelők társaságát keresték, jól tükröződik ez az albumbejegyzésekben. Podmaniczky Sándor⁷⁶ emlékkönyveiben 122 göttingeni inscriptio található, ebből 39 professzorok és 41 nemesi jogállású német vagy egyéb külföldi előkelők bejegyzése (65%). Teleki László emlékkönyveinek 69 göttingeni bejegyzésében ez az arány 68%. A szegényebb diákok időtöltése egyszerűbb volt, bár ők is hivatalosak voltak a vasárnapi professzori vizitekre. A magyarok általában szűk körben, maguk között szórakoztak, a kollégiumi hagyományok szellemében rögtönzött komédiákat adtak elő, főztek - „egy magyaros vacsorát, s arra hazánkfiái közül többeket meghíván egy estvét jó kedvvel töltünk el” [Kis 1845:108] -, kirándultak, ugratták egymást vagy tudományos vitákat folytattak. Nem volt közöttük sem vallási, sem nyelvi ellentét. „Szép egyetértésben éltünk.” Az emlékkönyvi bejegyzések szerint a göttingeni hungarusok elsősorban ott tanuló honfitársaikkal és a hasonló társadalmi állású német diákokkal barátkoztak.⁷⁷

8.5 A magyarok és az 1790. évi diáklázadás

Kivonulás nem sok volt a német egyetemek történetében. 1777-ig 41 alkalommal [Bahnsen 1973], Göttingenben a 18. században pedig mindössze egyszer fordult elő. Ez az eset egyszerű, szokványos történetként indult: 1790. július 25-én vasárnap délután egy vándor asztaloslegény és egy diák összeszólalkozott, ami nem számított ritka esetnek. A diák a legény hangvételét udvariatlannak ítélte meg és egy pofonnal akarta megleckéztetni. Ebből verekedés támadt, a helyi asztaloslegények csoportszolidaritásból jól ellátták a diák baját. A diákok a társukon esett sérelem miatt elégtételt követeltek, este párszázan végigvonultak a városon, randalíroztak, majd összetörték az asztalosok új céhtábláját. Most az asztalosok kívánták megtorolni a becsületükön esett sérelmet,

⁷⁶ Podmaniczky 1784-86-ban tanult Göttingenben. Két emlékkönyve HANS 48 Ha ill. 48 Hb jelzet alatt. Az albumokat az IAA számára 2012-ben teljes egészében feldolgoztam.

⁷⁷ Az IAA-ban feldolgozott göttingeni vonatkozású 14 magyar tulajdonosú emlékkönyv jelenleg (2004. szeptember 30) összesen 546 göttingeni bejegyzést tartalmaz.

összehívták a göttingeni és a környékbeli céhek legényeit és inasait, erőszakkal kényszerítve a más céhbelieket is. A mészárosok, kádárok, fodrászok és szakállnyírók megtagadták a csatlakozást, semmiképpen nem akartak a *Knoten*-nal ('bunkók', a legények gúnyneve) a *Burschen* ('fiúk', a diákok elnevezése) elleni közös dologban részt venni. [Brüdermann 1791:83] Szemtanúk szerint voltak vagy hétszázan, piros kokárdát tűztek a kalapjukra, italtól feltüzelve és botokkal felfegyverkezve támadtak rá az előadásokra tartó diákokra. A diákok egy része a városházára futott, de onnan az őrség kizavarta őket, mások a polgárházak kinyíló kapuin menekültek be. Aki épségben hazaért, nem mert többé kimozdulni. Az előadások elmaradtak, az egyetemi bíróság folyamatosan ülésezett, elfogták és karcerba zárták az előző nap főkolomposait. A városi magisztrátus ugyanezt tette a legényekre vonatkozóan, összesen 6 diákot és 32 legényt tartóztattak le, és rendkívüli állapotot hirdettek. A rend helyreállításához behívták a katonaságot.

A diákság tradicionális harci eszköztárából előbányászta a leghatékonyabbat: elhagyták a várost. Működött a diáksolidaritás vagy a csoportkényszer, majdnem minden diák kivonult Göttingenből az egy óra járásra fekvő Kerstlingeröder Feldre. Tudták, nélkülük nincs egyetem és a város megélhetése⁷⁸ is kockán forog. Visszatérésükhöz feltételeket szabtak: büntetlenségük biztosítását, a céhlegények megbüntetését és ünnepélyes bevonulást a városba. Feltételeiket végül teljesítették, a diákokat zeneszó és ingyen sör fogadta, a katonaság szalutált. A következő napokban született ítéletek az céhlegényeket marasztalták el: súlyosabb büntetést kaptak, mint a diákok, akik közül csak kettőt zártak ki ideiglenesen az egyetemről. A presztízsharcot a diákok megnyerték.

8.5.1 A történet feldolgozása

A göttingeni kivonulás történetét Stefan Brüdermann részletesen feldolgozta és egy forráskiadványban közzétette. [Brüdermann 1991] Átvizsgálta az egyetemi és városi iratokat, bírósági aktákat és tanúvallomásokat, kortárs levelezéseket, a korabeli sajtót, valamint egy német diáknak, F. G. August Schmidtnak az eseményekről vezetett

⁷⁸ A 8000 lakosú városban mintegy ezren számítottak az egyetemhez tartozónak, köztük 844 diák. A diákok évente 400.000 birodalmi tallér bevételt jelentettek a városnak és az egyetemnek.

naplóját⁷⁹ és az emlékkönyvi bejegyzéseket. Ezek alapján írott tanulmánya a diákok határozottságát, öntudatosságát, fegyelmezettségét emeli ki, ahogy az akadémiai szabadság biztosította jogaik és a diákbecsület védelmében felléptek és érdekeiket képviselték. A Göttingenből kivonult diákok ugyanis katonai egységekbe szerveződtek, egyesek szerint kilenc, mások szerint tíz, egyenként 50-80 fős csapat egységet – *Compagnie* - alakítottak ki. Minden egységnek volt neve, kapitánya és adjutánsa és volt egy generalissimus, akinek mindenki katonai engedelmességgel tartozott. A kerstlingerodei tábor járőrökkel biztosították, a táborba bejutni, de onnan elmenni sem lehetett engedély nélkül. A katonai rend kialakításában sokan a diákrendek szerepét látják. Mivel titkos vagy tiltott társaságokról van szó, nem sokat tudunk róluk, de emlékkönyvi bejegyzésekben a titkos diákrendek monogramjai rendre előfordulnak. Ebben az időben Göttingenben kimutathatóan csak az unitisták csoportja létezett [Deneke 1938:72-74] ezért valószínűbbnek látszik a *Landsmannschaftenok* szerepe, ezt mutatja a magyarok viselkedése is. [Rab 2004b]

A diákok követeléseiket három levélben fogalmazták meg, az elsőt aláírásukkal erősítették meg, az egyetemről írásos választ, elszenvedett sérelmeikért elégtételt követelve. Négy napot vártak erre, mígnem egy lovas deputáció élén az egyetem részéről Ayrrer professzor, a városvezetés részéről Kleve főtanácsos és a kereskedők céhének képviselőjében Berkenbusch céhmester hozta el a kívánt elégtételt. A diákok csütörtökön este fegyelmezett katonai rendben, az egyetem zászlaja alatt ünnepélyesen bevonultak a városba. A polgárok éljeneztek, az asszonyok sírtak, mikor a királyi hercegeket, Less prorektort és a velük együtt érző professzorokat háromszoros viváttal köszöntötték. A bevonulást napokig tartó ünneplés követte, a diákokból élő polgárok egymást túllícitálva kedveztek kávéval, sörrel, süteménnyel a fiataloknak, ünneplő transzparenszeket, éltető rigmusokat nyomtattak ki. A diákok bíróságot állítottak fel, ahova megidézték a zendülés során nekik segítséget nem nyújtó polgárokat, és büntetésként a jövőben nem vették igénybe a szolgáltatásaikat. Elszámoltatásra beidézték azokat a társaikat is, akik nem vettek részt a közös kivonulásban. Őket az íratlan diákkomment szellemében kiközösítették.

⁷⁹ Geschichte des Aufruhrs zu Göttingen vom 25. bis zum 30ten Jul. 1790, aufgez. am 30. Jul. 1790. Az eredeti napló nincs már meg, 1909-ben készült másolata göttingeni magántulajdonban van. Részleteket és az egész naplót is többször publikálták, többek között [Brüdermann, 1791:81-90].

8.5.2 Magyar vonatkozások a feltárt forrásokban

A Stefan Brüdermann által feltárt forrásokban újra meg újra magyar vonatkozásokra bukkanunk. Az újságok a diákok példamutató magatartása mellett külön kiemelték a magyarokat. Az Altonaischer Mercurius azt írja, hogy a diákok éjszakára a környékbeli falvakba húzódtak, és *„csak a született magyarok mertek az erdőben maradni.”* Nem kevés csodálattal jegyezte be ugyanezt naplójába Schmidt: *„A sok magyar a szabad ég alatt aludt az erdőben. A tűz köré heveredtek, a tűz őrizte őket, párnaként követ tettek a fejük alá.”* Ő írja azt is, hogy a diákok néhány gróft tárgyalni küldtek az egyetemi szenátushoz *„A követek közül egy magyar báró tűnt ki leginkább, huszár uniformisa aranytól csillogott.”* [Brüdermann, 1991: 85-86]

A július 27-én kelt petícióhoz mellékelte aláírás lista 253 aláírást tartalmaz, köztük 19 magyarét. A sort a grófok és a magyarok aláírása nyitja: az első szignó gróf Kendeffié, majd a két holsteini Rantzau gróf és nevelőjük következik érthető módon, mert ők áldozatul estek az iparosok hajtóvadászatának. A további aláírások: Graf Rhédei, Joseph Wásárhelyi, Sigmund von Katona – hármójuk neve összevonva: aus Siebenbürgen – majd Christian Engel aus Ungarn, Dominique Imreh aus Siebenbürgen, Joh. Binder dito, ezután még 4 gróf – a német Merfeld (Merveldt), Einsiedel, Oeynhausén és az osztrák Paar – a nevelőikkel együtt. A többi aláíró neve elkülönítve: *„sämtliche Versammelte in Kirschlingerode”* cím alatt. Joggal feltételezhetjük, hogy az aláírás ötlete a magyaroktól származott, a megkezdett ívet körbevitték, és a csoportokba verődött diákok aláírták. A magyarok többsége egy tömbben volt, hiszen további kilenc magyart szintén egymás mellett találunk a papíroson: Szegedy, Kováts, Látzai, Asbóth, Czika, Márton, Héczei, Csató és Schedius neve együtt fordul elő. Harciasságukat választott nevük mutatja: Asbóth Menydörgés, Márton Tüzeskő, Kováts Zabola.

8.5.3 Magyar forrás az eseményekhez: Katona Zsigmond útinaplója

Nemcsak Schmidt vezetett naplót az eseményekről. Az Erdélyi Kárpát-Egyesület honismereti folyóirata, az *Erdély* 1909-ben folytatásokban közölte Katona Zsigmond peregrinus naplóját Szádeczky Lajos értő gondozásában.⁸⁰ [Katona 1909] Az eseményeknek az egyetemi levéltárban őrzött iratanyagát [UAG C] átvizsgálva Katona

⁸⁰ Az eredeti kézirat az Erdélyi Magyar Egyesület majd onnan a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárába került [EME 15692/1909]

nevével többször is találkozunk. Ő volt az, aki két társával a kivonult diákok követeként az első petíciót az aláírásokkal együtt az egyetem vezetésének átnyújtotta, és ő jelent meg Less prorektor előtt még aznap délután újra, hogy a diákok többségének kívánságát tolmácsolja: adják ki írásban is a délelőtti szóban közölt consiliumi határozatot. Katona Zsigmond volt tehát az aranytól csillogó huszárruhába öltözött magyar báró Schmidt naplójában!

8.5.3.1 Katona útja Göttingenig

Katona Zsigmond 1789 nyarán Zilahból indult útnak, hogy sok erdélyi társához hasonlóan a göttingeni egyetemen tanuljon. Naplója alapján nyitott, érdeklődő ugyanakkor határozott fellépésű, önálló véleményű, bátor és büszke ember benyomását kelti. Magát nemesi előneveivel immatrikulálta - Sigismund Katona de Sáros-Berkesz –, a magyar és a dán grófokkal barátkozott, így érthető, hogy Schmidt és mások is bárónak gondolták. Mindössze 23 éves volt, mikor 160 atyai arannyal a zsebében útnak eredt. A Partiumban még a rokonoknál szállt meg, mindenütt ünnepelték, búcsúztatták a peregrinációra induló fiatalembert. Pár napot Debrecenben, majd Pesten időzött, ahol ismerősökkel, szintén külföldi akadémiákra tartó diákokkal találkozott. A pesti sokadalom nem tetszett neki, a fogadók „*végzetlen csúf természetű és istentelen emberekkel rakva voltak*”. Egy „*billét-szedegető*” meg is pofozott a gorombaságáért. Győr érintésével három és fél nap alatt ért Bécsbe. Kendeffiéknél szállt meg, ahol a szintén Göttingenbe igyekvő társasággal az útipasszusra várva majd három hetet töltött. Megnézték Bécset, Schönbrunn, kocsikáztak, szórakozni jártak. Naplójában részletesen beszámolt a látottakról, hozzáfűzve saját véleményét. A minden iránt érdeklődő vidéki fiatalember szemével nézte a császárvárost, csodálat helyett inkább kétkedéssel. Erkölcstelenség, szemtelenség, korhelység mindenütt, „*melyek a tudatlan és keveset látott ifjút könnyen veszedelembé vihetik.*” Katona nyitott szemmel és füllel járt-kelt, a napló tele van bécsi udvari pletykákkal, anekdotákkal.

Útlevelét nem várta meg, Rhédei Ádámék társaságában szeptember 7-én útra kelt és szeptember 28-án érkezett meg Göttingenbe. A Duna-völgyén keresztül Nürnberg felé vették útjukat, ez volt a Göttingenbe tartó diákoknak az egyik hagyományos útvonala. Az út két hét alatt megtehető, de Katonáék nem siettek, az érdekesebb helyeken elidőztek, megnézték a nevezetességeket, híres embereket látogattak meg. Élvezetes

útleírás Katonáé, friss szeme nemcsak látja a világot, hanem észreveszi az élet apró, hétköznapi dolgait, és összeméricskéli saját értékrendjével.

8.5.3.2 Megérkezés Göttingenbe

Göttingenben hamar alkalmazkodott a körülményekhez. A kolozsvári kollégiumból jól ismert Pataki Sámuellel – „*doctor Pataky uram*” fiával - költözött egy házba, aki itt már két éve medicinát tanult. Kosztot fogadott, csizmapucolót, mosót és „*frizert*”, jó pénzért. A szállás 8 és fél Lajos-arany volt egy évre, a mosás 4, a fodrász 3, a csizmatisztítás 3 tallérba került negyedévenként. A négyfogásos ebédért és háromfogásos vacsoráért 9 tallért fizetett havonta. Szabót is keresett, hogy magyaros viseletét fekete „*Statskleid*”-re cserélje át. Csizma helyett csatos cipő és harisnya, térdnadrág, mente helyett 'Rock'. Ezt tette a Göttingenbe érkező összes magyar diák, nem akartak magyar viseletükkel feltűnést kelteni. Amíg a ruha nem készült el, nem is ment sehová, mégis – ha hinni lehet Schmidtnak – a diákok petícióját díszes magyar mentéjében nyújtotta át az egyetemi szenátusnak.

1789. október 5-én jogi tanulmányokra iratkozott be, a napló szerint Spittlernél „*Völkergeschichte-t* és *Universalis Historiát*” hallgatott, Federnél logikát és metafizikát, Beckmann-nál „*Polizejis Cauzarat*”, az anatómia professzor Wisbergnél pedig jogászok és filozófusok számára tartott antropológiát, de találkoztunk nevével Schlözer és Lichtenberg katalógusaiban is. Vízitált a királyi hercegeknél és a híres professzoroknál, Gmelinnél, Pütternél, Gatterernél és Heyne-nél. Heyne óvta, „*vigyázni kell az új purschoknak,⁸¹ mert hamar rossz társaságba elegyítik, de megfelelttem reá, hogy milyeneket lehet attól féltetni.*” Katona Patakival és az Erdélyből ismert 'purschokkal', a két magyar gróffal meg környezetével barátkozott. A naplóban részletesen írt úti élményeiről, kikkel találkozott, kit és mit látogatott meg. Sokat anekdotázott, a göttingeni másfél év viszont töredékes: az első napok eseményein, néhány a környékre tett kiránduláson és a „*göttingai revolutionak historiáján*” kívül nem tájékoztat egyéb dolgokról. Úgy tűnik, a tanulás vagy az új életmód elvonta a rendszeres naplóvezetéstől, vagy túl egyhangú volt a göttingeni élet, kevés az említésre méltó érdekesség.

---

⁸¹ Bursche, a.m. 'legény', a diákok neve a 18-19. században.

8.5.3.3 „A göttingai revolutionnak historiája”

A verekedésbe fajuló vasárnap délutáni összezőrdülést és az asztalosok zendülését kiváltó casus bellit, azaz a céhtábla leverését és pellengérre akasztását Katona kívülállóként meséli el. A diákokat utcára szólító *'Burschen, Burschen heraus!'* kiáltozást nem hallotta, vagy nem akarta hallani. A csoportkényszer alól a magyarok kivonták magukat, kerültek az értelmetlen rendbontást, és az arra hívó felszólítást. Ha lehetett, a renommistáktól távol tartották magukat, a magyarok szorgalmukról, jó magaviseletükről és becsületességükről voltak híresek. Az asztaloslegénnyel összeszólalkozó Konrad Heyne közismerten kötekedő diák volt, a szóváltás *„nem igen illendő felelet egy purschtól”* véli Katona. Heyne segítségére jó pajtásai érkeztek, hiszen egy jófajta verekedés volt kilátásban. A verekedés elmaradt, mert a délutáni összetűzés miatt néhány asztalost már letartóztattak, a többiek pedig a mesterek hazarendelték és az asztalosotthont bezárták. A diák-rendbontók sérelmüket a cégéren torolták meg, s ezzel *„megbecstelenítettnek lenni tartották magukat az asztalosok”*. A randalírozásban Katona szerint mintegy nyolcvan vettek részt, Schmidt néhány százat mond, a kihallgatási jegyzőkönyv alapján az esti megmozdulásban úgy kétszázan, de az éjszakai rendbontásban már jóval kevesebb diák volt jelen.

Schmidt szerint hétfőn az asztalosotthon előtt vagy egy tucat diák ácsorgott, a többiek egyik előadásról épp a másikra sietve tartózkodtak az utcán, amikor 11 óra körül az italtól felbőszült, husángokkal felfegyverkezett legények kimentek. *„Kezdődött a mesterlegények nyargadozása, holmi hasított tűzifákkal agyba-főbe verték, akit értek..., Landsmannaim közül Nicset, posoni fit és az gróf Kendeffi szolgáját, három más purscht pedig szinte halálra vertek”*. – tudósít Katona. A szemtanúk 7-800 randalírozó céglegényről számoltak be, Katona szerint viszont fékezhetetlen dühöngő közülük mintegy 30-40 lehetett. A többiek ugyanaz a csoportkényszer – a céhek statútuma - mozgósította, ami a diákokat előző este. A kivezényelt legalább nyolcvan fős katonaság nem mert beavatkozni, félt, *„hogyan ennyinek meg nem felelhet, a piac közepin állott nagy kényesen sorjában”*. Katona a piac sarkán lévő házban lakott Wartmann szabónál, így a téren történt eseményeket jól megfigyelhette. *„Amilyen tehetetlen nép volt az, amely az utcákon nyargalózott, Magyarországon 10 bakancsos mind feltűzte volna”* – állapította meg nem kevés büszkeséggel. A hazamenekült diákok mind az ablakokban voltak, onnan szemlélték az eseményeket. Schmidt szerint

féltek, hogy a feldühödött tömeg a házakba is betör, és követeli kiadatásukat. Ő is félt, egész éjjel nem jött álom a szemére.

Katona Schmidt félelmében nem osztozott. Mint írja, hétfő reggel óta nagy izgalomban, „*furiában*“ volt, és magyar kardját délután már ki is köszörülte. Nem lehetett tudni, mi fog történni, de itt már nem kötekedésről és közönséges verekedésről volt szó, hanem becsületről, önvédelemről és harcról. Kedden délután Rhédeivel, Kendeffivel és Vásárhelyivel kilovagoltak „*Gerstingerodiba*”, mert azt hallották, hogy vagy 300 diák összegyűlt ott. A kivonulás már hétfőn elkezdődött: estefelé mintegy nyolcvan hagták el a várost, pisztolyokkal és karddal felszerelve és csütörtökre szinte minden diák elhagyta a várost. Lichtenberg professzor panaszkodott is naplójában, hogy „*Göttingen a diákok nélkül teljesen kihalt.*”

Mindenesetre Katonáék alig 60 társukat találták kint kedden délután, „*a legalját a göttingai purschoknak, magokat az legalábbvaló és nagyobb renomistákat*” akik fegyveresen akartak rajtaütni a városon. Katonát támasztja alá Nicolaus Wolff fegyverkovács, aki az egyetemi és a városi hatóság előtt panaszt tett, hogy néhány diák erőszakkal kényszerítette a házában található összes fegyver és lőszer átadására. A folyamatosan ülésező egyetemi bíróság kiküldte Fricke pedellust a szomszédos Groneba, hogy az ott gyülekező, kardokkal és lőfegyverekkel felszerelkezett mintegy 150 diák szándékairól tájékozódják. A diákok mégsem vonultak a város ellen, hanem kimentek Kerstlingerodera, de a szándékuk – megtámadni a várost, revansot venni a legényeken - nem változott. A kilovagoló magyarok nem szerettek volna közösséget vállalni ezzel a társasággal, de nem volt visszaút, mert közben egyre több diák érkezett ki a városból, köztük az összes honfitársuk is. Hogy a fegyveres konfliktust elkerüljék, Katona, Rhédei és Vásárhelyi kitalálták, hogy levelet kellene írni az egyetemi szenátusnak, melyben a diákok elszenvedett sérelmeikért elégtételt követelnek. A levelet úgy kell körbeadni a táborban, hogy ne derüljön ki, ki írta, és ha hozzájuk ér, majd elkezdi dicsérni: „*igen jó és okos gondolat, jobb így statisfactot kérni, mintsem úgy venni, mint a paraszt asztaloslegények*”. Egy ilyen levél a szenátus előtt is jól mutat, mert tükrözi a diákság professzorai iránti tiszteletét és bizalmát. A levél megfogalmazásával a pozsonyi Nitschet bízták meg, neki volt jó íráskészsége és kifogástalan némettudása. Rhédeiék dicsérni kezdték az elkészült levelet, hogy másoknak is tessenék. Elsőként írták alá, hogy őket követően mások is aláírják.

„*Subscribáltuk is eztet, előbb a magyar grófok, én és a többi grófok ily renddel.*” Katona szavahihetőségét az aláírás-lista igazolja, és egyben magyarázatot is ad arra, miért a magyarok állnak a névsor élén, és miért Katona volt a diákok egyik deputáltja. Schmidt a levélről említést sem tett, ő csak annyit tudott, hogy a kivonult diákok követeket – néhány grófot - küldenek az egyetemi szenátushoz, hogy tárgyaljanak. Pedig Schmidt neve is szerepel a névsorban, ráadásul a magyarok, Látzai, Czika, Asbóth társaságában.

Brüdermann nem tudta, hogy a levél ötlete a magyaroktól származott, de követeléseiben és megfogalmazásában is igen bátor írásnak találta. [Brüdermann 1991:28-29] Dicséri a szöveg felépítését, ahogy a diákok elhatárolják magukat a csöcselék viselkedésétől, és hangsúlyozzák jó modorukat, feljebbvalóik iránt érzett tiszteletüket. Nem az akadémiai szabadság okán interpellálnak, hanem a saját tisztességük védelmében lépnek fel, melyet az iparosok durván megsértettek. A becsületsértésért nyilvánosan kell elégtételt venni. A sérelem közös ügy, mint ahogy közös a becsület helyreállítása is. Ha ezt nem kapják meg, akkor közösen más egyetemet, más várost keresnek maguknak. Ez a fenyegetés nem zsarolás, hanem jogos következménye annak, ha nem kapnak elégtételt. A tisztesség nem engedi, hogy olyan egyetemen tanuljanak, ahol az embert ilyen sérelem érheti. Tudták, ez hat a legjobban, hiszen professzor és polgár egyaránt anyagi függésben van tőlük. A levél csak mellesleg kéri a letartóztatottak szabadon bocsátását. A későbbiekben ez okozott nézetkülönbséget a táborban.

Kedd este későre lett kész az iromány, s bár a deputációba választott három diák – Katona, Mecklenburg és Seelhorst – visszatért Göttingenbe, átadni csak másnap tudták. A professzorok láthatólag megkönnyebbültek, a prorektor maga ígérte, hogy muzsikaszóra, ünnepélyesen vonulhatnak be, de fegyver nélkül. Katona lehetett a hangadó, a diákküldöttség vezetője, mert erre a feltételre ő reagált „*Én ezt nem ígérhettem meg, azt mondtam, meglátom, mit fognak a többiek reá mondani.*” Délután egyedül ő jelent meg a consilium előtt, hogy a szóban kapott ígéretet írásban is kikérje. A folyamatosan vezetett jegyzőkönyvben erről a következőt olvasható: „*Megjelent Katona és kérte, hogy a szóban kapott határozatot írásban is kapja kézhez, miután a kint lévő diákok többsége ezt kívánja. Így megkapta az itt fekvő határozatot és még egyszer megismételte a korábban tett ígéreteket, miszerint a diákok fegyelmezetten, a büntetés terhe nélkül akarnak bevonulni.*” [UAG C] Az egyetem írásos válaszát „*an den*

Studenten Catona” címezte, jelezve, hogy a diákokkal, mint testülettel nem tárgyal. A feltétel továbbra is fegyver és láрма nélküli visszatérés volt, és elvárták, hogy a jövőben mindenki fegyelmezetten viselkedjen. A jogi és erkölcsi elégtétel megadását a hannoveri kormány hatáskörébe utalták.

Természetesen a diákok egy csoportja ezzel a válasszal elégedetlen volt, s miután a magyarok a békés, megegyező szándékot és az erkölcsi elégtételt keresték, kizárták őket az egyetemmel folytatott további tárgyalásokból. Még aznap egy másik társukat, Carl G. Domeyert beküldték egy újabb írással. Most már azt kívánták, hogy a fogdában lévő diákokat engedjék szabadon, és a vezetőknek ne essék bántódásuk. Követelték a katonaság és parancsnokának áthelyezését, az asztalosotthon eltávolítását és a városi magisztrátus elszámoltatását, amiért nem gondoskodott a diákok biztonságáról. Csupa olyan dolgot, mely nem tartozott az egyetem hatáskörébe. A Domeyer hozta válasz sem tetszett a hangadóknak, *„ámbar erősebb volt is azoknak a száma, ki azt kiáltotta, hogy bemenjünk, mégis elnyomták az kiabálás által, és künn kellett maradni mind”*. Este aztán a tábortüznél nyugodtabban meghányták-vetették a dolgot. A magyarok azzal érveltek, hogy az asztalos cégért összetörő és meggyalázó diákokat a szenátus nem engedheti büntetés nélkül szabadon, és egyébként is *„azokat hadd büntessék, mi csak azt kérjük, hogy nekünk adjanak satisfactiot, mert bántottak ártatlanul az mesterlegények... Hiszen azokat hadd verték volna, kik címereiket leszaggatták, csak nekünk hagytak volna békét.”* A kintlét viszontagságai is nyomtak a latban. Az időjárás egyelőre kedvezett, szokatlan meleg volt, derült napos idő, de nem volt elég ennivaló, a környékbeli falvakba jártak élelemért. Nem volt szállás sem ennyi embernek, a falvak szélén, a szénában háltak. *„Sem a grófoknak, sem a magyaroknak és még másoknak is sokaknak kedvek ellen vagyon az künnmaradás.”* Sikerült meggyőzni a parancsnokokat a visszatérésről, így Johann F. Stähler, a 'generalissimus' újabb levelet írt a szenátusnak. Röviden, öt pontba foglalta a követeléseket, melyeket az egyetemi deputáció pontról pontra megválaszolt, általában mindent a 'Königliche Regierung' hatáskörébe utalva. Egyedül az egyetem zászlaja alatt történő bevonuláshoz járultak hozzá és az akadémiai díszhez tartozó oldalfegyver viseléséhez. Ezt a levélváltást már az idősebbik Rantzaugróf bonyolította. Az ő személye Katona szerint alkalmas volt a feladatra *„gyönyörű moderatiojú ember, minden companiába tudja magát illeszteni és jó tanuló.”* Az eredmény

több volt, mint amire számítottak. Az egyetem és a város küldöttsége vezette be őket a keleti, Albani-kapun át a városba, nagy éljenzések közepette.

Az utolsó éjszakán a grófok is és minden magyar kint háltak a táborban: „*gróf Rhédei és Vásárhelyi urak vélem és a több magyarokkal fenn az erdőben lévő térben egy bükkfa alatt a tűznél – melyen nem győztek a német purschok eleget bámulni. Ekkor estve én és minden grófok numerust tettünk krétával a kalapunkra, mint a többi purschok, a numerus volt 10*” A 10-es a lovasszázad numerusa volt. Minden diák a kalapján krétával jelölte, melyik csapathoz tartozik. Schmidt azt írta, hogy a kalapra egy tölgyfaágat is tűztek. (Brüdermann 1791:88)

8.5.4 Utójáték

Katona naplójának itt vége szakad. Hogy mi történt a bevonulás után, azt más forrásokból tudjuk meg. A diákok ünneplése jó egy hétig eltartott. A korabeli sajtó, például a göttingeni '*Allgemeine politische Staatenzeitung*' szelektíven számolt be az eseményekről: elítélte a céhlegényeket - a főkolomposok helye a börtönben van - és méltatta a diákokat: „*tanult polgártársaink a legszebb rendben, dicséretes nyugalomban újra visszatértek hozzánk*”. Tárgyilagosságot nehéz lenne elvárni, a legények fenyegető magatartásában a rendi társadalom forradalmi veszélyt látott. A kalapokra tűzött piros kokárda a francia forradalomra emlékeztetett, holott Göttingenben megkülönböztetésül tűzték fel, mivel a sokadalomban nem ismervén a hozzájuk tartozókat, a legények eleinte egymást ütlegelték. Brüdermann szerint az 1790-es göttingeni rebelliónak mégsem volt köze egyik oldalról sem a francia forradalomhoz, két különböző érdekcsoport tradicionális ellentéte motiválta a céhlegények és a diákok megmozdulását: erőfitogtatás és revans vétele. [Brüdermann 1990]

A diákok jól megszervezett katona egységeit, fegyelmezettségét és összetartását példaértékűnek ítélték. A táborban mindennek egy szándék szerint kellett történnie - írta Schmidt a naplójában. Pedig a diákok hozzáállása korántsem volt olyan egységes. Egy meghatározó csoport – ide tartoztak a magyarok – a becsületen esett sérelemért kívánt erkölcsi elégtételt, és a fegyveres összetűzést mindenképpen el akarta kerülni. Mások az akadémia szabadság védelmében az elkövetők büntetlenségét követelték, és ugyanezen szabadság által érezték magukat feljogosítva erőszakos cselekedetekre is. Végül az

előbbiek kerekedtek felül, pozitív színt és végkicsengést adva a rebelliónak indult és dicsőséggel zárult történetnek.

A kormányzat az ellentéteket el akarta simítani. Méltányosan kezelte a céhek petícióját, melyben anyagi és erkölcsi jóvátételt követeltek az őket ért sérelemért, és az egyetemet az új céhtábla költségeinek megtérítésére utasította. Ítéletet hoztak az iparosokra, a letartóztatott 32 közül hétre hosszabb-rövidebb várfogságot vagy fogházbüntetést szabtak ki, azzal a megjegyzéssel, hogy megérdemlik. A diákok esetében az ítéletek enyhék voltak, csupán pár napos áristomot osztottak ki néhány renitensnek. Mindössze két diákot, a zavargás főkolomposait – Döringet és Grothausent - zárták ki ideiglenesen az egyetemről. Döring volt a cégér meggyalázásának szellemi atyja és végrehajtója, és már július 25-én este letartóztatták. Az ítéletek a tett kétféle megközelítését mutatják: a céhlegényeket zendülésként ítélték meg, a diákoké viszont belefért az akadémia szabadság keretei közé.

8.5.5 Statisztika: a göttingeni diákság 1790-ben

A diákok származására nézve legjobb forrás az egyetem levéltárában őrzött lakócímjegyzék. [UAG Logis] Eszerint az 1790. nyári szemeszterben itt tanult az angol király három fia, 13 gróf (köztük két erdélyi: Kendeffi János és Rhédei Ádám) valamint 115 további nemesi származású ifjú, azaz a diákok 16 százaléka tartozott a nemesség rendjéhez. Göttingeni illetőségű 56 diák volt, 78 'valódi külföldi', a többiek a sok kis államra szabdaltnémet Birodalom területéről érkeztek. Közülük az számított 'Landeskind'-nek Göttingenben, aki a braunschweig-lüneburgi választófejedelemség területéről származott. Valódi szankciókat az egyetem csak velük szemben tudott foganatosítani, illetve az itt tanulás számukra biztosított előnyöket (kedvezmények, későbbi hivatalhoz jutás, stb.). A külföldiek nagy része északról érkezett, Svédországból (8), a Baltikumból (16) és Dániából (12). Mellettük még néhány svájci, holland, francia, angol és orosz diák található. Legtöbben a magyarok voltak: 1790 nyarán 24 magyar tanult a göttingeni egyetemen, kilencen Erdélyből, tizenöten Magyarországról érkeztek.

8.5.6 Album amicorum, a diákság kapcsolati hálójának forrása

August Christian Wittrock lüneburgi diák emlékkönyvének [StAGö Stabu 9] 1790. szeptember 3. és 1791. augusztus 3. között keltezett 40 göttingeni bejegyzéséből harmincnolcban olvashatjuk, hogy a bejegyző valamelyik kompániához tartozott a

kerstlingerodei táborban. Ezeknek többsége az albumtulajdonos utólagos beírása, tíz dedikációnál pedig magától a bejegyzőtől származik a század megnevezése, néhol monogram és kiegészítő szöveg kíséretében. Mindez a diákrendek íratlan szabályaira emlékeztet: a rend monogramját a tagoknak mindig fel kellett tüntetni emlékkönyvi bejegyzéseikben. [Denecke, 1938:27]

Sokan úgy töltötték el tanulmányi idejüket, hogy szűk közösségükön kívül alig ismertek bárkit is. Schmidt a kivonulás egyik nagy eredményének könyvelte el, hogy a diákok közel kerültek egymáshoz, a táborban esténként együtt borozgattak és énekeltek, tekintet nélkül társadalmi állásukra és életmódjukra. *„Egyébként egyik a másikkal szemben ridegen és idegenként viselkedett. Most csüggnék egymáson, mindenki ismeri a másikat.”* [Brüdermann, 1791:89] Az albumtulajdonos akadémiai éveinek ezért lehetett meghatározó eseménye a göttingeni lázadás, ezért találta fontosnak a kompániák megnevezését. A dedikációk pedig minduntalan az együtt töltött szép időkre emlékeztetnek: *„auch versammelt bey der IX. Corp. Advantage...im Feldlager zu Cerstlingerode”* (252), vagy *„Es lebe die 1.ste Compagnie Sicherheit hoch!”*⁸² (103) Georg Peter Nissen hamburgi orvos félre németül, félre latinul a következőket írta: *„1790. július 25. Emlék jó barátságunkra Kerstlingerodeban meg a 'bellum knoticumra' meg a többire.”* És persze a csapat neve is, amelybe a táborban tartozott: *„Comp. 4. Minerva”*.(108r) Bellum knoticum lett a diáknyelvben a zendülés elnevezése, a céhlegények gúnynevével jelzett háború. Magyar bejegyző nem található sem ebben, sem a többi, ebből az időből ismert német tulajdonosú göttingeni emlékkönyvben.

---

⁸² A IX. 'Avantage' századnál gyülekezett, a cerstlingerode-i táborban / Éljen soká az I. kompánia, a 'Biztonság'!

5. MEGBESZÉLÉS

1. Göttingeni hungarus tanárok

A Georgia Augusta egyetlen hungarus professzora Segner János András volt a 18. században, nevével az orvosi és a filozófiai kar statútumainak aláírói között egyaránt találkozunk. [Ebel 1961] Segner ugyanis az orvosi kar professzora volt, de az általa tanított tárgyak – kémia, fizika, matematika – mint természettudományos ismeretek a bölcsészeti fakultás keretébe tartoztak. Az orvosi kar felépítésének tervezetében Werhlof tanácsos Segner nevét nem említette, a kémia tanítására a jénai Hambergert (1697-1755) javasolta. Már megállapodtak Hambergerrel, idős apósának, a neves Wedelnek is állást ajánlottak, aztán jogi vitáik támadtak a jénai egyetemmel. *„Ha már őt magát nem, legalább a legügyesebb tanítványát, a Jénában szerződéses professzorként tanító Segner doktort hívták meg, aki egyúttal a medicina professzora lett és Albrecht halála után egy darabig ő képviselte az egész kart.”* [Hollmann 1787:44] Segner volt az egyetlen külföldi professzor az induló egyetemen. Kezdetben sok volt a panasz ellene, 1736-ban, az első evaluáció során Johann Uhland Segnerről azt írta, hogy szokása minden németet ostoba fajankónak nevezni. Sajnálatosnak találták a németekkel szembeni meggondolatlan viselkedését, hiszen végül is ebben az országban találta meg szerencséjét. [Ebel 1975:8]

Segner honfitársaival nem így bánt. Láttuk, hogy az ő professzorsága alatt nyolc hungarus tanult az orvosi karon, közülük öten szereztek itt orvosdoktori címet. Két diák kifejezetten matematikára iratkozott be (Wízkelety, Rosner), ami akkor még ritkaságszámba ment, és azt is tudjuk, hogy a teológusok közül többen miatta pártoltak át a természettudományokhoz. (Matsko, Butsányi) Segner kollégiumait sokan látogatták, egy-egy privatan 25-30-an ültek. Kezességet vállalt honfitársaiért, Wízkelety az ő közbenjárására nyert tandíjmentességet, és neki köszönhette Baligha, hogy leadott értekezés nélkül szerezhetett orvosdoktori fokozatot. A többieknek is segített, ahol tudott. A medikusokat privát betegekhez küldte, a szegényebbekben beneficiumok szerzésével próbált könnyíteni. Közreműködött két pozsonyi ösztöndíj alapítvány – Burgstaller (1747) és Scarizkin (1750) - létrejöttében. [Futaky 2007:61] Sosem vesztette szem elől hitbéli honfitársait, 1745-ben kérvényt írt a porosz királynak, hogy járjon közbe a magyarországi protestánsok érdekében. [Baur 1988:47] Kémiát,

fizikát, matematikát tanított és az egyetem szellemisége jegyében kutatásokkal foglalkozott, ezek eredményeit aztán átültette a gyakorlatba.. Leghíresebb találmánya a róla elnevezett malom meghajtására szolgáló szerkezet, a 'Segner-kerék' volt, amelyet a turbina ősenek tartanak. A Segner-kerék hajtotta első malmot a nörteni mintagazdaságban építették fel. A mintagazdaságot a magyarok mindig meglátogatták, nem pusztán a Segner-malom miatt, hanem hogy a modern földművelésnek német modelljét otthoni bevezetésre megismerjék. Segner tartott asztronómiai collegiumot is, az első göttingeni csillagvizsgáló terve és megépítése az ő nevéhez fűződik. Nyughatatlan szelleme örökké kísérletezésre sarkallta. Göttingenhez közeli birtokán, Herberhausenben például méhészkedett, mert izgatták a méhek fiziológiai funkciói. Halmágyi fecsegő stílusú naplója nemcsak a polihisztor tudóst mutatja be, hanem emberi habitusáról is sok értékes információt közöl. [Halmágyi 1906] Segner 1755-ben elhagyta Göttingent, de nem tért haza. Halléba ment, ahol udvari tanácsosi rangban élete végéig professzor volt.

Segner tanítványa volt az 1753-ban eredetileg teológiára immatrikulált Butsányi Mátyás. Butsányi kiváló magiszteri minősítést szerzett fizikából, és rögtön ott marasztalták az egyetemen. Privátdocensi honoráriumából azonban nehezen tudott megélni. Végso elkeseredésében Münchhausen kurátorhoz fordult, ecsetelve nyomorúságos helyzetét. A levél azért is fontos, mert fényt vet az anomáliákra. Amíg a professzorok busás jövedelmet élveztek, a magántanárok a létminimum határán tengődtek, és velük szemben a diákok fizetési hajlandósága sem működött. Egyetlen megoldás a várakozás volt, a kinevezés reményében. Butsányit megalázó helyzete további konfliktusokba sodorta, tudományos vitába keveredett a kar nagytekintélyű matematika professzorával, Kästnerrel. Kästner kritikájára publikusan válaszolt, és ezzel a professzor maradék jóindulatát is elveszítette. *„Ha engem oly kevésbé ismer, akadhatott volna egy jó barátja, aki megmondja előre, hogyan végződik, ha maga egy vitát nyomtatásban kíván velem lefolytatni...”*- írta Kästner. [Pettrits 1984:18] De Butsányinak nem volt barátja, megkeseredett, elhanyagolt tehetségnek érezte magát. Göttingent csalódottan hagyta el, először Cellében majd Hamburgban tanított. Magyarországra nem tért vissza többé.

A pozsonyi Kern Mihály (1731-1795) is Segnernek köszönhette, hogy Göttingenben kötött ki ösztöndíjjal. Ő kitartott a teológián, de mellette bölcsészeti tanulmányokat

folytatott. Valószínűleg a *collegium philologicum* tagja volt, mert dolgozatát is Gesnernél védte meg. Bölcsészdoktori oklevelet és ajánlatot kapott, hogy maradjon magántanárként a karon. A pozsonyi líceum hívására 1757-ben mégis hazatért és hét évig subrectorként klasszikus irodalmat tanított. Otthon tagja volt a pozsonyi tudós társaságnak, a pozsonyi értelmiségi körnek, mégsem volt elégedett. Visszatért Göttingenbe, ő lett a teológiai kar *Repetenten Collegiumának* első privátdocense. Teológia doktori címét 1780-ban szakírói munkásságáért kapta, amelyet Göttingentől távol, a walsrodei gyülekezet lelkészeként folytatott. Kern sem tért haza többé.

A professzori katalógusban Hißmann Mihály (1752-1784) nevével találkozunk még. Hißmann szebeni szász volt, a filozófia nagy ígérete. Teológusként kezdte tanulmányait, de 1776-ban a filozófia magisztere lett, és kiváló disszertációjának köszönhetően tanulmányai befejezése előtt felvették a *Königliche Deutsche Gesellschaftba*. [Futaky 2007:163] Göttingenben maradt, először privátdocensként, majd 1782-től szerződéses professzorként. Bölcséleti tanulmányai, recenziói révén elismert tudós lett, de kinevezésre hiába várt. Mégsem ment el Göttingenből, mert mint írta, „*hazámban a betevő falatot sem tudnám megkeresni, hiába tanultam szorgalmasan a teológiát. A filozófusokat Németországban kedvelik, Erdélyben viszont ezer okból megvetik.*” [Schuller 1863:204] A keserűségre az adott okot, hogy Hißmann 1778-ban megjelent munkáját (*Briefe über Gegenstände der Philosophie an Leserinnen und Leser*. Gotha, 1778), amelyben az akarat szabadságáról értekezett, Erdélyben betiltották. Mégis nagy örömmel készülődött haza, amikor 1784-ben II. József kinevezte a pesti egyetem filozófiai tanszékére. Pedig most már maradhatott volna, a pesti kinevezéssel egy időben érkezett meg göttingeni kinevezése is. Pestet választotta, hazájában akarta magát hasznossá tenni. Mégsem tehette, a sok izgalom aláásta egészségét és pár hét múlva, még indulása előtt meghalt.

2. Kiváló diákok

A Göttingenben tanultak között volt tehetséges diák bőven. Heyne *Seminarium philologicumában* a kiválasztott és ösztöndíjjal támogatott teológusok között öt hungarusról is tudunk. Kern Mihály még az elsők között került be a szemináriumba. Az 1770-ben beiratkozott Pauer Frigyes Heyne elismerését a pozsonyi líceumból hozott kiváló görög és latin tudásával vívta ki. Nemcsak diák volt, hanem Heyne több kiadást

megért *Pindarus* kötetének munkatársa is. Heyne az 1773-as és 1798-as kiadás előszavában egyaránt megemlékezett róla. Utóbbiból tudjuk, hogy Pauer tehetségét később a hannoveri királyi kancellárián a katonai ügyek titkáráként 'kamatoztatta'. Képessége és a klasszikus nyelvek ismerete miatt választotta be Heyne szemináriumába Asbóth Jánost (1768-1823), Schedius Lajost (1768-1847) és Binder Jánost (1767-1805). Schedius Pozsonyban és Sopronban tanult, Asbóth csak Sopronban, Binder pedig a nagyszebeni gimnáziumból érkezett. Innen láthatjuk, milyen magas színvonalú volt a klasszikus nyelvoktatás Magyarországon és Erdélyben. Míg a németek lassan elfelejtettek latinul, a magyarországi műveltségideálnak és társadalmi érvényesülésnek a latin elengedhetetlen tartozéka volt. Budai Ézsaiás latinságáról Feder professzor mondta, hogy „*mit einer Eleganz beszél deákul*“. Ezért kérte Sárvári Pál Budait, hogy a Disputáló Társaságban legyen latin vitatársa: „...*pedig azért, hogy a német tanulók, legalább a deák beszédben öfelettük való promtitudot láthassanak.*“ [Borzsák 1955] A magyar seminaristák kiérdemelték Heyne bizalmát. 1790-ben Schedius, egy évvel később Asbóth és Binder nyerte el dolgozatával az akadémiai királyi díjat, amely a kitüntetés mellett 26 aranyat is jelentett. A pályamunkákat a GGA közölte, ez pedig egyúttal a tudós világba való bekerülést jelentette. A pozsonyi líceumból jött Engel János Keresztély (1771-1814) egyszerre két pályamunkát írt 1790-ben, az egyikkel az első, a másikkal a harmadik díjat nyerte el. Engel Schlözer tanítványa volt és jó barátja, tőle kapott indíttatást a magyar és szláv történelemmel való foglalkozásra. Ennek nagyszabású eredménye lett az 1809-ben kiadott *Monumenta Ungarica* és két évvel később a *Geschichte des Königreichs Ungern*, amelyeket a kritikus Schlözer dicsérő szavakkal recenzált a GGA-ban.

Nekik hiába kínáltak előmeneteli lehetőséget, mind hazatértek. Kapcsolatuk nem szakadt meg az alma materral, professzoraikkal rendszeres levelezést folytattak, publikáltak a GGA hasábjain, a Königliche Societät der Wissenschaften pedig eredményeiket levelező tagsággal honorálta. A társaság soraiba az itt tanultak közül felvették Berzeviczyt, Engelt, Schediust, Asbóthot, Bindert, Filtsch Johannnt, Sztojkovits Athanázt, Gyarmathit és Cornides Dánielt, bár utóbbi kettő érett korban, nevelőként járt Göttingenben. Magyar szemmel Bolyai Farkas számít a század leghíresebb göttingai diákjának. Az ő csillagát azonban beárnyékolja barátjának, az ifjú Gaussnak a tehetsége. Együtt jártak Kästner és Lichtenberg óráira, kölcsönösen tisztelték egymást, életük

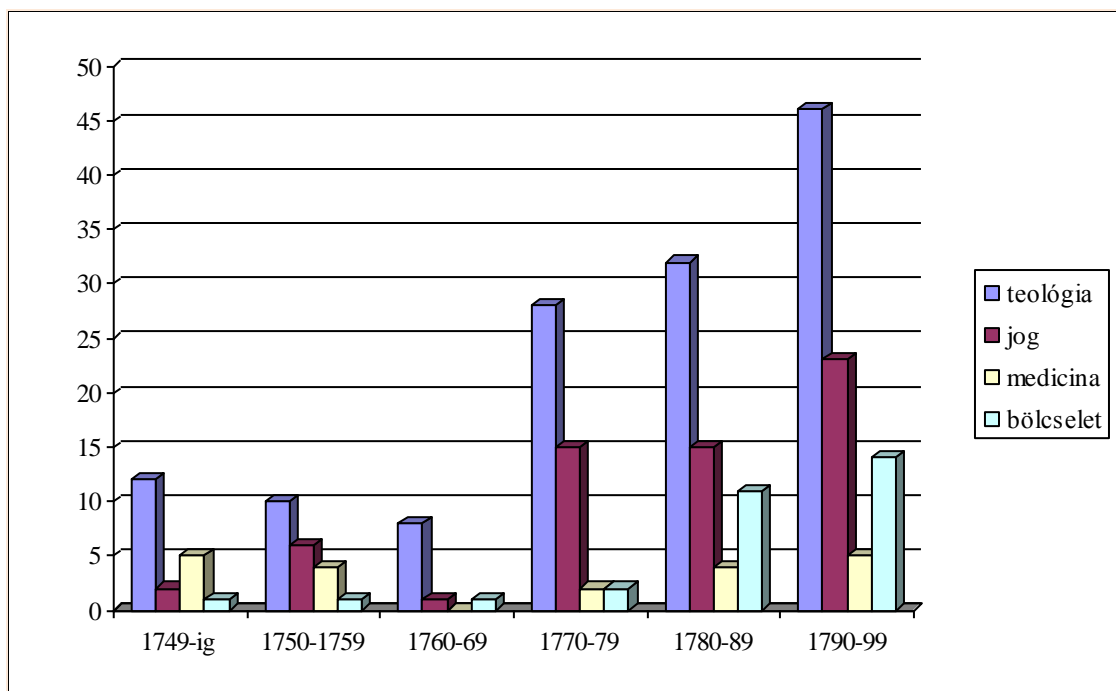

végéig leveleztek. De tanulmányai végeztével Bolyai visszatért Erdélybe, ahol a marosvásárhelyi kollégiumban tanított természettudományos tantárgyakat, míg Gausnak a tehetsége kibontakoztatásához szükséges infrastruktúra továbbra is rendelkezésre állt.

3. A diákok

A göttingeni egyetemen a matrikula feldolgozások szerint [Borzsák 1955, Tar 2004, Szögi 2001] a 18. században 249 hungarus tanult. A 249 diákból 144 Magyarországról, 105 pedig Erdélyből érkezett. A diákok több mint kétharmada az 1780-90-es években iratkozott be (152), amely nemcsak a megnövekedett egyetemjárásnak volt köszönhető, hanem Göttingen hírnevének is. Kiugróan magas a teológiára beiratkozottak száma (136) a praktikusság okán, hisz így lehetett könnyen útlevelet meg ösztöndíjat kapni és hazatérve álláshoz jutni. (6. ábra) A választott szaknak nem volt túl nagy jelentősége, azt hallgattak, amihez kedvük és pénzük volt. A 70-es évektől megnőtt a jog iránti érdeklődés, e mögött a II. József-féle reformok elindulását, illetve Pütter népszerűségének elterjedését láthatjuk. A legtöbb jurátus a bécsi és a pesti egyetemről vagy az újonnan alapított jogakadémiákról érkezett, ahol már a Habsburg-birodalom

6. ábra: Hungarusok a göttingeni egyetemen karok szerint, évtizedenként bontásban [Borzsák 1955:189ff] alapján

jogrendszerét elsajátította, de kíváncsi volt a göttingeni 'ínyencségek're'. A jogra beiratkozottak számának emelkedésével megugrott a nemesek aránya is, hiszen nagy

részük jogi tanulmányokat folytatott. Göttingent különösen az erdélyi előkelők favorizálták: 5 Teleki, 3 Rhédei, 2 Bethlen gróf valamint 3 Kemény és 2 Bánffy báró végezte itt tanulmányait. Nemesi származású diákokat a teológusok között is találunk, és nehéz meghúzni a határt, hogy kit tehetünk ebbe a kategóriába. Baligha nemesi eredetűnek vallotta magát az önéletrajzában, Halmágyi viszont azt írta róla, hogy szegény ördög. Nemesnek számít-e a székely Benke Mihály vagy például Wizkelety de Pasto János, aki annyira szegény volt, hogy Segner vállalt érte anyagi kezességet?

3.1 Erdélyi diákok

A 105 erdélyi diákból 46 teológiára, 40 jogra, 8 medicinára és 11 a bölcséleti karon különböző szakokra iratkozott be. Az erdélyiek esetében a hungarus elnevezés mást jelentett, hiszen az országhoz tartozást a transylvanus jelző fejezte ki, a hungarus a magyarok esetében a nációt jelölte. Az evangélikusnak számító egyetemre Erdélyből meglepő módon nagy számban a reformátusok érkeztek, 65 református, 33 evangélikus és 4 unitárius diákokat regisztráltak, 3 fő felekezeti hovatartozása bizonytalan. Ezek a számok egyúttal azt is jelentik, hogy az Erdélyből érkezettek 66 %-a magyar nemzetiségű, magyar anyanyelvű diák volt. A náció megállapítása az erdélyiek esetében viszonylag egyszerű. A magyaroknak nemcsak a nevük volt magyar, hanem a település is, ahonnan származtak. Ráadásul református vagy unitárius kollégiumokba (Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed) jártak, és a peregrinációból visszaérkezve is ezeken a területeken helyezkedtek el. Az erdélyi református kollégiumokba szász diák nem járt, ők a szász városok neves iskoláit (Brassó, Nagyszeben. Medgyes) látogatták. Fogarasi megjegyzése a *”magyarok mind a két hazából”* nem elszólás: a magyarországi vegyes anyanyelvű hungarus-lét Erdélyben ismeretlen jelenség.

A születési adatokat 61 esetben ismerjük, eszerint a beiratkozottak átlagéletkora 25,5 év volt. Ez az átlagszám még magasabb a teológusok viszonylatában: a teológus diákok életkori átlaga 27 év. Mindezek mögött anyagi okok és egyházi kötelezettségek vannak. 18-20 éves korukig saját kollégiumukban tanultak, és akik egyházi pályára szánták el magukat (lelkész vagy tanár) ekkor subscribáltak, azaz aláírták az egyházi törvényeket. Ezután a rájuk rótt tanítási, nevelői, segédlelkészi feladatokat végezték, gyűjtötték a pénzt a peregrinációra, illetve ösztöndíj megítélésére vártak. Mint láttuk, nem egyedi eset, hogy Göttingenben a magyar diák idősebb volt a professzoránál. Itt nem az extrém

példákra gondolok, Gyarmathy (45), Barczafalvi (39) vagy Cornides (53) esetére, hiszen ők már második peregrinációjukat járták. Az átlagos magyar diák is idősebb volt német társainál, megfontoltabb, érettebb. Kerülték a diákélet szórakoztató oldalát, az italozást, verekedést, kötekedést, ők küldetést teljesítettek.

Az átlagéletkort az előkelők csökkentették, Teleki István és Kemény Simon 17 évesek voltak, Kemény János még náluk is fiatalabb. Nem kellett őket féltetni, tapasztalt nevelők kíséretében utaztak, elegendő pénz és kényelem állt a rendelkezésükre. Az Erdélyből Göttingent látogató 11 gróf és 9 báró többsége más egyetemre nem járt, az ő esetükben az egyetemjárás az arisztokrata ifjú felnőtté válási folyamatának része volt: társasági élet, kapcsolatok, önállósodás, persze tanulás is, hogy hazakerülve a társadalmi helyzetének megfelelő küldetést teljesíthesse. Mindehhez Göttingen a legalkalmasabb terep volt. Egy-két év tanulást követően bejárták Európát, világot láttak. Egy részük hazatérve birtokain gazdálkodott, onnan szólt bele néha a politikába (5). A többiek a megszerzett - elsősorban jogi és államtudományi - ismereteiket kormányzati vagy megyei pozíciókban hasznosították: főispánok (8), főkapitányok (2), kormányzati tanácsosok, táblabírók, királyi kamarások lettek belőlük. Néhányan II. József híveként, majd az ellenzéki mozgalomban jeleskedtek, a két Bethlen gróf történelmi (II. Rákóczi György és kora) és államtudományi munkákat publikált. A húsz arisztokrata közül kiemelkedik Teleki László, nemcsak elért pozíciói okán, hanem a családi hagyományok szellemét követve ő tett legtöbbet a társadalmi haladás ügyéért. Ehhez hozzájárult az is, hogy 1799-ben átköltözött Magyarországra.

Az előkelők mindig nevelőkkel utaztak. A kíséret kiválasztása alkalmat jelentett az elszegényedett familiárisok támogatására, így a szegényebb sorúak is eljuthattak külföldi akadémiákra. Idősebb Teleki József azért támogatta Saátor János debreceni majd külföldi tanulmányait, hogy fiai nevelőjeként később alkalmazhassa. Saátor a két ifjú Teleki Józsefet és unokafivérüket, Zayk bárót kísérte Göttingenbe. Így jutott lehetősége a tanulásra a kisnemesi Bolyai Farkasnak és Bodor Pálnak is, akik a Kemény bárók mellett nevelősködtek. Bethlen Eleknek két mentora volt, a „Doktor”, azaz Gyarmathi Sámuel és Fogarasi Sámuel. Tanulásukat a nagypapa finanszírozta. Bethlen Imrét a paraszti sorból kiemelt tehetséges Antal János kísérte Göttingenbe. Belőle a teológia és jog professzora lett a marosvásárhelyi kollégiumban, de régiségtant, azaz klasszika filológiát is tanított, sőt 1836-ban Erdély püspökévé választották.

A húsz főrangú mellett 22 „*nobilist*” találunk, közöttük 6 szászt. 16 diák lelkész, 17 pedig tanár vagy más értelmiségi foglalkozást űző családból származott. Jellemző az értelmiségi generációk kialakulása, a göttingeni peregrinusok apja, sőt sokszor nagyapja is megjárta már a külföldi akadémiákat. (Fabriczius, Phlänger, Schuster, Reussner, Closius, Csernátoni, Filtsch, Hertel, Pataki, etc). Származását tekintve 30 erdélyi diákról nincsen információnk.

A göttingeni erdélyiek nagy része más egyetemeken is tanult., elsősorban a kálvinista svájci és holland egyetemeken. Az 1780-as évektől orvosoknak és jogászoknak kedvelt kapcsolat volt kifelé jövet a bécsi egyetem, huszan fordultak meg itt. Jénába főleg a század vége felé, Fichte hatásának köszönhetően tizenkilencen tértek be, Erlangenben tízen tanultak. A németországi kedvelt egyetemeket - Lipcse (6), Halle (4), Wittenberg (1) - az erdélyiek alig preferálták.

Hogy milyen hatást gyakorolt Göttingen Erdélyre, azt legjobban az alumnusok életpályáján mérhetjük le. Az egyházuk által peregrinációra küldöttek fölött az egyház rendelkezett. Erdélyben bevett szokás volt, hogy a külföldről visszatértek előbb tanításra rendeltettek, majd néhány év múltán, ha üresedés volt, lelkészi állást kaptak. Mindenki erre várt, mert ez jobb megélhetést nyújtott és társadalmi megbecsülése is nagyobb volt. Eleinte ezt a jelenséget látjuk: 1769-ig tanárból 7 esetben lelkész lett, és fordítva nem, a 70-es évektől viszont egyre többen maradtak a tanári pályán, sőt lelkész is szívesen tért vissza tanítani (21). Mindez a reformátusoknál feltűnő, az evangélikus volt akadémisták továbbra is a lelkészi státuszt részesítették előnyben.

Neves tanárokat ismerünk ebből az időből, akik tudásukra Göttingenben tettek szert. A kolozsvári református kollégiumban öt (Sófalvi, Méhes, Herepey, Szilágyi, Bíró), az unitárius kollégiumban négy (Markos, Nagy Zsigmond, Szabó Sámuel, Körmöczy), Marosvásárhelyen négy (Csernátoni, Dósa, Borosnyai és Antal) Nagyenyeden öt (Benkő, Benke, Tompa, Kovács, Mohay) volt göttingeni diákot találunk a katedrán. Társadalmi megbecsülésüket a rang is jelzi, ezeket a tanárokat már professzornak nevezték. A szász evangélikusoknál csupán Binder Johann maradt a tanári pályán.

Az utókor számára híressé mégis kevesen váltak. Néhányan tankönyvet írtak (Méhes, Borosnyai, Körmöczy, Gyarmathi), de rendszeresen kevesen publikáltak. Olyan jellegű nagy feltáró munkák, mint amelyek Magyarországon születtek, itt alig készültek.

Flitsch Johann segítséget nyújtott Schlözernek az erdélyi szászok történetének megírásához és folyóiratokat indított, Pataki Sámuel az ásványvizek fizikai és kémiai összetételét írta meg, Benkő Ferenc 'Magyar mineralógiája' által lett híres. Pedig Erdélyből sem volt nehéz, csak hosszadalmas a levélváltás. Meglepő, hogy mennyire tájékozottak voltak a Bécsben megjelent új filozófiai és természettudományos művektől: könyvjegyzékek, számlák, megrendelések bizonyítják mindezt.

3.2 Magyarországi diákok

A Magyar Királyság területéről peregrinálni indult diákok azonosítása sokkal nehezebb feladat. Egyrészt kevesebb használható forrás áll rendelkezésre, Szinnyi mellett csak Wespriemi orvos és Klein lelkész életrajzai. Levéltári és líceumi matrikula feldolgozásokat csak elvétele találunk, az egyetemjárókról készült sorozat életrajzi adatokat nem közöl. Így a 144 magyarországi diákból 55-öt (38%) nem sikerült beazonosítani. Közülük 35 teológiára, 14 pedig jogra immatrikulált, így feltételezhető, hogy hazatérve kisebb közösségekben lelkészként vagy tanárként szolgáltak, illetve a megyei és állami apparátus névtelen hivatalnokaiként vagy ügyvédként működtek.

Nemcsak az ismeretlen sorsúak magas száma okoz problémát. A királyi Magyarország területéről érkezett evangélikus vallásúak (91) között nemcsak németeket, hanem magyarokat és szlovákokat is találunk. A nevek és a származási hely alapján nehéz eldönteni nemzeti hovatartozásukat. Segítséget az iskola sem jelent, hiszen az evangélikus líceumok diákjai vallás és nem náció alapján választódtak ki. A külföldi egyetemeken hungarus elnevezéssel rögzítették származásukat, az olykor mellette szereplő földrajzi név (Gömöriensis, Posonio etc) egyes esetekben a születési hely, máskor az alma mater megjelölésére szolgált. Az evangélikus vallású magyarországi diákok ebben a korban legtöbbször Sopronból vagy Pozsonyból indultak peregrinációra, mert a hajdani jó hírű líceumokat (Késmárk, Eperjes, Lőcse, Bátfá, Kassa) a Carolina Resolutio (1731) lefokozta. Nehezíti a helyzetet, hogy a hozzáférhető szlovák biográfia [Slovensky biograficky slonik 833-1990] a felvidéki magyar neveket szlovákosítja és a német szakirodalom ezt veszi át. Így például az egyértelműen magyar Fejes Jánosról azt tudhatjuk meg, hogy toporeci (Szlovákia) születésű, anyja neve Katarina Görgejová, Sahyban (Szlovákia) evangélikus könyvtárat és tudományos egyesületet alapított. Gondot csak az okoz a németek számára, hogy a szlovák Fejes a matrikulába miért

magyarnak (Ungarn) írta be magát. [Heerde 2005] A század vége felé egyébként az egyértelműen német vagy szlovák származású hungarusok is egyre gyakrabban vallják magukat magyarnak, és nevüket magyaros formában használják. Pusztán a nevek és a származási hely alapján (Farkas, Perlaki, Hajnóczi, Tihanyi vagy Walleitner, Wieland, Rombauer vagy Hlavats, Skolka, Goszták) 26 magyar, 47 német és 8 szláv anyanyelvűt különíthetünk el a magyarországi evangélikusok között, a többi azonosítása bizonytalan. Sokkal egyszerűbb a helyzet a reformátusok esetében. Az első református vallású diák Magyarországról 1771-ben érkezett (piskárosi Szilágyi Márton), őt a század során még harmincöten követték. A vallási hovatartozás egyre kevésbé számított, Debrecen és Sárospatak is magas színvonalú képzést akart nyújtani saját iskolájában, ezért tanárjelöltjeit a kor legjobb egyetemére irányította. Összességében Erdéllyel együtt azonosíthatóan 101 református és 125 evangélikus vallású diák tanult a göttingeni egyetemen. A reformátusok mind magyar anyanyelvűek voltak.

A magyarországi arisztokráciára a Habsburg-hűség és az ezzel járó katolicizmus volt jellemző, így innen kevés előkelő, összesen 6 báró érkezett (Podmaniczky József és Sándor, Prónay Sándor, Szirmay András, Jeszenák János és Pál). Őket nem kísérték nevelők. A matrikulába bejegyzett adatok alapján a nemesi jogállásúak száma is alacsony (21). Jellemzően a polgárcsaládok gyermekei indultak peregrinációra a városokból, vagy a líceumok küldték tehetséges és rászoruló diákjaikat tanulni.

Erdélyhez hasonlóan Magyarországról is érettebb fejjel indultak útnak a diákok: 46,5% születési idejét ismerve átlagosan 24 és fél évesen. Mint láttuk, 91 peregrinus a teológiát választotta, 24 a jogot, 12 orvosi tanulmányokra és 18 bölcseletre iratkozott be. Az áthallgatás nagy volt, arra viszont kevés adatunk van, hányan módosították is tanulmányaikat a beiratkozáshoz képest. Egyenesen Göttingenbe érkezett 58 személy, Jénát 21, Lipcsét és Hallét 13-13 ejtette útba. A beiratkozottak legalább fele tanult még más egyetemen is, Bécsben 7, Pesten 6 diák fordult meg. Összességében 20 egyetemre iratkoztak be, ami a külföldre utazás nehézségeit tekintve igen magas szám. A most közölt adatok a számítógépes hozzáférés után nyilvánvalóan változni fognak, arra viszont jelenleg is támpontot nyújtanak, hogy a peregrinusok az átlag fölötti képzés és ismeretek megszerzéséért lehetőségeiket maximálisan kihasználták.

A meglévő adatok alapján 89 személynek (62%) ismerjük élete alakulását. Közülük 6 nem tért haza, 21 a lelkészi, 30 a tanári hivatást választotta, 11 orvosként praktizált, jogi vagy állami pályára 9 ember került. A többi szabad értelmiségi foglalkozást űzött, ezt láttuk Freysmuth Joseph esetében is. A szabad pályát választók közül kiemelkedik Rát Mátyás (1749-1810), az első magyar nyelvű hírlap, a Magyar Hirmondó (1780) kiadója; Rösler János (1773-1837) publicista, lapszerkesztő és Ribiny János Dániel (1760-1820). Ribiny apja szegény jobbágyfiú volt, aki földesura és Bél Mátyás támogatásával tudott tanulni, így lett soproni rektor és végül Pozsony lelkésze. Az ifjú Ribinyi 10 éven át tartózkodott Göttingenben, tanulmányai végeztével többször tért vissza nevelőként. A természettudományos kísérletezések vonzották, Kästnerrel és Lichtenberggel igen jó kapcsolatot ápolt. Széchényi Ferenc titkárának fogadta, a gróffal bejárta Európát. Tehetségének köszönhető, hogy a királyi és császári csatorna- és bányaügyek titkára lett. Ebbe a sorba tartozik a már említett Fejes János (1764-1826) is. Fejes bécsi jogi tanulmányok és gyakorlat után váltott pályát, amikor 31 évesen beiratkozott a göttingeni egyetemre. 1808-ban *Solemnia bibliothecae ev. senioratus Kishontensis* néven irodalmi társaságot alapított, amelyben a tagok írásaikat tetszés szerinti nyelven – latinul, magyarul, németül vagy szlovákul – olvashatták fel, és e munkákat az adott nyelven megjelentették. Fejes maga is sokat publikált, elsősorban bécsi és pesti lapokban.

Az azonosított lelkészek fele az evangélikus (10), nagyobb fele (11) a református egyház szolgálatában állott. A királyi Magyarországon a tanári pálya jelentett nagyobb biztonságot és tekintélye is jelentősen megnőtt. A Göttingenben végzetek közül 12 református kollégiumokban tanított: Debrecenben, Sárospatakon, Pápán, Mezőhegyesen; 15 evangélikus líceumokban: Pozsonyban, Sopronban, Lőcsén, Késmárkon, Győrben, Kassán, Eperjesen. A kollégiumi könyvtárakban számos Göttingenben készült, másolt egyetemi jegyzet található a híres professzorok előadásairól. Joggal feltételezhetjük, hogy jegyzeteiket a tanárrá vált egykori diákok használták, így adván tovább a göttingeni tudományt. Az iskolák egy részét a század végére főiskolává minősítették, és tanáraikat a professzori rang illette meg.

Néhány göttingeni alumnus még magasabb posztra került: a pesti egyetemen Cornides

Dániel a diplomatika és heraldika tanszéket vezette, halála után a szintén Göttingenben tanult Schwartner Mártont (1759-1823) nevezték ki ide, Schedius Lajos pedig

Göttingenből érkezve egyből az esztétika tanszéket kapta. Mindez azért is figyelemre méltó, mert a kinevezésekkel három evangélikus vallású kapott bizonyítási lehetőséget. Asbóth Jánost 1801-ben a katolikus Festetich gróf hívta meg a frissen alapított keszthelyi Georgicon élére, ahova 1813-ban a szintén Göttingenben végzett Rummy Károly követte. Akadémiai pályát futott be a szerb Sztojkovits Athanáz (1773-1833) a harkovi egyetem fizikaprofesszoraként. Engel János híres történész lett, 5 külföldi tudományos akadémia választotta tagjává. Politikai pályán az idősebb Podmaniczky Józsefet (1756-1823) lehet kiemelni, aki főispán, királyi tanácsos és a birodalom párizsi követe volt; Péchy Imrét (1753-1841), a debreceni kollégium főkurátorát és országgyűlési követet; Tihany Tamás Nógrád megyei főispánt valamint Prónay Sándort (1760-1839), az evangélikus egyház főinspektorát. Valamennyien II. József hívei, szabadkőművesek voltak, és a Magyar Tudományos Akadémia megteremtésében jelentős szerepet játszottak.

4. Magyarországi provincializmus?

Dümmerth Dezső Göttinga szellemét nagyra tartotta, a modern tudomány és tudóstípus bölcsőjének. Ugyanakkor a történész Schlözer és az irodalmár Heyne hatását a magyarországi viszonyokra kevésbé értékelte. Bár a tanítványok módszerükben a göttingeni iskola követői lettek, szerinte hiányzott belőlük az igazi tehetség. A pesti egyetemre kinevezett professzorok érdemeit elvitatta: Schwartner Márton *„nem volt eredeti gondolkodó, csupán becsülettel és szorgalommal dolgozó elme”*. Schediusnak *„hiányzik lényéből az átélés érzelmi heve... inkább csak száraz elmélkedő maradt”*, Engel eleve Bécsben élt, a kancelláriának dolgozott. Mindhármuk bűne Dümmerth szemében, hogy németek voltak, és a Göttingenben tanult racionalizmus felélesztette bennük a németnyelvűség hasznosságát. [Dümmerth 1962:14ff] Értelmiség kialakulására a városokban volt lehetőség, a magyarországi városlakók többsége német, akik a göttingeni egyetemjárásban amúgy is túlreprezentáltak voltak. Azaz a magyarországi városi értelmiség a tudományokat a század közepétől németül művelte.

Dümmerthnek nemcsak a németekkel volt baja, hanem mindennel. Az arisztokraták *„Ha írnak is, műkedvelő szórakozásból, dilettáns érdeklődésből teszik.”* A vidéki városokat csak jóindulattal lehet városoknak nevezni, a Göttingenben tanult hungarusok jó része vidéki lelkész és tanár lett, belesüllyedve a környezet elmaradottságába. A

magyar szellemi műhelyek, a tiszántúli és erdélyi református kollégiumok hermetikusan elzárták magukat a külvilágtól, provincializmusuk nevetséges nemzeti büszkeséggel párosult. A Debreceni Kollégiumban a göttingai tudóstípusoknak volt – szerinte groteszk – képviselője: Beregszászi Pál,⁸³ aki még mindig a keleti népekkel való rokonságot hirdette, nem véve tudomást a finnugor elméletéről és Schlözer gúnyos megjegyzéseiről, valamint Budai Ézsaiás, aki „*konzervatív szellemével semmi jelét nem adja annak, hogy valaha is látta Göttingát*”. Dümmerth megállapította, hogy „*Göttinga hallgatói vettek részt mennyiségileg és minőségileg is a legnagyobb súllyal a megújuló magyar irodalmi életben,*” neveket sorol, de a lista korántsem teljes. Hiányoznak belőle az elfeledett teológusok, akik az egyházuk által megszabott kötelesség szerint ígét hirdettek, vagy tanítottak, közben továbbadták tudásukat, az új gondolkodásmódot, és akiknek saját korukban gyakorolt jelentőségére az utókor már nem emlékezik.

A peregrinusok kultúraközvetítő szerepét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ezek az emberek világot láttak, belekerültek az európai kulturális főáramlatba. Az albumbejegyzésekből jól látható, hogy kapcsolatot teremtettek a kor neves személyiségeivel, filozófusokkal, tudósokkal, orvosokkal, pedagógusokkal. A század elején a Halléban tanulók – ha tehették – Francke iskolájában tanítottak, hogy módszerét elsajátítsák. Bél Mátyás itt szerzett tapasztalataiból emelte a pozsonyi líceumot az ország legjobb evangélikus oktatási intézményévé. A göttingeniek Dessaubá zarándokoltak a Basedow-féle filantrop iskolamodell megismeréséért. Tették mindezt azért, hogy hazatérve saját iskoláikban ezeket a módszereket bevezessék, a hozott szellemi tőkét az ország kulturális fejlesztésébe investálják. Tankönyveket írtak, generációkat neveltek ebben a szellemben, publikáltak külföldi folyóiratokban. A levelezési hálókön keresztül napra készen tudtak a külföldön megjelent legújabb könyvekről, ezeket megrendelték, olvasták, mondhatni európeerek voltak.

Véleményem szerint a hazai történetírás már a reformkortól kezdődően igen mostohán bánt a külföldön tanult magyarokkal. Gondoljunk csak arra, hogy a magyar felvilágosodás alakjai között elvétve említenek peregrinus hungarust, a középpontban a nyelvújítási harc áll, a „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós” jelszavával! Az

---

⁸³ Beregszászi Pál (1750-1828) az erlangi egyetemen volt szerződéses professzor, 1798-ban tért haza, de nem Debrecenbe, hanem Sárospatakra. 1801-ben a göttingeni királyi akadémia, a Königl. Societät levelező tagjának választotta.

európai tudós világ viszont nem beszélt magyarul, ezért a 18. században a hungarusok ténykedésének köszönhetően elkezdődött folyamat - amelyben Európát a magyar kultúrával latinul és németül megismertették – alakadt. Bár Dümmerth nem így gondolta, véleményem szerint ez lett a magyarországi provincializmus valódi oka.

5. Kitekintés

A göttingeni 1790-es diáklázadásban részt vett 24 hungarus életének alakulását nyomon követtem. 15 teológiára iratkozott be, 5 jogi, 3 bölcséleti tanulmányokat folytatott, egy tanult medicinát, 14 volt református közülük. A revolúcióban a tisztességet képviselték, harcossággal, ügyességgel és bátorsággal. A pályadíjas Asbóth a 'mennydörgés' melléknevet választotta magának, Marton a 'tüzes hót'. A tanulásban szorgalmasak voltak, viselkedésben példásak. Ezt hozták otthonról, ezt vitték haza is. Az alábbi táblázatban szeretném megmutatni, kiből mi lett hazájában.

15. táblázat: Az 1790-ben Göttingenben tanult hungarusok pályafutása

lelkész	hivatali rang	tanár	hivatali rang	világi pálya	hivatali rang	nincs adat
Csató Gergely	nagykunsági főesperes	Asbóth János	Georgicon igazgatója	Engel János	történész cs.kir.protestáns jogügyi tanácsos	Czika Pál
Héczei Pál	ref.esperes egyházker. jegyző	Binder János	Nagyszebeni gimnázium rektora	Demian András	katonatiszt, haditanácsnok publicista.	Orendi Márton
Szegedi Sámuel	ref. lelkész	Bodola István	Nagyenyedi kollégium tanára	Imreh Domokos	Királyi Tábla ügyvédje	Vásárhelyi József
		Kováts József	Nagyenyedi kollégium tanára	Katona Zsigmond	főkapitány, erdélyi főkormány-széki tanácsos	
		Látzai József	Sárospataki ref. főiskola tanára	Kendeffy János	kormány-széki fogalmazó	
		Marton István	Pápai teol. főiskola megalapítója	Pataki Sámuel	Erdély országos főorvosa, egészségügyi tanács elnöke	
		Mohay Károly	Nagyenyedi kollégium tanára	Rhédey Ádám	Királyi Tábla elnöke	
		Nitsch Károly	Sárospataki ref. főiskola tanára költő, folyóirat	Ribiny János	cs.kir.bányaügyek ig. titkára	
		Rozgonyi József	Sárospataki ref. főiskola tanára filozófus			
		Schedius Lajos	Pesti egyetem rektora			

A táblázatból jól látható, hogy mindössze hárman maradtak lelkeszi szolgálatban, tízen tanítottak, nem is akármilyen szinten: egyetemi rektor, főiskolai és kollégiumi igazgató, főiskolai tanár lett belőlük. Világi pályán heten helyezkedtek el, a jogi végzettségűek a kormányzásoknál vagy a Királyi Táblánál. Nehéz eldönteni ki vitte többre, Pataki Sámuel országos főorvosként és az Erdélyi Egészségügyi Tanács elnökeként, vagy Schedius Lajos, a pesti egyetem rektora, aki számos társadalmi tisztséget töltött be, és három külföldi tudós társaságnak volt a tagja.

Persze nemcsak tanulást jelentett a peregrináció, hanem tapasztalatszerzést, állandó élményeket. A hungarus-tudatú peregrinusok azt figyelték, hogy a látottakból és tanultakból mit lehet odahaza hasznosítani, hogy lehet az országot az európai vérkeringésbe csatolni. Halmágyi István és Teleki Pál hosszú beszélgetéseket folytatott a professzorokkal a selyemhernyó-tenyésztésről, a diófaültetés gazdasági hasznáról, a könyvkiadásról és minden aktuális témáról, ami csak felvetődött. Berzeviczy pipákat akart eladni, és a hazai tokaji bor németországi kereskedését megszervezni, Budai krumplit, Fogarasi ritka növényeket akart odahaza meghonosítani. Bárhova vetődtek, mindig hazagondoltak, az ország jobbításán, a szerzett ismeretek hasznosításán fáradoztak és így a honi gazdasági reformok, a társadalmi gazdasági fejlődés előmozdítóivá váltak.

Amikor Schedius Lajos 1802-ban elindította *Zeitschrift von und für Ungern* című lapját 'a hazai történelem, földrajz és irodalom támogatására,' Heyne az egyes számokat a GGA hasábjain ismertette. „Csodálatra méltó ennek a nemes nemzetnek a fáradozása, ahogy minden nehézség ellenére a tudományos kultúra felvirágoztatásán munkálkodik.” [GGA 1803] Hasonlókat írt Schlözer is 1803-ban Széchényi hungarica gyűjteményének katalógusáról. *So hat die Ungrische Nation zu einem so vollständigen Apparatu litterario Hoffnung, dessen gleichen sich wenig andere Nationen zu rühmen haben.*”⁸⁴ [GGA 1803]

---

⁸⁴ Így a magyar nemzetnek reménye van egy teljeskörű irodalmi apparátusra, melyhez foghatóval kevés más nemzet rendelkezik.

6. KÖVETKEZTETÉS - ÖSSZEGZÉS

Disszertációmban a **peregrinatio academica** történetéből indultam ki, megvizsgálva, mi volt a külföldi egyetemjárás oka az évszázadok során, milyen politikai, adminisztrációs és finansziális nehézségeket kellett legyőzniük a tanulni vágyóknak. A tanulás és más kultúrák megismerése nemcsak társadalmi felemelkedést és ezzel együtt járó jobb életminőséget jelentett a vállalkozók számára, hanem a reformáció óta küldetést és elhivatottságot: a protestáns egyház és a haza szolgálatát.

Kutatásaim a **göttingeni egyetem**hez kötődnek, ezért ennek a jelenségnek göttingeni vonatkozásait vizsgáltam. Választ kerestem arra, hogy egy nemzetközi viszonylatban drágának számító egyetemen, ahol korlátozott beneficium állt rendelkezésre, miért magas mégis a hungarusok száma; milyen hatással volt a felvilágosult szellemű, cenzúramentes, modern tartalmú oktatás az itt tanulóakra, és milyen szerepet töltöttek be a hazatért diákok a magyar szellemi életben? Az emlékkönyvek segítségével a professzor-diák illetve diák-diák viszony feltárására is lehetőség nyílt.

3. A **hungarus-kérdés** itt kapcsolódott be a kutatásomba, ugyanis a Magyarországról érkezett diákok fele volt magyar anyanyelvű, 35 % német, 6,8 % szláv, a maradéknál bizonytalan az eredet. Az erdélyiek esetében is 35 %-os német (szász) részvételi arányt állapítottam meg. Azaz a 'magyar diák' terminológiai zavarokat okoz, mint azt teszi az általánosan használt 'Magyarország' elnevezés is, hiszen a vizsgált időszakban Erdély és Magyar Királyság közigazgatásilag nem tartozott össze. Ezért dolgozatomban legtöbb helyen a hungarus kifejezést használtam, és csak akkor említettem magyart, ha tényleges magyar diákról van szó, illetve a forrásomban ezt a kifejezést használták.

4. A disszertáció **szerkezeti tagolásához** legalkalmasabbnak a **karok szerinti** bontást találtam. Minden karnál ismerttettem a kialakult **infrastruktúrát**, a nevesebb **professzorok** tevékenységét, a **képzési struktúrát**, az itt tanuló **diákság** összetételét. A Göttingenről szóló szakirodalom csak általánosságokat közöl az oktatott tantárgyakról, ezért célszerűnek találtam konkrétan 1-1 szemeszterre vonatkozóan a teljes **tanrendet** ismertetni. Tudatosan mindig azt az évet választottam, melyben az általam kutatott hungarus diák az egyetemen tanult (Cseh-Szombati: 1786-1787; Freysmuth 1769-1770, Teleki 1787), mutatva ezzel, milyen tárgyakat hallgathatott. A filozófiai kar sokszínűségét összefoglalóan érzékeltettem, és ehhez legalkalmasabbnak a

félévszázados jubileum évét (1787) találtam. A dolgozatban az orvosi fakultás és a hungarus-medikusok részletesebb bemutatására vállalkoztam, ezért összevettem a kezdeti évek és az egyetem fénykorának képzési kínálatát. Az oktatott tantárgyak mutatják, miért számított a göttingeni egyetem kimagaslóan jónak, a karok közötti átjárhatóság pedig interdiszciplináris tudás megszerzését kínálta.

5. Karonként egy-egy **tipikus hungarus életutat** mutattam be, különböző, ez idáig többnyire publikálatlan források alapján. Cseh-Szombaty Sámuel református magyar polgár az **orvos-peregrinusok** útját járva három egyetemen tanult, Bécsben szerzett doktori címet. Ezt követően nyugat-európai tanulmányútra indult, hogy az ottani orvoscépzéssel és kórházi gyakorlattal megismerkedjék. Publikálatlan naplója és emlékkönyvei a szerzett ismeretekről és kapcsolatokról, egy orvossá válás folyamatáról adnak felvilágosítást. Freysmuth Joseph evangélikus német polgár, egyházi kötöttség nélkül, családi költségen indult teológiai tanulmányokra. Azaz hazatérve a maga útját járhatta, nem kellett lelkészi vagy tanári állást vállalnia. Az ő életútja áll legközelebb a mai **szabadfoglalkozású értelmiségi** léthez. Életét levéltári források és emlékkönyvek alapján sikerült rekonstruálnom. Teleki László egy erdélyi **grófi család tradícióit** követte, amikor Göttingenben tanult. Jogi, gazdasági és humán tanulmányok, idegen nyelv, kapcsolatrendszer kiépítése, világlátás, hogy hazatérve a családi hagyományok szellemében bekapcsolódhassék a politikai és kulturális életbe, és a társadalmi státusza szerint őt megillető hivatalokat a lehető legjobban betölthesse. Életútja mutatja, hogy ezt maximálisan teljesítette. Teleki személyiségét emlékkönyvei és egyetemi jegyzetei tükrözik leginkább. Budai Ézsaiás partiumi kisnemes **egyháza segítsége** nélkül nem jutott volna előre. Mindez kötelezettségeket jelentett, elszámolást idővel, pénzzel és saját életével. Tanulmányait promóciós iratain és egyházgondnokával folytatott levelezésén keresztül mutattam be, ezek jól tükrözik az értelmiségi lét lehetőségei és saját megkötött élethelyzetéből fakadó ellentmondásokat.

6. Mindezek továbbvezetnek a **mentalitás** területére. Göttingenben a külföldön tanulók, nehézségeivel találkozunk. A beilleszkedés, a megfelelés problémája, a szorgalom, kötelességtudat versus bátorság és vagányság. Az eddig magyar szempontból feldolgozatlan 1790-es diáklázadás mutatja, hogyan működött mindez a hungarusok esetében. A diáktisztesség helyreállításának békés megoldása a hungarusok nevéhez fűződött, az események főszereplője az erdélyi Katona Zsigmond, a proklamáció

foglalmazója a pozsonyi német Nitsch Károly volt, a jómodorú diákok nevében pedig Schedius Lajos szólalt fel. Ez volt a jellegzetes hungarus mentalitás: a lázadásban valamennyien részt vettek, de ez számukra a tisztességes helytállást jelentette.

Kutatásom során a **hungarusok életútját is** vizsgáltam. 249 diák egyharmadának további életpályáját nem ismerjük, Magyarországra vonatkozóan ez 41 %, Erdélyre mindössze 16,5%. Ennek oka, hogy a magyarországi egyházi iratok, ordinációs jegyzékek a korszakra vonatkozóan nincsenek feltárva. A feldolgozott adatok érdekes **statisztikai** képet nyújtanak. Aki orvosnak tanult, mind orvosi pályán helyezkedett el. A teológiát végzők Erdélyben kötelezően lelkészi és/vagy tanári pályára kerültek. A teológusként immatrikulált 92 magyarországi személyből mindössze 21-ről tudjuk, hogy lelkész, 30-ról, hogy tanár lett. Viszonylag kevesen dolgoztak az államapparátusban (25 illetve 9), de ők mind magas tisztségeket töltöttek be. Érdekes jelenség, hogy a pesti egyetem megnyitásával a Magyarországról érkezők száma a felére csappant, az erdélyieké viszont emelkedett. A szabadkőműves kapcsolatok szerepére dolgozatomban csak jelzés értékkel volt módom kitérni.

8. A göttingeni peregrinációban rendkívül magas (27%) a nemesi jogállásúak száma, ráadásul minden harmadik arisztokrata. Nekik nem okozott gondot a magas **tanulási költség**. A többiek ösztöndíjjal, családi vagy egyéb támogatással próbáltak hosszabb-rövidebb időt Göttingenben eltölteni. A befektetett összeg busásan megtérült. Magas szintű ismereteket, tapasztalatot és reformakarást hoztak vissza az országba. Hungarus-tudatuk a külföldi akadémián megerősödött, nemcsak valamihez, hanem valamivel szemben is azonosítani kellett magukat. A hozott tartást és tudást ki-ki a maga lehetőségei szerint **hasznosította**. Voltak, akik európai szintre emelkedtek, külföldi tudós társaságok tagjai lettek, vagy a honi közéletben elért pozíciójuk, publikációik, tudományos munkásságuk révén váltak ismertté. Voltak, akik megelégedtek a rájuk rótt feladatok teljesítésével, mások beleolvadtak a mostoha közállapotokba.

A kutatás komplex, lezárt eredményt az anyag természete miatt nem tud nyújtani. Újabb, eddig nem ismert források színesíthetik mostani tudásunkat. További feladatnak ígérkezik a göttingeni hungarusok publikációinak összegyűjtése és feltárása, valamint annak vizsgálata, hogy ezek a művek milyen hatással voltak a magyarországi tudományosságra.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A peregrinatio academica jellegzetes tanulási forma volt évszázadokon keresztül. A külföldi egyetemekre nem pusztán presztízsből, hanem hazai felsőoktatási intézmények híján jártak a diákok, az ország vallási megosztottsága miatt pedig a reformációtól kezdődően a 18. század utolsó harmadáig ez volt a protestánsok egyetlen magasabb szintű tanulási lehetősége. Így nem csoda, hogy európai viszonylatban is igen magas számban vettek részt a natio hungarica tagjai a külföldi egyetemjárásban.

A nyugat-európai viszonyok megismerése, az ország kulturális elmaradottsága és a külföld lenézése felerősítette hazafias öntudatukat. A külföldi akadémiákat megjáró diákok anyanyelvtől és származástól függetlenül az ország múltjának, természeti kincseinek és kultúrájának feltárására és a hazai tudományosság megteremtésére törekedtek. Kialakult egyfajta értelmiségi magatartás, amelyet a szakirodalom hungarus-tudatnak nevez. A hungarus diákok külföldi társaiknál általában idősebbek és megfontoltabbak voltak, többségük egyháza megbízásából és közössége anyagi áldozatával indult tanulni. Ez a felelősség- és kötelességtudat mentalitásban megkülönböztette őket a többi diáktól: szorgalom, tudásvágy, jó magaviselet és összetartás jellemezte őket. A megszerzett ismereteket nem egyéni boldogulásra, hanem szűkebb közösségük és a haza javára igyekeztek felhasználni.

Az 1734-ben alapított göttingeni egyetem fordulópontot jelentett az egyetemtörténetben. A paradigmaváltást a cenzúra eltörlése, a fakultások egyenrangúsága, új szemléletmód és az oktatás mellett a kutatás megjelenése jelentette. Minőségében ez az egyetem gyakorolta a legnagyobb hatást a magyarországi tudományosságra. Az innen hazatérő diákok Göttingen szellemiségét próbálták a hazai viszonyok között megteremteni, a megszerzett tudást és módszert publikációkkal, tanítással továbbadni. Így Göttingen kisugárzása sokkal szélesebb körben tudott hatni.

Kutatásomban ezt a jelenséget igyekeztem eddig feltáratlan levéltári források, peregrinációs emlékkönyvek, naplók és feljegyzések segítségével vizsgálni, azaz Göttingen hatását a mikrotörténelem oldaláról megközelíteni. A forrásokat egy-egy jellegzetes peregrinus életút rekonstrukciójához használtam fel, bemutatva a különböző anyanyelvű, vallású és társadalmi állású hungarus tanulmányait és kapcsolatrendszerét valamint azt a jellegzetes hungarus-mentalitást, amelyet az 1790-es diáklázadásban való részvétel alapján lehet jól nyomon követni.

SUMMARY

Peregrinatio academica was a typical way of studying for centuries. Students did not go to foreign universities for prestige purposes but because there were universities in their own countries. Especially Protestants missed out on higher education for very long: until the end of the 18th century they did not have any university in Hungary. This made peregrinatio academica especially popular in Hungary.

After getting to know Western Europe, the students from Hungary usually realised the backwardness of their home country. This, combined with the misprize of Western Europeans, awoke their patriotic feelings. After returning to Hungary, the peregrinants, independently of their ethnic origin, sought reforms in economy, culture and scientific life. A new intellectual habitus emerged which is called Hungarus identity in literature. These Hungarus students were clearly distinguishable abroad: usually they were older than their fellow students and also more mature in character. Many of them were financially supported by their church or community. This resulted in a higher sense of responsibility, they could be characterised as conscientious, diligent, knowledgeable, modest, and cohesive. They wanted to use the knowledge they gained for the benefit of their community and nation.

The establishment of the University of Göttingen in 1734 launched a new era in the history of higher education. Censorship as well as the privileges of the theological faculty were abolished. New educational methods were introduced, scientific research became an indispensable part of the university. This university affected scientific life in Hungary most significantly. The Göttingen peregrinants tried to introduce these very progressive principles in Hungarian science and education. This way, the cultural emanation of Göttingen was much higher than one might expect.

In my thesis, I have investigated this Göttingen phenomenon. For this, I have used unpublished manuscripts, friendship albums, diaries, and notes. In other words, I have investigated the effects of Göttingen on Hungary with the tools of microhistory. I have reconstructed the detailed curriculum of some peregrinants. Each of these persons represents a type. They are different in mother tongue, in church affiliation, and in social class. I have described their habitus, studies and social networks. Despite the differences, these persons shared their special Hungarus character. This was particularly revealed during the student upheaval in 1790.

8. FORRÁSJEGYZÉK

PEREGRINÁCIÓS EMLÉKKÖNYVEK

1. Berzeviczy Gergely - StAGö, Stabu 090.
2. Chateaubourg, René de - - StAGö, Stabu 100.
3. Cornides Dániel - OSZK Kézirattára, Okt. Germ. 249.
4. Cseh-Szombaty Sámuel - DRK K, R 693, R 694.
5. Freysmuth Joseph - OSZK Kézirattára, Duod. Lat.118.
6. Marton István - OSZK Kézirattára Okt. Lat. 1222.
7. Podmaniczky Sándor - HANS SUB, Hist. lit. 48ha és Hist. lit. 48hb
8. Schreeb, Leopold von - HANS SUB, Hist. lit. 48r
9. Teleki László - MTAK K, Tört. Napló 8° 1 és 8° 5.
10. Wittrock, A. C. Ludwig - StAGö, Stabu 9.
11. Wehrs, Johann Thomas - StAGö, Stabu 017.

PEREGRINÁCIÓS NAPLÓK

1. Cseh-Szombaty Sámuel 1790-1792 kézirat [DRK K: R 695]
2. Fogarasi Sámuel 1795-1797 [Fogarasi 1974]
3. Halmágyi István 1752-1753 [Halmágyi 1904]
4. Katona Zsigmond 1789-1790 [Katona 1909]
5. Kis János 1791-1792 [Kis 1845]

LEVELEK

1. Berzeviczy Gergely levelei édesanyjának [Berzeviczy A. 1896] és [H. Balázs 1967]
2. Budai Ézsaiás levelei Benedek Mihálynak és Domokos Lajosnak [Borzsák 1955]

EGYÉB LEVÉLTÁRI FORRÁSOK, KIADATLAN KÉZIRATOK LELŐHELYEI

1. EOL – Evangélikus Országos Levéltár, Ordinációs Gyűjtemény
2. MTAK K - MTA Könyvtár Kézirattára. Teleki László egyetemi jegyzetei: Vegyes 4r. 1, 2, 18, 48. és Jogt. Pol. 2r. 11.
3. OL-HL 1 - Országos Levéltár, Helytartótanács Levéltár, C 41. Peregrinatio acatholicae. Lad. A.

4. OL-HL 2 - Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, adatbázis
5. OL C - Országos Levéltár C 933-934: Matrika narodených nemecka, mikrofilmen (eredeti: Státny Archiv Bratislava, Fond Matriky, Cirkev Evangelicka angebarskeho yznania. 1261)
6. UAG C - Universitätsarchiv Göttingen, Kuratorialarchiv, LXXXVII:43 Akten des Studentenauszeuges 1790
7. UAG Logis -Universitätsarchiv Göttingen. LXXXIV. 1-5 Logis-Verzeichnis der Studierenden auf der Georg-August-Universität zu Göttingen.
8. UAG Phil. - Universitätsarchiv Göttingen, Philosophische Fakultät. I – Dekanatsakten
9. UAG Theo.- Universitätsarchiv Göttingen, Theologische Fakultät – Professoren
10. UkSAV - Ústredná knižnica Slovenskej akadémie vied. Matricula Scholae Posoniensis Evangelicae. current at anno 1747 usque a anno 1835.

9. IRODALOMJEGYZÉK

1. Abafi L. A szabadkőművesség története Magyarországon. Akadémiai Kiadó Budapest 1993. (reprint 1900)
2. ADB, Allgemeine Deutsche Biographie 1875-1912. <http://www.deutsche-biographie.de>
3. Antal G. (1908) A magyar protestáns egyház külföldi érintkezései. Prot. Szemle, 20: 65-84.
4. Ballagi M. (1891) Magyar stipendiumok külföldi egyetemekre. ItK, 1: 404-406.
5. Bahnson K. Akademische Auszüge aus deutschen Universitäts- und Hochschulorten. Göttingen, 1973.
6. Baur J. Die Anfänge der Theologie. In: Stackelber J.von (szerk.), Zur geistigen Situation der Zeit der Göttingen Universitätsgründung 1737. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1988: 9-56.
7. Berzeviczy A. (hrsg.) Aus den Lehr- und Wanderjahren eines ungarischen Edelmannes im vorigen Jahrhunderte. Briefe Gregor von Berzeviczys an seine Mutter aus Deutschland, Frankreich und England in den Jahren 1784 bis 1787. Meier Verlag, Leipzig, 1897.
8. Bíró F. (2005) Nyelv, „tudományok”, nemzet. Vázlat a felvilágosodás egyik sajátosságáról. Holmi 5: 580-594.
9. Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Anagnostakis A, Hirsch A. (szerk.) Urban & Schwarzenberg Verlag, Wien, 1888, 1-6.
10. Boockmann H. (szerk.) Mehr als irgend eine andere in Deutschland bekannt. Die Göttinger Universität im Bericht des Universitätsbereisers Friedrich Gedike aus dem Jahre 1789. Vanderhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen, 1996.
11. Borzsák I. Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Akadémia Kiadó, Budapest, 1955.
12. Borzsák I. (1969) Sárvári Pál levelezéséből. ItK. 73: 368-373.
13. Brüdermann S. Göttinger Studenten und akademische Gerichtsbarkeit im 18. Jahrhundert. Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen, 1990.
14. Brüdermann S. Der Göttinger Studentenauszug 1790. Handwerkerehre und akademische Freiheit. Wallstein Verlag, Göttingen, 1991.
15. Danyi D, Dávid Z. (szerk.). Az első magyarországi népszámlálás 1784-87. KSH – MM, Budapest, 1960.

16. Deák E, Zvara E. Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról. OSZK, Kossuth Kiadó, Budapest, 2012.
17. Deneke O. Göttinger Studenten-Orden. Göttingen, 1938. Döhl K. R. Das Anatomisch-Chirurgische Institut in Braunschweig. Waisenhaus Buchdruckerei Verlag, Braunschweig, 1957.
18. Dörnyei S. (szerk) Peregrinusok. Negyvenhárom magyarországi és erdélyi orvostanhallgató életrajza 1683-1783. Borda Antikvárium Kiadó, Zebegény, 2006.
19. Dümmerth D. (1961) Göttinga és a magyar szellemi élet. Fil. Közlöny, 7: 351-371.
20. Ebel W. (szerk.), Die Privilegien und älteste Statuten der Georg-August-Universität zu Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen, 1961
21. Ebel W. (szerk.), Catalogus Professorum Gottingensium 1734-1962. Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen, 1962.
22. Ebel W. Memorabilia Göttingensis. Elf Studies zur Sozialgeschichte der Universität Göttingens. Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen, 1969.
23. Ebel W. Briefe über Göttingen. Aus den ersten 150 Jahren der Georgia Augusta. Göttinger Tageblatt Verlag, Göttingen, 1975.
24. Endrei W. Beckmanns Lehren in Ungarn. Müller H-P, Troitzsch U. (szerk.) Technologie zwischen Fortschritt und Tradition. Beiträge zum J. Beckmann-Symposium Göttingen 1989. Peter Lang Verlag, Frankfurt, 1992. 235-241.
25. Eulenburg, F. Die Frequenz der deutschen Universitäten von ihrer Gründung bis zur Gegenwart. Akademischer Verlag, Berlin, 1994. (reprint 1904)
26. F. Csanak D. Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
27. Finácsy E. Az újkori nevelés története (1600-1800). Budapest, 1927.
28. Fogarasi S. Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás 1770-1799. Juhász I. (szerk). Kriterion Kiadó, Bukarest, 1974.
29. Futaky I. Göttinga. A göttingeni Georg-August-Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén. MTA, ELTE Levéltár, Budapest, 2007.

30. Geschichte der Universität in Europa, Bd. II.: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500-1800). Rüegg W.von (hrsg.), Beck Verlag, München, 1996.
31. GGA. Göttingische Zeitungen von gelehrten Sachen unter der Aufsicht der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften 1739:1752; Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen 1753-1801; Göttingische Gelehrte Anzeigen 1802-, Universitätsverlag, Göttingen.
32. Halmágyi István naplói 1752-53, 1762-69. és iratai 1769-1785. Szádeczky L. (szerk.), Budapest, 1906.
33. H. Balázs É. Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
34. H. Balázs É. Schlözer und seine ungarischen Anhänger. In: Engel-Janosi F, Klingenstein G, Lutz H. (szerk.), Formen der europäischen Aufklärung. Oldenburg Verlag, München, 1976: 251-269.
35. H. Balázs É. Freimauer, Reformpolitiker, Girondisten, H. Balázs É, Hammermayer L, Wagner H. (szerk.) Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Ulrich Camen Verlag, Berlin, 1979, 127-140.
36. Heerde HJ. Das Publikum der Physik. Lichtenbergs Hörer. Wallstein Verlag, Göttingen, 2005.
37. Hollmann Sch. Die Georg-Augustus-Universität zu Göttingen, in der Wiege, in ihrer blühenden Jugend und reifenden Alter. Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen, 1787.
38. Inscriptiones Alborum Amicorum, 16-18. századi hungarika jellegű albumbejegyzések adatbázisa. Latzkovits M. (szerk.) 2003-2014, DOI: 10.14232/iaa
39. Kapronczay K. Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2007.
40. Kárpáti P, Szentiványi B, Tarnai A. Das Stammbuch von Michael Rotarides. In: Isacsenko AV, Wissmann W, Strohbach H. (szerk.), Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Akademischer Verlag, Berlin, 1965.
41. Katona Zsigmond útinaplója 1789-1790. Szádeczky L. (szerk.) Erdély, Kolozsvár, 1909. 19, 5-12.sz.
42. Kemény J. Die Stiftungen des Auslandes für die dort studierende Jugend Ungarns und Siebenbürgens. In: Kurz A. (szerk.) Magazin für Geschichte,

- Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. Kronstadt, 1844, I.1:80-91.
43. Klein JS. Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn, 1-3. Leipzig, 1789 – Pest 1873.
  44. Kiss JM. Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715-1789. ELTE Levéltár, Budapest, 2000.
  45. Kis János superintendens emlékezései életéből. Maga által feljegyezve, I. Nevendekségét, professzorságát és prédikátorságát tárgyaló emlékezések. Sopron, 1845.
  46. Klaniczay T. Irodalom és nemzetiség. In: Kőszeghy P. (szerk.), Stílus, nemzet és civilizáció. Balassi Kiadó, Budapest, 2001:9-20.
  47. Klopstocks Briefe. Nachträge, Stammbucheinträge, Einträge auf Stammbuchblättern. Riege H, Schmidt R. (szerk.), de Gruyter Verlag, Berlin, 2007.
  48. Kosáry D. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémia Kiadó, Budapest 1983.
  49. Köblös J. A Jagello-kori egyházi középréteg egyetemjárása. In: Zombori I. (szerk.) Az értelmiség Magyarországon a 16-17.században. Szeged, 1988: 23-48.
  50. Krász L. „Bibliothekmedizin“ kontra „Göttinger Medizin“. Magyarországi és erdélyi diákok a göttingeni orvosi fakultáson a 18. században. In: Gurka D. (szerk.) Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok alakulásában. Gondolat Kiadó, Budapest, 2010: 161-173.
  51. Kuhn A, Schweigard J. Freiheit oder Tod! Die deutsche Studentenbewegung zur Zeit der Französischen Revolution. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien, 2005.
  52. Lukinich I. A magyarok egyetemjárása külföldön. In: Magyary Z. (szerk.) A magyar tudománypolitika alapvetése. Budapest, 1927: 149-165
  53. Markusovszky S. A pozsonyi ágostai hitvallású evangélikus lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ágostai hitvallású egyház múltjával. Pozsony, 1896.
  54. Meinhardt G: Die Universität Göttingen, ihre Entwicklung und Geschichte von 1734 – 1974, Musterschmidt Verlag, Göttingen, 1977.
  55. Mészáros I. (szerk.) Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Akadémia Kiadó, Budapest, 1981.

56. Miskolczy A. (2012) A hungarus-tudat a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. Magyar Kisebbség: Nemzetpolitikai Szemle, 17, 3-4: 163-204.
57. Müller JC. Versuch einer Kurzen mahlerischen und charackterischen Beschreibung der berühmten Universität Göttingen, Göttingen, 1790.
58. Offner R. Deutsche Universitäten als Ausbildungsstätten siebenbürgischer Mediziner von den Anfängen bis zum Jahr 1850. In: Fata M, Kurucz Gy, Schindling A. (szerk.), Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006:287-343.
59. Osiander FB. Denkwürdigkeiten für die Heilkunde und Geburtshülfe aus den Tagebüchern der Königlichen practischen Anstalten zu Erlernung dieser Wissenschaften. Vandenhoeck & Ruprecht-Verlag, Göttingen, 1794.
60. Pettrits M. Das Göttingen des 18. Jahrhunderts im Spiegel der Briefe und Erinnerungen ungarischer Studenten und Gelehrter. Göttingen, 1984 (manuscript)
61. Prahl HW, Schmidt-Harzbach I. Die Universität. Eine Kultur- und Sozialgeschichte. Bucher-Verlag, München, 1981
62. Rab I. Budai Ézsaiás promóciós aktái a Göttingeni Egyetem Archivumában. In: Újváry G, Lengyel R. (szerk.), Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények, MOL, Budapest, 2011: 318-330.
63. Rab I. (2013a) Az orvostudomány kezdetei a göttingeni egyetemen (1734-1751). Orvostört. Közl. 69.1-4: 133-140.
64. Rab I. (2013b) „Die Pflanzschule der Wissenschaften und guten Sitten.” Beiträge zur Mentalitätsgeschichte der Göttinger Studenten. Kaleidoscope, 7:51-73. <http://www.kaleidoscopehistory.hu>
65. Rab I. (2014a) Az anatómia és szülészet kezdeti évei a göttingeni egyetemen – 1734-1760. 2014. Orvosi Hetilap, 155, 11:424-428.
66. Rab I. (2014b) Bellum Knoticum - Magyarok az 1790-es göttingeni diák-revolúcióban. Kaleidoscope, 8: 118-142. <http://www.kaleidoscopehistory.hu>
67. Rössler EF. Die Gründung der Universität Göttingen. Entwürfe, Berichte und Briefe der Zeitgenossen, 1855.
68. Schuller JK. Magister Hißmann in Göttingen. Ein Beitrag zur siebenbürgischen Gelehrten-geschichte. In: Archiv für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, 1863. 201-230.

69. Schulteisz E. Az Institutum Medico-Chirurgicum Josephinum. Orvosi Hetilap. 1969. 110, 14: 798-800.
70. Selle G.von. Universität Göttingen. Wesen und Geschichte. Göttingen, 1953.
71. Selle G.von. Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen 1734-1837. Leipzig, 1937.
72. Szabó M. Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a 16-18. században. In: Csetri E, Jakó Zs, etc (szerk.), Művelődéstörténeti tanulmányok. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1980. 152-168.
73. Szabó M, Szögi L. Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701-1849. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1998.
74. Székely Gy. Gesellschaft und Sprachgebrauch in den Städten Ungarns am Ende des Mittelalters. In: Szathmáry I. (szerk) Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sec. Ling. Tom. V. Budapest, 1974: 175-193.
75. Szelestei NL. Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról. Universitas Kiadó, Budapest, 2010.
76. Szinnyei J. Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1891.
77. Szögi L. (2005) A külföldi magyar egyetemjárás a kezdetektől a kiegyezésig. Educatio, 2: 244-266.
78. Szögi L. (2008) A külföldi egyetemjárás és a magyar értelmiségi szerep kapcsolata. Valóság, 51, 4.
79. Szögi L. A magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919. ELTE Levéltár, Budapest, 2001.
80. Thaisz A. Gróf széki Teleki László életírása. Tudományos Gyűjtemény, 1823. 87-106.
81. Tar A. Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694-1789. ELTE Levéltár, Budapest, 2004.
82. Tarnai A. Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez) Akadémia Kiadó, Budapest, 1969.
83. Tonk S. Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1979.

84. Tóth G. Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése. Budapest, 2007. (Doktori disszertáció)
85. Tröhler U, Mildner-Mazzei S. Vom Medizinstudenten zum Doktor: die Göttinger medizinischen Promotionen im 18. Jahrhundert. Universitätsverlag, Göttingen, 1993.
86. Tütken J. (2002) Ein Privatdozent am Hungertuch. Der ungarische Magister Matthias Butschany beklagt gegenüber Kurator, Gerlach Adolph von Münchhausen sein Elend. Göttinger Jahrbuch, 50: 113-121.
87. Tütken J. Privatdozenten im Schatten der Georgia Augusta. Zur älteren Privatdozentur (1734 bis 1831). Teil I: Statutenrecht und Alltagspraxis. Universitätsverlag, Göttingen, 2005.
88. Vierhaus R. 1737 – Europa zur Zeit der Universitätsgründung. In: Moeller B. (szerk.), Stationen der Göttinger Universitätsgeschichte. Vandenhoeck Verlag, Göttingen, 1988.
89. Wallis L. Der Göttinger Student oder Bemerkungen, Ratschläge und Belehrungen über Göttingen und das Studentenleben auf der Georgia Augusta. Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen, 1995. (Reprint 1813)
90. Weszprémi I. Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. I-IV. Medicina Kiadó, Budapest, 1968.
91. Zimmermann V. „Eine Medicinische Fakultät in Flor bringen“. Zur Geschichte der Medizinischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen. Göttingen, 2009.

10. A DOLGOZATHOZ KAPCSOLÓDÓ SAJÁT PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE

1. Rab I. Budai Ézsaiás promóciós aktái a Göttingeni Egyetem Archivumában. In: Újváry G, Lengyel R. (szerk.), Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények, MOL, Budapest, 2011: 318-330.
2. Rab I. Az orvosképzés kezdetei a göttingeni egyetemen (1734-1751). 2013 Orvostört. Közl. 69. 1-4: 133-140.
3. Rab I. „Die Pflanzschule der Wissenschaften und guten Sitten.” Beiträge zur Mentalitätsgeschichte der Göttinger Studenten. 2013, Kaleidoscope, 7:51-73.
4. Rab I. Az anatómia és szülészet kezdeti éve a göttingeni egyetemen – 1734-1760. 2014. Orvosi Hetilap, 155, 11:424-428.
5. Rab I. Akadémiai szabadság és diákmentalitás a göttingeni egyetemen. Adalékok a göttingeni diákok mentalitástörténetéhez. 2014, Valóság, 2: 33-39.
6. Rab I. Bellum Knoticum - Magyarok az 1790-es göttingeni diák-revolúcióban. 2014, Kaleidoscope, 8: 118-142.
7. Rab I. Wir sind alle Brüder und einander gleich: Adalékok a göttingeni diákok 18. századi mentalitástörténetéhez. 2014, Keresztény Magvető, 120. 3-4: 326-344.
8. Rab I. Egészségügyi ellátás Nyugat-Európában a XVIII. század végén Cseh-Szombaty Sámuel útinaplójának tükrében. Forrásfeldolgozás. 2015. Orvosi Hetilap, 156, 29:1186-1194.
9. Peregrinatio hungarica: Student Mobility Hungarians at European Universities from the Beginnings until the End of 18th Century . 2015, Kaleidoscope, 10:130-140.
10. Rab I. Irodalomtanítás Németországban. 2001, Iskolakultúra, 5. 93-96.
11. Rab I. József Attila németországi recepciója. In: „Híres vagy, hogyha ezt akartad...” József Attila recepciója külföldön. Budapest, 2005.108-128

EGYÉB SAJÁT PUBLIKÁCIÓK

1. Rab I. Mit ér a tanár, ha nem magyar? Köznevelés, 52. 6. 1996., 19.
2. Rab I. Felső középfok Bajorországban. Köznevelés, 1996
3. Rab I. A svéd iskolaügy. Köznevelés, 53. 4. 1997., 50.

4. Rab I. A napsütötte sávig. Berlini beszélgetés Petri Györgyről. 2000, Lettre International, 38.
5. Rab I. Interkulturális kapcsolatok lehetőségei a középfokú oktatásban. In: Új kihívások a nyelvoktatásban. Budapest, 2002. 123-128.
6. Rab I. Iskolarendszer és irodalomtanítás Németországban. In: Gordon György J. (szerk.) Irodalomtanítás a világ kilenc oktatási rendszerében. Budapest, 2003.151-165.
7. Rab I, Csapák B, Girke Á. Tanulási képességek fejlesztése német iskolákban In: Oroszlány P. (szerk.) Tanulásmódszertani évkönyv 2003-2004. Budapest, 2003.153-156.
8. Rab I. A magyar közoktatás európai dimenziói, Szeged, 2003.
9. Rab I. Ungarische Schätze Göttingens. Katalog zur Ausstellung aus den ungarischen Beständen der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek. Berlin, 2006.
10. Rab I. Ungarisch – eine Insel im indogermanischen Sprachmeer. Posters und Katalog der Ausstellung zum Jahr der Ungarischen Sprache, Göttingen, 2009. www.ungarischekulturwochen.eu//Ausstellung.pdf és <http://www.ungarischekulturwochen.eu/tablok2.pdf>
11. Rab I. A Magyar Nyelv Éve Göttingenben. 2010. Magyar Nyelv, 261-263.
12. Rab I. A göttingeni vonatkozású hungarica emlékkönyvi bejegyzések folyamatos feldolgozása az Inscriptiones Alborum Amicorum internetes adatbázis számára. <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/> DOI: 10.14232/iaa
13. Rab I. *Erika Wagner – Ulrich Joost: Göttinger Profile zwischen Aufklärung und Romantik. 41 Silhouetten gesammelt von Gregorius Franz von Berzeviczy in Göttingen 1784-1786.* Dosse Verlag, Neustadt, 2011. 144. Recenzió: 2014 Magyar Könyvszemle 130, 2:
14. Rab I. Levélben értesítsen engem! Recenzió: *Deák E, Zvara E.(2012) Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról. OSZK-Kossuth, Budapest 2014.* Iskolakultúra 25, 6: 129-131.

11. KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Itt szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik tanácsaikkal, ötleteikkel és tapasztalataikkal e kései munka létrejöttét támogatta.

Megkülönböztetett köszönet és hála illet két emeritus professzort, akik már nincsenek köztünk:

- Futaky Istvánt a göttingeni egyetem hungarológus professzorát, aki figyelmemet és érdeklődésemet a göttingeni feldolgozatlan magyar vonatkozású források felé irányította és
- Schulteisz Emil orvostörténész professzort, aki kutatásaim doktori értekezés formájában való megírására bátorított.

Köszönettel tartozom

- konzulensemnek, Dr.Forrai Juditnak következetességéért és biztatásért;
- a házi védelem opponenseinek – Dr.Balázs Péternek és Dr. Molnár Lászlónak, hogy alapos bírálatukkal és tanácsaikkal segítettek;
- Dr.Latzkovits Miklósnak, az IAA projekt vezetőjének javaslataiért és az emlékkönyvek feldolgozásában nyújtott segítségéért.

Végezetül szeretném megköszönni barátaim biztatását és segítőkészségét, családomnak a türelmét, ami erőt és kitartást adott e munka elkészítéséhez.

12. FÜGGELÉK

ÁBRÁK

1. A Magyar Korona országainak etnikai arányai 1784-ben, [Kosáry 1980:61-62] alapján (A számok millióban értendők.)
2. Magyarország népei a 18. század végén (forrás: Wikipédia)
3. Magyarországi útlevelekérelmezők származás szerint 1743-79. [OL-HL adatbázis]
4. Magyarországi és erdélyi diákok német egyetemeken (1694-1789) nagyrégiók szerint [Tar 2004] adatai alapján
5. 1743-1779 között úti engedélyért folyamodó magyarországi diákok tanulási iránya (forrás: OL-HL adatbázis)
6. Hungarusok a göttingeni egyetemen karok szerint, évtizedenként bontásban [Borzsák 1955:189ff] alapján

TÁBLÁZATOK

1. Európai egyetemalapítások a kezdetektől a 18. sz. végéig, Rüegg [1996:81-99] adatai alapján
2. Magyar diákok az európai egyetemeken a 1526-1789 (Szögi adatai nyomán)
3. Hungarusok száma az 5 leglátogatottabb német egyetemen 1526-1789-ig (Szögi és Tar adatai alapján)
4. Diáklétszám a lakónyilvántartás alapján [UAG Logis]
5. A diákok származás szerinti megoszlása 1797-ben [Kuhn-Schweigard 2005] alapján
6. Az orvosi fakultás tanrendje az 1748. nyári és téli szemeszterre [GGA]
7. Az orvosi fakultás tanrendje az 1786.téli és 1787.nyári szemeszterre [GGA]
8. Magyar diákok a göttingeni egyetem orvosi karán a 18. században
9. Cseh-Szombaty emlékkönyveibe bejegyzők foglalkozás szerint
10. A teológiai kar tanrendje az 1769/70 téli és az 1770. nyári szemeszterre [GGA]
11. Tantárgyi kínálat a filozófiai karon, 1787. nyári szemeszter [GGA]
12. Budai Ézsaiás göttingeni tanulmányai a Benedek Mihályhoz írott levelek illetve önéletrajza alapján, ahogy a forrásokban szerepelnek [Rab 2012]
13. A jogi fakultás kurzuskínálata az 1787. nyári szemeszterben [GGA]
14. A bírósági ügyek megoszlása 1734-99 [Brüdermann 1990]
15. Az 1790-ben Göttingenben tanult hungarusok pályafutása

PÉNZNEMEK

A 18. század második felében használatos, a disszertációban előforduló fizetőeszközök:

ARANYPÉNZEK

Louis d'or	- francia Lajos arany = 1,75 dukát	425 krajcár
Souverain d'or	- holland v. belga arany = 1,5 dukát	370 krajcár
dukát	- birodalmi arany	250 krajcár

EZÜSTPÉNZEK

Reichstaler (Rtlr)	- birodalmi tallér	120 krajcár
Florenus	- konvenció forint	120 krajcár
Rhénes forint	- rajnai forint	60 krajcár
Gulden	-	60 krajcár

RÉZPÉNZEK

Gutegroschen (Ggr)	- garas	3 krajcár
Pfennig (Pf)	- fillér	krajcár

1750-ben II. Frigyes porosz király pénzreformot vezetett be. Az új pénz, a tallér (Rtlr) 14 gr. ezüstöt tartalmazott. Váltópénz a garas (Ggr,) és a fillér (Pf) lett, 12 fillér volt 1 garas, és 24 garas 1 tallér. A Német Birodalom területén általánosan ezt használták.

Ugyanebben az évben Mária Terézia is pénzreformot hajtott végre. A fizetőeszköz a Habsburg Birodalom területén a gulden lett, ami értékében kb. 2 birodalmi tallérnak (Rtlr) felelt. A gulden váltópénze a krajcár volt. (1 Gulden = 60 krajcár) A reform során kereskedelmi forgalomban a bajorokkal közös ún. konvenció forintot (latinul florenus) használtak, amely értékében nagyjából a birodalmi tallérnak felelt meg.

Természetesen a pénz értéke és az átváltások időről időre változtak.

[forrás: <http://wiki-de.genealogy.net/Datei:1750muenzgeogr.svg>, illetve

Brüdermann 1990:17, Fogarasi 1974:348, Berzeviczy 1897:34]